

बीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या 8631
काल नं० 24 SAS
खण्ड

**STUDIES IN SOME ASPECTS OF
HINDU SAMSKARAS IN ANCIENT INDIA
IN THE LIGHT OF
SAMSKĀRATATTVA OF RAGHUNANDANA**

BY

DR HERAMBA CHATTERJEE SASTRI

MA T p e PRS D Ph Cs D Sc Budapest

• **FELLOW ROYAL ASIATIC SOCIETY LONDON**

SANSKRIT PUSTAK BHANDAR

38 BIDHAN SARANI CALCUTTA-6

Published by
S. P. Bhattacharya
Sanskrit Pustak Bhandaṛ
38, Badhan Sarani,
Calcutta-6

© 1967 By the Publisher

Rs 16'00

Printed by J. C. Sarkhel at the Calcutta Oriental Press (Pr.) Ltd
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9.

PREFACE

While I was studying the *Saṃskṛatattva* of Raghunandana, I felt the necessity of editing the same text because of the importance it carries, specially with reference to the contribution of Raghunandana in the field of Saṃskāra. In Bengal Raghunandana is regarded as a great reformer and the study of the text is expected to bring to light his own views and the changes introduced by him in the society. As such a study necessitates a thorough knowledge of the Śāstric background, on which modifications are intended, I have in the first part, discussed various problems relating to the Saṃskāras in their origin and decay. In the second part an attempt has been made to the analytical study of the *Saṃskṛatattva*. In the third part I propose to make a study of the Saṃskāras as they are practised among the tribal population of different parts of India. It will be published separately.

I must acknowledge here with respect the help that I have derived from the pioneer works of Dr. R. B. Pandey and Mm. Dr. P. V. Kane, specially for the first part of the dissertation.

As the book was printed in India while I was away from the country, it is unavoidable that several misprints will creep in the text. In fact I had to give up the idea of editing the text because of my absence from my country and it is presented now only in the form of a reprint. I humbly admit the deficiencies.

It is my pleasant duty to express my gratefulness to Dr. Gauri Nath Sāstrī, M. A., P. R. S., D. Litt., Principal, Sanskrit College, Calcutta, for the inspiration and encouragement I derived from him in my academic pursuits. I pay my respects to my teacher Dr. Kṛiṣṇa Gopal Goswami Sāstrī, M. A., P. R. S., D. Phil., Ashutosh Professor of Sanskrit, Calcutta University for constant help and guidance received from him.

Srī Shyamapada Bhattacharya of Saṃskṛta Pustaka Bhāṇḍār deserves special thanks for the task of taking up the publishing of the book even under adverse circumstances.

Oxford.

Heramba Chatterjee

15th August, 1967.

FOREWORD

It appears indeed as a bold attempt on my part to write a treatise on the Saṁskāras of the Hindus, as because there are two books of outstanding calibre on the subject, one by Mm. Dr. P. V. Kane, and another by Dr. R. B. Pandey, M.A., D.Litt. The book that I present herewith is no other than an introduction to the Saṁskāratattva of Raghunandana. For reasons unavoidable the publication of the Saṁskāratattva has been delayed and therefore I feel like publishing the introductory part in the form of a book just to enlighten the readers mainly on the contribution of Raghunandana in the field of Saṁskāra.

The dissertation is distributed over two parts of which the first part consists of five chapters. The second part deals with a detailed analysis of the Saṁskāratattva of Raghunandana.

I must admit frankly that in the design of the first part, I have derived much help from the book of Dr. Pandey, namely, 'Hindu saṁskāras', for which I gratefully acknowledge my debt. In my own way I have supplemented his points with more details. History of Dharmaśāstra (vol. ii, pt. I) by Mm. Dr. P. V. Kane has also been of immense benefit in preparation of my book. I express my debt to him also.

Sri Shyamapada Bhattacharya, Proprietor, Sanskrit Pustak Bhandar deserves my thanks for taking upon himself the task of publishing the book. For reasons beyond my control several misprints have crept into the book, for which I crave the indulgence of sympathetic readers.

Sanskrit College
Calcutta,

1st October 1965.

Heramba Chatterjee

CONTENTS

	Page
Part I	
Chapter I—Saṁskāra—its Characteristics and Origin	1-15
Chapter II—Saṁskāras and their purposes	... 16-28
Chapter III—Constituents of Saṁskāras	... 29-39
Chapter IV—Varieties of Saṁskāras	... 40-52
Chapter V—Saṁskāras—their present-day position and expiation for non-observance	... 53-64
Part II	
Raghunandana and his Saṁskāratattva	... 65-

CHAPTER I.

SAMSKĀRA—ITS CHARACTERISTICS AND ORIGIN

'For thinking minds to blossom, for arts and science to flourish, the first condition necessary is a settled society providing security and leisure. A rich culture is impossible with a community of nomads where people struggle for life and die of privation. Fate called India to a spot where nature was free with her gifts and every prospect was pleasing. The Himalayas, with their immense range and elevation on one side and sea on the others, helped to keep India free from invasion for a long time. Bounteous nature yielded abundant food and man was relieved of the toil and struggle for existence. The Indians never felt that the world was a field of battle where man struggled for power wealth and domination. When we do not need to waste our energies on problems of life on earth exploiting nature and controlling the forces of the world, we begin to think of the higher life, how to live more perfectly in the spirit. Perhaps an enervating climate inclined the Indian to rest and retirement. The huge forests with their wide leafy avenues afforded great opportunities for the devout soul to wander peacefully through them, dream strange dreams and burst forth into joyous songs. World-weary men go out on pilgrimages to these scenes of nature, acquire inward peace, listening to the rush of winds and torrents, the music of birds and leaves, and return whole of heart and fresh in spirit. It was in the Āśramas and Tapovanas or forest hermitages that the thinking men of India meditated on the deeper problems of existence. The security of life, the wealth of natural resources, the freedom from worry, the detachment from the cares of existence and the absence of a tyrannous practical intertst, stimulated the higher life of India, with the result that we find from the beginnings of histry an impatience of spirit, a love of wisdom and a passion for the saner pursuits of the mind.

Helped by natural conditions and provided with the intellectual scope to think at the implication of things, the Indians escaped the doom which Plato pronounced to be the worst of all, viz., the hatred of reason. In many countries of the world, reflection on the nature of existence is a luxury of life. The serious moments are given to action, while the pursuit of philosophy comes up as a parenthesis. In ancient India philosophising was not an auxiliary to any other science or art, but always held a prominent position of independence.¹ This tendency of thinking is responsible undoubtedly for ascription of seriousness, gravity and intricacies to any prescription of the śāstrakāras. It is for this reason that we trace purpose and meaning in all acts of the seers of ancient India. But unfortunately we are so outdistanced by time from our ancestors that most of the meanings and purposes for these śāstric prescriptions have faded away. We therefore are to work on conjectures and surmises. The social circumstances under which the laws were formulated have completely changed. As such our conclusions are bound to be limited by conditions. This is applicable in almost all cases of laws of ancient India and it is more so in cases of Sāṣkāras.

In the present dissertation we propose at first to trace the factors connected with the origin of Sāṣkāras. The term Sāṣkāra as we shall see, has the element of purification in it. Purification presupposes sin or impurity. We therefore, first of all confine ourselves to the study of the *conception of sin*.

In the *R̥gveda* the conceptions of righteousness found clear expression. It appears therefore that in the *Sāṁhitās* the most elevated expression of the sense of sin and the desire to be set free from it is available. Varuṇa is such a god to whom the sinner addresses and he is the God who is omniscient and who of himself or by his spies knows the thoughts of men. In VII. LXXXVI¹ prayer has been offered to Varuna for his

1 Kimāga āsa varuna jyeṣṭham yaḥ stotāraṁ yjñārasaḥ sakhāyam/
Pratanme voco dālabha svadhāvova tvānenā namata tur iyām //

Rv. VII. 864.

appeasement so that the sin committed by the sinner may be excused. The God is invoked to set free the sinner from his bonds. It is probable that the sense of sin must be considered to have been brought home to him by disease, as is admitted freely in the later hymns, VII. LXXXIX. The hymns have their ethical value. They confess sin, even if they seek to explain it, they assume the justice of the divine anger which they seek to remove by supplication, probably accompanied by offering, though the hymns do not expressly say so.

Moreover we find in the Ṛgveda and predominantly in the Atharvaveda, the more primitive conception of sin as a pollution which can be removed by physical means. It is not difficult to trace remains of this earlier view in the hymns to Varuṇa. From VII. LXXXIX it is plain that the sinner was afflicted by dropsy and the watery nature of the disease can hardly have failed to suggest connexion with Varuṇa who is even in the Ṛgveda closely connected with the waters. Nor is it unlikely that Varuṇa's power to loosen the bonds of sin is derived ultimately from the cleansing power of the waters. In 1. XXXII.22¹ waters have been described as goddesses, who have been requested to carry away sin. Similarly Agni has been invoked to loosen the bonds of the sinners (V. II. 7). Conception of sin as a kind of disease is implicit in the view of inherited sin or sin which comes from contagion: sin can be obtained not merely from the father, but from the mother and other close kindred.² In other cases the kinship of sin to pollution is more evident, the black bird, the harbinger of Nivṛti, the goddess of misfortune, by its excrement creates guilt on the person affected, the wailing of the women in the

1 Idamāpaḥ pravahata yatkiṃ ca duritam mayi/
Yadvāhamābhīdudroha yadvā śepa utāntam//

Rg. 1. XXXII. 22.

2 Yadenaso mātrkṛtāccheṣe pitṛkṛtācca yat. A. Veda, V. XXX. 4;
A. V. VI C XVI 3. Yanme mātā yanme pitā bhrātaro
yacca me svā yadenasca kṛmā vayam. T. III. 8

house of the dead creates a pollution of the kin, the lowering of the victim at the sacrifice lays on the sacrificer the burden of a sin which he must expiate.¹ Prof. Keith observes :

'Sin, therefore, it is legitimate to suppose, was to the Vedic Indian primarily the actual pollution of disease present in his body and only by a gradual process of moral development was the disease interpreted as the punishment inflicted for an act or thought or word displeasing to the gods who exacted obedience to moral laws'.²

In the *Maitrāyaṇī Saṁhitā* (IV. 1. 9) sin-transfer has been referred to. In the *Sāṅkhyāyana Śrautasūtra* (XVI.XVIII)³ we get acquainted with facts as to how at the end of the *Aśvamedha* sacrifice, the sins of the sacrificer are removed by an offering made on the head of a bald repulsive-looking man who stands in the water of the concluding bath. This man at the end of the whole rite is driven away into the forest bearing with him the sins of the village out-castes. The *Kātyāyana Śrautasūtra* (XX VIII. 17f)⁴ attributes to the water of the bath, after the sacrificer has bathed in it, the power to drive away sin from those who have offended, although they themselves have taken no part in the sacrifice. The *Varuṇapraghāsa* sacrifice points

1 A. V. VII. LXIV. ; Tai. saṁ. III. 1. 4. 3.

In the *R̥gveda* II. XXVIII. 9, there was even the idea of transference of sin to a guiltless man.

2 Article on Sin in *Encyclopaedia of Ethics and Religion*. Vol. XI.

3 Atha śabdāśvamedhāvabhṛta eva Athainamavakṛitāmudake pragrāhya samāptāyāmavabhṛteṣṭau prāgabhyukṣaṇāt yadāśyāvakṛitasavagāḍhasyodakaṁ mukhamāsyandeta mukhaṁ pravīśet athāsmā adhvaryurmastake svalohitaṁ juhoti bhrūṇahatyāyai svāhā ityanena mantrena.

Athānantaram tarp puruṣam nihṛjedhyanti nirgamayanti Niḥ śabdāddūraṁ nayanūtiyarthāḥ.

Tasmīnnavasare snātā nirgatapāpmane apagrāmā mahāpātākināḥ ye grāmadbandhubhiḥ parityaktāste pūtā bhavanti.

4 Utkrānte yajamāne pāpakṛtobhyavayantyacaritvā vratāni.

to some aspects of sin in the Vedic age.¹ In the Yajurveda we find a list which exhibits a scale of offenders ascending in heinousness. "The tendency to invent remedies for every form of sin was developed by the priest who found profit in these performances and already in the Vedic period in such works as the Sāmavidhāna Brāhmaṇa appears a literature of *prāyaścitta* rites intended to avert the evil consequences of error, moral, social and ritual, by processes, which in the main are those of magic, eked out with prayers and confessions of fault'.

In the later age of the Saṁhitās and the epics we find traces of the old belief in the sin transfer. The evil king must bear responsibility for the sins of the subject.² The dissatisfied guest transfers his evil *karma* to his unhospitable host.³ Even it has been asserted that a deed may not bear fruit at once, it may defer its effect until it bears fruit in a son, grandson or other descendant⁴ and a modification of the idea ascribes to the child a character derived from father or mother or both.⁵ A wife too absorbs karma from her husband and does not stand necessarily on her own merits—a doctrine asserted in the Rāmāyaṇa⁶ and implied in the Manusmṛiti.⁷ In strict accord with the view of sin is the multitude of means by which it can be atoned for. All the king's sin for conquest of earth may be wiped out by sacrifice if accompanied by large gifts to the priests such as cows and villages and presents to a sacred bull expiate a king's breach of his oath.⁸ Confession

1 A. Hillebrandt, *Rituallitteratur* (G. I. A. P. III. 2). Strassburg 1897 p. 114. f.

2 Adharmādapi saḍbhāgo bhavatyasya hyarakṣataḥ. M. S. VIII. 304. Arakṣitārāṇi rājānam valisaḍbhāgahāriṇam/ Tamāhuḥ sarvalokasya samagralahārakam// M. S. VIII. 308.

3 Sarvaṇi sukratādatte brāhmaṇonarcito vasaṇ. M. S. III. 100.

4 Mahābhārata. XII. CXXXIX. 22.

5 Mahābhārata. XIII. XLVIII. 42.

6 II. XXVII. 4.

7 V. 166. IX. 29.

8 1b III. XXXIII. 78f; XXXV. 34; II. 57

and penance avail to remove sins, even intentional crimes, but the same effect is accomplished even more simply by gifts to the priest and resort to places of pilgrimage.¹ In the Ṛg-Veda VII. 86. 6. a sage pleads with Varuṇa that sin is not due to a man's own power but it is rather due to fate, to surā (intoxicants), to anger, dice and heedlessness and even dream state leads one to commit what is not right.² The Kauṣītaki brāhmanopaniṣad (III.9) asserts that God makes man perform good or bad deeds.³ Gautama observes that a man in this world is polluted by vile actions.⁴ Similar idea is noticed in the directions of Yājñavalkya.⁵ The Ṛgveda makes mention of seven limits, the transgression of which makes a man sinful.⁶ The Āpastamba Dharmasūtra divides the sins into two categories, *patanīya* (those that cause loss of caste) and *aśuci-kāra* (those that cause impurity, though no loss of caste is caused).⁷

In the śāstras we find mention of different means of reducing the consequences of sin. They are many, and of them the following may be specifically mentioned: Confession,⁸ Repen-

1 Manu XI. 146. 228. 240f.

2 Na svo dakṣo Varuṇa dhṛatiḥ sā surā manyurvibhīdakṣo acutiḥ/
Asti jyāyān kapīyasa upāre svapānāca nedanrtasya prayotā//
VII. 86. 6.

3 Eya hyeva sādhu karma kārayati taṁ yamebhyo lokebhyo un-
niṣate. Esa u evāsādhu karma kārayati taṁ yamadho
niṣate.

4 Atha khalvayam puruṣo yūryena karmaṇā lipyate yathaitada-
yūjyavājanamabhakṣyabhakṣanamavadyavadanarṁ śiṣṭasyākriyā
pratīdīdhasevanamiti. G. D. S. III. 1. 2.

5 Vihītaśyānanuṣṭhānānninditasz ca sevānāt/
Anagnihotrāccendriyānāṁ naraḥ patanamrechat// Yāj. III. 219.
Vide also Śāntiparva 34, 2; Manu XI. 44.

6 Sapta maryādāḥ kavayastataksustāsāmekamidbhyarṁ hurogāt
X. 5. 6.

7 Āp. Dh. Sū. 17. 21. 7-11 and 1. 7. 21. 19.

8 Āp. Sh. Sū. 1. 9. 24. 15; 1. 10. 28. 19, 1. 10. 29. 1.

tance¹, Prāṇāyāma², Tapas³, Homa⁴, Japa⁵, Dāna⁶, Upavāsa⁷ and Pilgrimage⁸.

The question of *Śuddhi* (purification) is closely connected with the problem of sin. It has been defined in the *Śuddhi-kaumudī* as the state of being fit for performing rites sanctioned by the Vedas—'Vedabodhitakarmārhatā'. In the *Smṛti* texts the word *Śuddhi* is applied in relation to purification after *Āśuca*. *Āśuca* follows on birth and death—'Janane maraṇe nityamāśucyamanudhāvati'.¹⁰ To *Mitākṣarā* it is an emergent attribute which is got rid of by lapse of time or a bath and the like and is the cause of the positive direction to offer *piṇḍa*, water etc. and of the cessation of Vedic study and other actions—*Āśucaśabedena ca kālasnānādyapanodyaḥ piṇḍodakadānā-dividheh adhyayanādiparyudāsasya ca nimittabhūtaḥ puruṣagataḥ kaścanātiśayḥ kathyate na punaḥ karmānadhikāraṁmātram* (on *Yāj.* III. 1) . *Haradatta* also harps on the same tune: 'Kṛiṣṭa punaridamaśaucalakṣaṇam; karmānyanadhikārobhogyānnatā-sprīyatā dānādiṣvanadhikāritā' (on *Gautama* 14. 1). *Śuddhi* has been defined by *Bhaṭṭācārya* as 'removal of sin' (*pāpakṣaya*) and condition of being fit for performance of religious acts (*dharmayogyatvam*)¹¹. *Rudradhara* in his *Śuddhiviveka* specifically makes it special attribute bringing about a capacity or privilege for the performance of all dharmas¹². This has been

1 *Manu* XI. 229-30.

2 *Manu* XI. 248, *Baudhāyana Dh. sūtra* 1. 31; *Vaś.* 26. 4.

3 *Rv.* X. 154. 2, *Chān. up.* V. 10.1-2, *Muṇḍaka Up.* 1. 2. 10.11

4 *Tai. Āraṇyaka* II. 7-8; *Bau. Dh. Sū.* III. 7. 1

5 *Manu* XI. 46; II. 85-87.

6 *Gau. Dh. Sū.* XIX. 16;

Yat kiñcit kurute pāpaṁ puruṣo vṛttikarātitaḥ/

Api gocarmamātreṇa bhūmidānena śudhyati// *Vaśiṣṭha* 29. 16.

7 *Manu.* XI. 203.

8 *Viṣṇu. Sh. Sūtra*, 35. 6, *Parāśara* XII. 58. ff

9 *P.* 1

10 *Devala*, quoted by *Hāratalā*, *P.* 2

11 *Smṛticandrikā (Āśaucakāṇḍa)*, *P.* 2

12 *Śuddhistāvaḍakḥiladharmādhikāraṇpādako dharmaviśeṣaḥ*. (*D. C.* Ms. No. 309 of 1887, folio I.)

classed under two categories, one arising out of birth and one falling on death¹.

From the conceptions of sin and purification, along with some spiritual ideas associated with it, has developed gradually the idea of the Saṁskāras. Performance of the Saṁskāras has been directed as fit to bring about brāhmaṇya (status of a Brāhmaṇa), just as the work of painting gradually unfolds itself on account of several colours with which it is drawn². Śavara defines the term as referring to acts which being effected makes a certain thing or person fit for a specific purpose³. In the Tantravārtika also observance of Saṁskāras has been described as offering fitness⁴. Śaṅkara on the Vedāntasūtra (1.1.4) has classified the Saṁskāras under two heads: those which remove the taints and those that generate fresh qualities⁵. This fits in well with our supposition that the Hindus are believed to be charged with impurity (Āśauca) of two kinds, on the birth and death of the near relatives. That this idea of impurity was as old as the Vedic texts is backed by the direction of the Aitareya Brāhmaṇa, where it is said that if an 'Āhitagni partook of food from the house of him who was affected by 'Sūtaka', then the *prayaścitta* was to offer a Purodāśa cooked on eight potsheds to Agni Tantumat⁶. 'Tantu means also 'son or progeny'; so it

1 Sūtakaṁ tu pravakṣyāmi janmamṛtyunmittakam. Dakṣa. VI. 1.

2 Citrakarma yathāñekaṁ aṅgaṭṭanmīlyate sanaiḥ/
Brāhmaṇyamapi tadvat syāt saṁskārairvidhipūrvakaiḥ//
Parāśara. Sm. VIII. 19

3 Saṁskāro nāma sa bhavati yasmin jāte padārtho bhavati yogyaḥ kaścācudarthaḥ—Śavara on Jaṁini. III. 1. 3. (P. 660)

4 Yogyatāmādhānaḥ kriyāḥ saṁskārā ityucyante — Tantravārtika. P. 1078.

5 Saṁskāro nāma guṇādhānena vā syāt doṣāpanāyanena vā.

6 Tadāhurya āhitāgnīryadi sūtakānnaḥ prāśnīyāt kṛtā tatra prayaścittīriti. Sognaye tantumateṣṭākāpālāṁ purodāśam nirvapeṭṭaḥ ya yājñanuvākye tantuḥ tanvanrajaṣo bhānumīnvasyakṣāno mahyatanaṭa somyā iti. Āhutiḥ vāhavanīye jubuyādagnaye tantumate svāheti. Ai. Brū. 32. 8.

may be argued that it is an indication that *Sūta* is used in the Aitareya Brāhmaṇa in the sense of impurity on birth.' As to why such idea of *Āsauca* is accepted on birth and death, Hārīta observes that in the case of death, frustration, and in case of birth gratification or jubilation, comes in to the near and dear ones and this may stand as an obstacle to the proper mental make up in respect of observance of daily duties which demand mental concentration'. What then Śaṅkara means to say is this that Saṁskāras have the potentiality of removing supposed taints incurred or inherited and generating such qualities which lead to self-development and perfection. The Tantravārtika also has supporting text in favour of Śaṅkara'. In the text of Mitrāmśra the exact nature of Saṁskāra has been further classified. According to him Saṁskāra is a peculiar excellence due to the performance of rites ordained (by the śāstra) which resides either in the soul or the body and it also has been stated that it is of two kinds, one kind making a person eligible for performing other actions (e.g. Upanayana renders a person eligible for Vedic study) while another kind removes the evil taint that may have been generated (e.g. Jātakarma removes the taint due to seed and uterus)' Rudraskandha on Khādira gr̥hyasūtra opines like-

- 1 Asya ca kulavyapitve kāraṇamāha Hārītaḥ. Pretābhībhūtātva-
cchāvamāśaucaḥ jive vṛddhiyogena kulasya bhavati iti ;
jāyamānamriyamāṇayoḥ sambandhmāḥ santoṣadāsantoṣadābhyaṁ-
vṛddhikṣayayogādvā kulavyāpyāśaucaḥ bhavatītyarthaḥ—
Suddhicandrikā on Śadaśīti. P. 4.
- 2 Yogyatā ca sarvatra dviprakārā, doṣāpanayanena guṇāntaropā-
jananena ca bhavati. Tantravārtika P. 1115 on Jaiminī III. 8.9
- 3 Tatrātmātarīrānyataraniṣṭho vihitakriyājanyotīṣayaviśeṣaḥ
saṁskāraḥ. Sa ca dvividhaḥ. Ekastāvat karmāntarādhikāreṇu-
kulāḥ yathopanayanajanyo vedādhyayanādyadhikārāpādaḥ
aparastūtpannena durītamāśāko yathā bījagarbhasamudbha-
vainonivartano jātakarmādijanyaḥ—Vīramitrodaya Saṁskāra-
prakāśa. P. 132. Paribhāṣā prakāśa P. 132. Chowkhamba Sans-
krit Series.

wise¹. Some of the prominent writers on law have categorically declared that taints come in the life of man by birth and these are removable. Unless they are removed body does not become virtually fit for all religious and spiritual activities. Thus Manu declares that in case of *dvijātis*, the taints due to seed and the uterus are wiped off by the *homas* performed during pregnancy and by *Jātakarman*, *Caula* and the tying of the girdle of *muñja* grass. This body is rendered fit for the attainment of Brahma by the study of the Vedas, by the *Vratas*, *Homas*, by the *Vrata* called *Traividya*, by worship (of gods, sages and manes), by generation of sons, by the performance of five daily sacrifices and by solemn Vedic sacrifices². Yājñavalkya also holds identical view.³ Commentators like *Madhātithi* and *Kullūka* in their own way have sought to clarify those points. According to the former⁴ the term 'Enas' in the verse of Manu (II. 27) strictly refers to impurity, while *Kullūka* explains that blemishes of seed are those arising out of intercourse in a prohibited manner, and 'gārbhika' blemish is what arises from having to stay in the womb of an impure mother⁵. The *Mitākṣarā* goes a step further to assert that *Samskāras* possess the power of removing bodily defects transmitted from parents (such as defective limbs, diseases etc.) and are not intended to remove the taint of being born of sinful parents.⁶ The purificatory

1 Ete garbhādānādayaḥ saṁskāraḥ śarīraṁ saṁskuvantaḥ sarvesu adṛṣṭārthesu karmasu योग्यतātūṣāyaḥ kurvaṁti phalātūṣāye योग्यतātūṣāye ca. On Khādīra grhyasūtra II 3. 33.

2 Gārbhairhomaḥtrīṭakarmacaudāmauñjīnibandhanaḥ /
Bajikam gārbhikam caṇo dvijānāmapamṛjyate /
Svādhyāyena vratairhomaistraiṇdyenejyayā sutaiḥ /
Mahāyajñaiṣca yajñaiṣca brāhmiyaḥ kriyate tanuḥ //
Manu. II. 27-28.

3 Evamenah śamam yāti bijagarbhasamudbhavam /
Tūcānīmetāḥ kriyāḥ strīnām vivāhastu samantarakah // I. 13

4 Enaḥ pāpamadṛṣṭam dukkhakāraṇam tasya vijagarbhayornimittabhāvādasūcitvamātramhocyate.

5 'Bajikam pratiśiddhamāñjunasaṅkalpādīnā ca paitṛkaretodosāt yat pāpam gārbhikaḥca asūcimātragarbhavāsajam'.

6 Bijagarbhasamudbhavam śukraśonitasambaddham gātravyādhisamkrāntīnimittam va na tu patitotpannatvādi. Mīl. on Yāj. I. 13

nature of the Saṁskāras is clear from the statement of Manu, who says that all the Saṁskāras are performed on a woman also for the purification of the body.¹ The Saṁskāratattva quotes an opinion of Hārīta which offers details regarding the modes of purification of particular rites (Saṁskāras). Thus 'when a person has intercourse according to the procedure of Garbhādhāna he establishes in the wife a foetus that becomes fit for the reception of the Veda, by the rite of Pūṁsavana he makes the garbha become a male, by the ceremony of Sīmantonayana he removes from the foetus the taint derived from the parents and the accumulated taints (which are five) due to seed, blood and womb are removed by Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annaprāśana, Cūḍākaruṇa and Samāvartanā'. By observance of these eight Saṁskāras purity arises.² To add sacredness and spirituality to these sacraments, it was held that observances of some of them upgrade men to the status of the sages, while others are sufficient to upgrade them to the level of the gods. Hārīta has got definite views in this respect.³

So Saṁskāras are purificatory acts, making both body and mind pure and thereby helping one in spiritual upliftment. Dr R. B. Pandey makes the position clear in the following lines: 'It means religious purificatory rites and ceremonies for sanctifying the body, mind and intellect of an individual so that he may become a fullfledged member of the community. But the Hindu Saṁskāras also combine a number of preliminary considerations and rites and other accompanying regula-

1 Manu. 11. 66.

2 Tatra Hārītaḥ, Garbhādhānavadupeto brahmagarbhāṁ saṁpadadhātī, Pūṁsavanāṁpūṁsīkaroti phalasthāpanānāmātāpitṛjaṁ pāpmānamapohati retoraktagarbhopaghātāṁ pañcaguṇo jātakarmaṇā prathamamapohati nāmakaraṇena dvitīyaṁ prāśanena tṛtīyaṁ cūḍākaranaṇena caturthaṁ snāpanena pañcamametairasṭabhiḥ saṁskāraḥ garbhopaghātāt pūto bhavati—Saṁskāratattva. P. 857.

3 'Garbhādhānādismārto brāhmaṇ. Pākyaññāhabīryajñasaumyāś-ceti daivaḥ. Brahmasaṁskārasaṁskṛta rṣiñām samānatām salokatām sāyujyam gacchati. Daivenottarena saṁskṛto devānām samānatām salokatām sāyujyam gacchati iti.—*Smṛticandrikā*.

I. P. 13. *Saṁskāra prakāśa*, p. 135.

tion and observances all aiming at not only the formal purifications of the body but at sanctifying impressing refining and perfecting the entire individuality of the recipient. The Samskaras with their paraphernalia were regarded as producing a peculiar undefinable kind of merit for the man who underwent them—*Atmaśarīranyataramajha vihitakriyajan yotīśayaviśeṣaḥ saṁskarah* (Vira Mit Sam Vol I p 132)

Mr Dr P V Kane has identically explained the purpose and utility of Samskaras in the following lines. The exact significance of Samskaras in the development of higher human personality was left rather vague in our authorities and their treatment of the purpose of Samskaras is not very elaborate or exhaustive. The Samskaras had been treated from very ancient times as necessary for unfolding the latent capacities of man for development and as being the outward symbols or signs of the inner change which would fit human beings for corporate life and they also tended to confer a certain status on those who underwent them. If we look at the list of Samskaras we shall find that the purposes of Samskaras were manifold. Some like Upanayana served spiritual and cultural purposes they brought the unredeemed person into the company of the elect they opened the door to Vedic study and thus conferred special privileges and exacted duties. They also have psychological values impressing on the mind of the person that he has assumed a new role and must strive to observe its rules. Other Samskaras like Namakarana Anna prasana Niskramana were more or less of a popular nature. They afforded opportunities for the expression of love and affection and for festivities. Other Samskaras like Garbhadhana Punisavana Samantonnayana also had mystical and symbolical elements. Vivaha was a sacrament which brought about a union of two personalities into one for the purpose

1 Note here also the words of Medhatithi on Manu II 27
*Samskarasca sarvaḥ samskārye karyāntaraśca bhūte kṛtārthe
 karṣyamāṇārthe va kaścadyiśeṣam adadhāt brhīnavahantīti*

of continuance of society and for the uplift of the two by selfrestraint, by self-sacrifice and mutual co-operation'.¹

It would at this stage be worthwhile to trace the exact meaning of the word as may be gathered from the derivation. Any attempt to translate the word 'Saṃskāra' correctly into English will be simply inaccurate. It should not mean 'mere outward religious rite, polite observances, empty form, stately usage, formalities and punctitious behaviour', nor should it be used in the sense of rites and rituals alone by which we understand 'form of procedure, actions required or usual in a religious or solemn ceremony or observance or a body of usages characteristic of a church'.²

A better approach to the rendering of 'Saṃskāra' in English is made by the word 'Sacrament' which means 'religious ceremony or act regarded as outward and visible sign of inward and spiritual grace' applied by the Eastern pre-reformation Western and Roman Catholic churches to the seven rites of baptism, confirmation, the eucharist, penance, extreme unction, orders and matrimony. Sacrament also means confirmation of some promise or oath, things of mysterious significance, sacred influence and symbol. Thus it overlaps many other religious spheres which in Sanskrit literature are covered by 'suddhi', purification, *prāyaścitta*, atonement, *Vratas*, vow etc.'

A glance at the Vedic literature, where the term 'Saṃskāra' occurs will show that meaning of purification was associated with the word in that remote age. It is clear that the word is derived from the root 'kr', with prefix 'sam' and the suffix *ghañ*. We find the word used as adjective conveying the sense of 'purified'.³ We get there other words connected with it as *Saṃskṛtatra*, '*Raṇāya Saṃskṛtaḥ*'. In the *Śatapatha*'

1 History of Dharmaśāstra Vol. II, Part I, pp. 192-193.

2 Oxford Dictionary, under the word 'Ceremony'.

3 Oxford Dictionary, under the word 'Rite'.

4 R.V. V. 76. 2.

5 R.V. VI. 28. 4.

6 R.V. VIII 33. 9.

7 Sa idam devebhyo haviṣ saṃskuru. S. B. I. 1. 4. 10

brāhmaṇa the idea of purification is established in a more clear way. In the same text we find the word used as adjective¹. The sense of purification is clear in the Chāndogya Upaniṣad².

In the Sūtras of Jaimini the term has been used several times³ in the sense of purificatory act in a sacrifice. Sometimes, as in III. 8. 3 the word has been applied to the actions of shaving the head, washing the teeth and paring the nails on the part of the sacrificer in the Jyotiṣṭoma⁴, while at other places the term has been used with reference to Prokṣaṇa (sprinkling of water)⁵. In X 2. 49 the word has been applied to such acts as shaving of the head and face⁶. The Sūtra VI. 1. 35 has the word 'samskāras' referring to Upanayana. Thus the purificatory aspect of samskāras is as old as the Vedic literature and in the Mīmāṃsā sūtras, as we have already observed the word distinctly has been used with reference to such acts which have a purificatory character

In this connection reference may be made to the various senses in which the term is found to be used in different śāstras

- 1 Tasmāstu strī pumāṃśasatṛ samskrte ti-lhantamahhyeti. S B III 2. 1 22. For similar use vide Vāj S IV. 34
- 2 IV 16 2. .. Manasā satṛkaroti brahmā vācā hotā.
- 3 Svastakṛdvadubhayasatṛkṛesū vādarīh, III 5 15
Dravyagunasatṛkṛesū vādarīh, III. 1 3.
III. 8. 3, IX 2 9. 42, 44; /X. 3. 25. IX 4. 33. IX. 4. 50. 54
X 1 2 and 11
- 4 Samskāraṣtu puruṣasāmarthyē yathāvedan karmavadvyavatuṣṭhe-
ran. III. 8 3
- 5 Tādarthyaḍvā tadākhyā syāt samskārairaviśiṣṭatvāt — IX. 3 25.
Śavara's commentary — 'Tādarthyaṭ tādarthyaṣ vṛihyarthatā
nivārānāṣ, ye vṛihiprokṣanādayāḥ samskāraḥ kriyante'.
- 6 'Yadi tu vacanāttēsāṣ japasamskārasāmarthaluptam sesṭi tadar-
thatvāt'. X. 2 49.
Śavara's commentary — 'Samskāraṣ kōśasāśru vapatī ityevamā-
dayah'.
- 7 Samskārasya tadarthatvādvīdvāyām puruṣakṛutīḥ VI. 1. 35
Śavara's commentary — 'upanayanasya samskārasya tadartha-
tvāt'.

The Vācaspathyābhidhāna explains it to mean by it the religious purification of sacrificial materials¹. The Vedāntists regard it as purification arising out of bath etc.² The Naiyāyikas use it in the sense of 'self-productive quality or faculty of impression recognised by the Vaiśeṣikas as one of the twentyfour guṇas.' In Sanskrit literature the sense of the word has been widened to convey the following, namely, education, cultivation, training³, perfection and grammatical correctness⁴, making perfect, refining, reorienting⁵, embellishment, decoration and ornamentation⁶; the faculty of recollection, impression on the memory⁷, impression⁸, a purificatory rite, a religious, rite or ceremony⁹, merit of action etc¹⁰.

In these cases the purificatory aspect of the word is distinctly noticed. Other meanings like decoration, ornamentation etc are closely allied to the concept of purification.

- 1 Prokṣanādi janyasamskāro yajñāṅgapuroḍāśeṣviti dravyadharmah. V. p. 5186
Brīhyādeśca yajñāṅgatūpradānāya vaidikmārgeṇa prokṣanādih. V. p. 5158
- 2 Snānācamanādi janyāḥ saṁskārā dehe utpadyamānāpi tadabhimānījīve kalpyante Ibid. p. 5158.
- 3 Nisargasamskāraviniṭa ityasau nrpeṇa cakre yuvarājaśabada-bhūk. Rāghu. Vam. III. 35
- 4 Samskāravatyeva girā manīṣī tayā sa pūtaśca vibhūṣitaśca — Kumara. I. 28
- 5 Prayuktasamskāra evādhikam babhau. —Rāghu. III. 18.
- 6 Svabhāvasundaraṁ vastu na samskāramapekṣate — Śākuntala. VII. 23
- 7 Samskārajanyam jñānam smrtih. Tarkasamgraha.
- 8 Yannave bhājane lagnaḥ samskāro nānyathā bhavet.—Hitopadeśa I. 8
- 9 Kāryaḥ śarīrasamskāraḥ pāvayaḥ pretya ccha ca. Manu. II. 26-
- 10 Phalānumeyā prārambhāḥ samskārāḥ parāktanā iva. Rāghu. I. 20

CHAPTER II.

SAMSKĀRAS—AND THEIR PURPOSES

As already indicated, it is strictly not an easy job to trace exactly the purpose that initiated the origin of the Samskāras. As in the Vedic age of hoary past we find existence of society in its full-fledged form, with rites and ceremonies, the Samskāras were also observed in that remote age. But the history of the exact origin of Samskāra in that period is shrouded in mystery. Whatever that may be, in subsequent ages we have noticed that Samskāras have played a vital role in the life of an individual. These Samskāras were not performed with reference to a particular period of his life but it was to be associated with him since conception and lasting upto his death.¹ It is for this reason that in some of the Gṛhyasūtras, Antyeṣṭhi is also regarded as a Samskāra. From the observation of Manu it appears that as a result of the Samskāras perpetrated with incantations, one attains the specific right of the performance of deeds according to the Dharmaśāstras².

The principal purpose of Samskāra was reorientation or purification of the body of an individual. It has already been stated that in the society an idea gained ground that as a body is created out of blood and semen in a mysterious way it is impure and some processes are to be followed before it could be fit for any religious act. Thus Manu lays stress on the purificatory element of Samskāras with reference to the body³.

1 Brahmakṣatriyavitśūdrā varnāsvādyāstrayo dvijāḥ/
Niṣekadyāḥ śmaśānāntāsteṣāṃ vai mantrato kriyāḥ//
Yāj. 1. 10

2 Niṣekādīśmaśānānto mantrairyasyodito vidhiḥ/
Tasya śāstredhikāroṣṇin jñeyo nānyasya kasyacit// Manu. II. 16.

3 Vaidikāḥ karmabhiḥ punyāḥ niṣekādīrdvijanmanām/
Kāryāḥ śarīrasamskārah pāvanāḥ pretva ccha ca//
Manu Smṛiti, II. 26

Kullūkabhaṭṭa makes the position clear¹. The purification is not only for this world but also for the world hereafter as the words 'pāvanah pretya ceḥa ca' in Manu's verse shows². Manu has elaborated further as to how the questions of sin may crop up, the removal of which is aimed at by the observance of the Saṁskāras. Thus according to him these sins or impurities may originate out of impurities in seed and foetus and so far as the twiceborn castes are concerned these are removed by way of the observances of Saṁskāras like Jātakarma, Cūḍākaraṇa, Mauñjibandhana etc³. Here Kullūka's explanatory text deserves attention⁴. Manu goes a step further and declares that these Saṁskāras may lead the body to the attainment of union with the Supreme Self. What Manu actually intends to stress here perhaps is this that observances of these rites cast a spiritual spell on one's mind and constant idea of purification which is inevitably associated with the rites makes one feel that really one is being upgraded by these acts. Once such an idea gets developed he feels an urge to observe them in the right manner. Whatever may be the other consequences visible or invisible, it is clear that these observances help to develop a mental make up which ultimately helps one to the attainment

1 Vedamūlatvādvaidikaṁ puṇyaṁ śubhairmantrayogādikarmabhiḥ dvijātināṁ garbhādhānādīśarīrasaṁskārah kartavyaḥ.

2 (a) Pāvanah pāpaksayaḥetuḥ Pretya paraloke saṁskṛtasya yāgādīphalasambandhāt, śaṁ loka ca vedādhyānādyadhikārāt. Kullūka's commentary on Manu. II. 26.

(b) Pretya ceḥa cetyanena saṁskṛtasya dṛṣṭādrṣṭaphaleṣu kāṛiṇi-jyotiṣomādikarmasu adbhikārādubhayalokaopakāraḥ kartavyaḥ saṁskārāpāmuktam. Vir. Sam. P. 13²

3 Gārbhairhomairjātakaramacaḍamanuñjibandhanaiḥ / Baijīkarm gārbhikam caino dvijānāmapamṛjyate // M. S. II. 27 Evamenah śamarah yāti bījagarbhasamudbhavam. Yāj. 1. 13

4 'Eṭairbaijīkarm pratiśiddhamaitḥunasaṅkalpādinaḥ paitṛkaretodopādyaḍyat pāparah, gārbhikarm cāśucīmātrgarbhavāsajarah tad dvijātināmapamṛjyate'. on Manu. II. 27.

of final liberation, namely, Mokṣa¹. Its importance was so much over-estimated that non-observance of the Saṁskāras was regarded strictly as social offence and it was penalised by social boycott. Thus on the question of a Dvijāti not undergoing the Saṁskāra of Upanayana in time (vide Manu II. 38), he was censured as a downcast and fallen one and unless expiations in the proper manner was gone through no social and matrimonial relationship could be established with him². Even in case of those for whom uttering of Vedic incantations was prohibited, namely the ladies and the Śūdras³, observance of these Saṁskāras was prescribed to be made without mantras⁴. Some of the writers on law have gone so far as to declare that on birth even a Brāhmaṇa is like a Śūdra (i.e. like a śūdra one is allowed to move about and behave in an unrestricted way. Vide Gautama's rule: Prāgupanayanāt kāmācārakāmavādakāmabhakṣaḥ. G.D.S. 1. 2. 1) and through the Saṁskāras he is raised to the status of a Dvija⁵. This conception of Saṁskāra is definitely a later one, and is but a corollary of the principal purpose, namely purification. The value of Saṁskāras (at least of some of them) was so much over-emphasised

- 1 Svādhyāyena vratairhomastraividyañeṣyā sutaib/
Mahāyajñaiśca yajñaiśca brāhmīyaṁ kriyate tanuḥ//

M. S. II 28

Also Kullūka's observations:

Brāhmi brahmaprāptiyogyeyam tanuḥ tanvavacchinna ātmā kriyate. Karmasahakrtbrahmañānena mokṣāvāpteh. On M.S. II. 28

'Na hi karmabhīreva kevalaiḥ brahmatvaprapṛtiḥ prajñānakarmasamuccayāt kila mokṣaḥ. Etaistu saṁskṛtaḥ ātmamopāśanāśvadhukriyate Medhātithi on Manu II. 28

- 2 Vide Manu II 39

Natārapūtairvidhavadūpadyaṁ hi karhicit/
Brāhmān yaunāthśca sambandhānācaredbrāhmaṇaḥ saha//

M. S. II. 40

- 3 Amantrikā tu kṛyeyam strīpāmēvṛdaśeṣataḥ/
Saṁskārārtham śarīrasya yathākālam yathākramam// M.S. II. 66
Tūśninetāḥ kriyāḥ strīnāṁ vivāhastu samantrakāḥ. Yāj. I. 13
4 Śūdropyevamvidah kṛyo vinā mantrena saṁskṛtaḥ — Yama
(quoted in the Muākṣarā on Yāj. S. I. 10).
5 Janmanā jāyate śūdraḥ saṁskārāddvija ucyate.

that observances of certain Samskāras were supposed to raise certain status of the person observing them. Thus through the observance of the rite of Upanayana members of the three castes, namely Brāhmaṇa, Kṣatriya and Śūdra attained certain special social privileges and rights. Upanayana was regarded as a passport for admission into the Aryan community and its sacred literatures, namely the Vedas, and was regarded as the new birth, the second birth¹, and was of course not allowed for all, namely the Śūdra² (and women, though some of the writers on law have permitted Upanayana of them). Similarly Samāvartana and Vivāha conferred on the person observing them the status of performing all kinds of sacrifice, befitting an Aryan, as a member of the Gārhasthya Āśrama. This aspect of purification and attainment of status which the Samskāras are supposed to confer on persons, have been explicitly expressed by Aṅgirā³. For the importance of the Samskāras Aṅgirā has prescribed them to be indispensable for all members of the caste in the society, specially for the Brahmins⁴. Mitra-miśra makes the point clear⁵.

Mitramiśra by way of defining Samskāra as—'Ātmasārī-rānyataraniṣṭho vihitakriyājanyotiśayaviśeṣaḥ'—and classifying

- 1 ..dvijātināmaupanāyaniko vidhiḥ/
utpattivyaūjakah punyaḥ..... //M. S. II. 68
- 2 Asūdrāpāmaduṣṭakarmaṇāmupanayanam—Āp. Dh. Sū. I. 1. 16
- 3 Pañcaviṃśatisamskāraḥ saṃskṛtā ye dvijātayaḥ/
Te pavitrāśca योग्याḥ शुभं वृद्धबद्धेषु सुयन्त्रिताः//
Quoted in Vir. Saṁ. p. 135. (Chowkhamba Sans. Series).
- 4 Samskāraḥ niyatā hyete brāhmaṇasya viśeṣataḥ — Quoted in the Vir. Saṁ. p. 136.
- 5 Ete ca samskāraḥ sarvavarṇānāmāhikāmuṣmikaḥ phalānukūla-
tvenāvāśyakāḥ brāhmaṇānāṃ tu brāhmaṇyābhivyaūjakatvena
viśeṣataḥ. Vir. Saṁ. p. 136.
Ataḥ paraṁ dvijātināṃ saṃskṛtir niyatocyate/
Samskārarahitā ye tu teṣāṃ janma nirathakam// Āśvalāyana.
quoted in Samskāraśatnamālā, p. 4
Sve sve grhye yathā proktāstathā saṃskṛtayokhilāḥ/
kartavyā bhūtikāmena nānyathā siddhimṛcchaṭi//
Saṁ. Rat. p. 4

it under two categories (sa ca dvividhaḥ—Vir. Sam. P. 132.) clearly presents before us an idea about the two-fold purposes of the Saṁskāras. Some like Upanayana are meant for conferring status in the study of the Vedas, while others like Jātakarma etc¹ are intended to remove the offences and sins accrued. It is in this sense that Śaṅkara's line, as previously mentioned (on Vedāntasūtra 1. 1. 4.) finds full justification. The two-fold classification of Saṁskāras as Brāhma and Daiva, made by Hārīta does not lead us to determine the purpose of the Saṁskāras, except that it helps us to understand that aspect of Saṁskāra, which confers certain merit or status on performance. This is what has been referred to by Tantravārtika (on Jai. III. 8. 9—already mentioned before) as *Guṇāntaropajanana* (accruing of merit). Thus Hārīta observes that the rites like Garbhādhāna etc. are Brāhma, while those like Pākayajña etc. are Daiva². He adds further that one through the observance of Brāhma Saṁskāras becomes equated with the sages and seers, and of Daiva Saṁskāras gets identical abode of the gods³. This idea has its support from Śaṅkhalikhita⁴. In the

1 Ekasīvatkarmāntarādhikārenukūlaḥ yathopanayanajanyo Vedādhayanūdyadhikārāpūdakah. Aparstūtpannaduritamātranāśako yathā bijagarbhasamudbhavainonibarhano jātakarmādijanyah. Vir. Sam. p. 132.

2 Dvividho hi saṁskāro bhavati brāhma daivaśca. Garbhādhānā dīh smārto brāhmaḥ. Pākayajñaḥ haviryajñaḥ saumyaśca Daiva iti. Quoted in Vir. Sam. p. 135.

3 Brāhmasaṁskārasaṁskṛtaḥ rājān samānatāp sāmānyatāp samānalokatāp śyuyyatāp gacchati. Daivenottarepa saṁskārenānusamskṛto devānām samānatāp sāmānyatāp samānalokatāp śyuyyatāp ca gacchati. Vir. Sam. pp. 139-140

4 Pākayajña haviryajñaḥ somasaṁsthāstathaiva ca / Saṁskārā hyagnihotrāntā agnihotrantu juhvataḥ / Saṁskārāṇi saṁskṛtaḥ pūrvairuttarairanusamskṛtaḥ / Nityamaṣṭagunairyukto brāhmaṇo brāhmalaukihaḥ / Brāhmaṇaḥ padamavāpnoti yasmānna cyavate punaḥ / Nīkapṛṣṭam yaśo dharmatḥ trirjānastrivīṣṭapam / Quoted in Vir. Sam. p. 140

Sanskāra-ratnomālā of Bhaṭṭagopīnāthadīkṣita the Saṁskāras have been classified under different heads as Naimittika, Vārjika, Māsika etc. and it has been stated there that those like Pañcamahāyajña are to be treated as compulsory daily duty like one's muttering of prayers¹. The idea behind the observance of Pañcamahāyajña is love, compassion, gratitude, indebtedness etc. to all beings. We will have occasion to discuss this aspect of Pañcamahāyajña in subsequent chapters. When such Saṁskāras are described as nitya (obligatory) for daily performance, this enlightens us on an important aspect of the purpose of the Saṁskāras. This was the moral aspect. Gautama makes mention of the eight good qualities of soul, namely, mercy, forbearance, freedom from envy, purity, calmness, right behaviour, and freedom from greed and covetousness.² He adds further that one going through the Saṁskāras and the Ātmaṅgas attains communion with Brahman.³ Whatever may be the spiritual value of such statement of the śāstras, it is clear that by constant practice of these qualities of forbearance, purity, noncovetousness etc. one attains gradual excellence from ethical point of view and this helps to a great extent in the attainment of communion with the supreme self.

By way of Arthavāda the significance and purpose of some of the Saṁskāras have been described by Bhaṭṭagopīnātha in his Saṁskāraratnamālā. Thus according to him by the performance of the rite known as Garbhādhāna the womb is made purified; by Pūṁsavana a male child is born. Sīmantonayana has got identical result with Garbhādhāna. By Jāta-

1 Naimittikāḥ soḍaśóktāḥ samudvāhavasānakāḥ;
Saptaivāgrayanādyaśca saṁskārā vārjikā matāḥ//
Māsikāḥ pārvaṇāḥ proktamaśaktānāṁ tu vārjikaḥ/
Mahāyajñāśca nityāḥ syuḥ sarvāḥyāvaccāgnihotravāḥ//

P. 4.

2 Aṣṭāvātmagūḥ dayā sarvabhūteṣu kṣāntiranasūyā śaucamanā-
yāso māṅgalyamakārpaṇyamaspr̥heti. G. D. S. VIII. 24

3 Yasyaite catvārīṣatsaṁskārā aṣṭāvātmagūḥśca sa brahmaṇah
sājuḥyamāpnoti. G. D. S. VIII. 25

karma the impurity caused by staying at the foetus-chamber is wiped off, by Nāmakarana comes longivity of the child; by Annaprāsana impurity of a foetus-life is gone; by Cūḍākaraṇa come strength, longivity and spirit; by Upanayana comes the right of the study of the Vedas of twice-born caste and by marriage one becomes free from the debt towards gods and manes.¹ From the above-mentioned remark of Bhaṭṭagopinātha we may easily guess that though most of the minor Samskāras have lost their purpose in modern days, yet apart from the principal purificatory purpose, each had certain specific purposes. These are strictly spiritual in nature.

The very fact that superstitious beliefs in the existence of superhuman demoniac influences on the society and their evil-doing capacity, existed in society since immemorial days, helps us to trace some of the purposes of the Samskāras. Thus these superstitious ideas along with the conception of sin were to a certain extent responsible for origination of the Samskāras. We have hinted at this phenomenon in the introductory part of the present treatise. In some of the Samskāras we notice that the evil spirits are being propitiated in a very modest manner. The demoniac beings are often worshipped and eulogised so that they may remain satisfied and do not in any way cause injury to the individual concerned.

- 1 Nīṣekādbaijikaṁ caṁno gārbhikaṁ cūpamrjyate/
Kṣetraṁsamskārasiddhīśca garbhādhānaphalam smrtam//
Garbhe bhavēcca puruṣsūteḥ puruṣtvasya pralīpādanam/
Nīṣekaphalavajjñeyasḥ phalam śimantakarmanah//
Garbhāmbupūñajajo doṣo jātātsarvopī naśyati/
Āyurvarcobbhivrdhīśca siddhīrvyavahṛtestathā/
Nāmakarmaphalaṁ tvetatvamuddiṣṭam mañisibhiḥ/
Sūryalokanādāyurabhivrdhīrbhaveddhruvā//
Niskramādāyusśrīvrdhīrāpyuddiṣṭa mañisibhiḥ/
Annāśanūnmūṭgarbhamalāśādapi śudhyati/
Balāyurvacovrdhīśca cūḍākarmaphalaṁ smrtam/
Upaniṣṭeḥ phalaṁ tvetaddvijātisiddhipūrvikā/
Vedādhiyadhikāśasya siddhīrṣibhiritā/
Devapitrarṇāpagamo vivāhasya phalaṁ smrtam//

Samskāratatvamālā, P. 6.

Thus since the time of conception right upto the birth of the baby, householder took all precautionary steps to guard the womb and the baby-to-be-born against all evil influences. In the Pāraskara Gṛhya sūtra provision has been made for the propitiation of gods for the protection of the child.¹ When however such eulogies and propitiation proved to be of no positive use, certain precautionary and preventive steps were arranged. They were in the form of challenge to these evil spirits. These spirits were directly asked to quit those places. The following note of warning is served on the spirits: 'Let Śuṇḍā, Maraka, Upavira, Saunḍikeya, Ulūkhala Mālimluca, Droṇāsa and Cyavana vanish from this place'.² When these two methods did prove unsuccessful invocation to the deities were made so that they might come forward to drive these unwanted devilish elements. Prayer thus has been noticed to be made to Agni on the fourth day after marriage so that he may rescue the newly married bride from evil influences. Similar requests were made to the powerful deities like Vāyu Sūrya etc.³ Where however these two methods failed recourse was taken to some unfair methods, the method of deception, as we may rightly call it. In the Kauśika sūtra a rite has been referred to where before the actual death of the person, an image of that person concerned was used to

1 Yadi Kumāra upadravejjālena pracchēdyottariyeṇa vā piṭānka ādhāya japati kūrkurah sukūrkurah kūrkuṛo bālabandhanaḥ/ ceccechunaka sṛja namaste astu sisarolapatāpavhara tatsatyam// P. G. Sū. 1. 16. 24.

2 Dvāradeśe sūtikāgnimupasamādhāyotthānāt sandhivelayoḥ phalīkaraṇamīśrān sarṣpānagnāvāvapati śandhāmārkā upavīrah saunḍikeya ulūkhalah malimlucodroṇasaścyavano naśyatādītaḥ svāhā, Ālikhannanumisaḥ.....sarṣapārūnaścyavano naśyatādītaḥ svāhā, P. G. Sū. 1. 16. 13. (Edited by Ladhārāma Śarmā).

3 Agne prāyaścitte tvam devānām prāyaścīturasi brāhmaṇastvām nāthakāma upadhāvāmi yāsyai patighnī tanūstāmayai nāśaya svāhā, P. G. S. 1. 11. 2

Vāyo prajāghnī svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

Sūrya paśūghnī svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

be burnt.¹ The idea behind such a peculiar act seemed to have been the creation of disillusion in the mind of the god of death, who instead of haunting the proper body may be supposed to mistake the image as the real one and take it. These are very interesting cases in the social history of a country and this indicates that if properly traced, each rite or Śaṁskāra has behind it long history of evolution. Sometimes we notice that magical acts were perpetrated to repulse any evil designs of the demons. Thus at the time of Tonsure, Pāras-kara gṛhya sūtra observes that the severed hair should be mixed with cowdung and buried in a cowstall or thrown into a river.² It is noticed that water is an essential element in all religious acts. It is also supposed to have certain spiritual and magical significance. Water³ has been described in the Śatapatha Brāhmaṇa as possessing the potentialities of warding off satanic influence. In the burial ceremony certain formalities are observed which indicate that the purpose is to scare away the spirits, who may come over to take possession of the body. The stick (Daṇḍa) that was used by the Brahmacārin and which was advised to be maintained, was intended perhaps for protection against all elements worldly and spiritual. The direction of Pāraskara Gṛhya sūtra is a pointer to this fact.⁴ In this category should fall the rites like combing the hair at the time of Simantonayana.⁵ The changing of the marriage-costume of the bride was a very interesting formality, for, by such act, the evil influence on the bride was supposed to be transferred to the Brāhmaṇa

1 K. S. XLVIII. 54ff, 39ff

2 Anuguptametaṁ sakeśaṁ gomayapūḍam nidhāya goṣṭhe palvala udakānte vācūryāya varam dadāti. P. G. Sū. 2. 1. 23

3 Āpo hi vaḥ raktsoḅhñī. S. Brāhmaṇa.

4 Viśvābhyo mā nāṣṭrābhyasparipāhi sarvat it. P. G. S. II. 6. 26.
cf. Venurasi bānaspatyosī sarvato mā pāhi it. vainavam daṇḍam.
Āḥ. 3. 8. 15

5 Ā. G. S. XIV
H. G. S. II 2

(to whom the dresses were given), who was thought of too powerful to be influenced by the evilmakers.¹

In all the cases, as we have already noticed the purpose of certain Samskāras is either appeasement or averting of the unholy evil influences.

Side by side with these we find certain other ceremonies, the purpose of which is to attract the attention of powers having favourable influences. It was a common belief that each moment in the life of a Hindu is being presided over by deities. So to attract the favourable influences of those deities, they were invoked at most of the Samskāras. Thus in the rite of Garbhādhāna (conception) blessings are sought from Viṣṇu² who is regarded as the presiding deity, while in the rite of marriage (Vivāha), it is sought from the Prajāpati, and in the rite of Upanayana, from Bṛhaspati. As in the case of resistance of evil influences, here also (i.e. in case of bringing good influences in favour) magical element played a vital role. Thus in the Sīmantonayana rite the branch of the Udumbara tree was applied to the neck of the wife.³ This was believed to bring fertility. Almost similar was the prescription for mounting on a slab of stone, which was prescribed both in the Upanayana⁴ and Vivāha⁵ rites. Such an act was intended for bringing about firmness and the idea arose definitely out of the qualities of stones, which are firm and hard. Again touching

1 A. V. XIV. 2 48-50
K. S. LXXVI. 1
LXXIX. 24

2 Here the incantation addressed to Viṣṇu is.
Viṣṇuryonirṇ kalpayatu tvaṣṭā rūpānī pihṣatu/
Āsiṣcatu prajāpatirdhātā garbhaṁ dadhātu te//
Mantrabrāhmaṇa 1. 4. 6. vide Gobhila. 2. 5. 9.
Khā. gr. sū. 1. 4. 15.

3 Audumbareṇa trivṛtamāvadhātī 'Ayamūrjāvato vṛkṣaḥ
P. G. S. I. 15. 4. 6.; G. G. S. II. 7. 1

4 Vide. Āp. Gṛhya Sūtra. 10. 4. 9

5 Imamaśmānamārohaśmeva tvam sthīrā bhava/
Mantrabrāhmaṇam 1. 2. 1; Āś. Gr. Sū. 1. 7.

of the heart, whether in case of the teacher and the student or in the case of the husband and wife, was regarded as a sure means of bringing about union and harmony. The expectant mother was made to eat barley corn with two leaves and curd attached to it.¹ The reason is obvious. The things which the expectant mother took were symbolical of the male sex and were expected to impart it to the embryo'. Again we notice that to produce offsprings, the juice of a manyrooted and luxuriant banyan tree-branch was inserted into the right nostril of the wife.² We notice that in some cases anointment was regarded as possessing the capacity of producing love and affection. In the marriage ceremonies the father of the bride has been directed to anoint the couple and what the bridegroom uttered in that connection carries the special significance of such act of anointment.³

As already discussed before, the Saṁskāras had the purificatory effect and this aspect has sometimes resulted in such a condition that it has been instructed for a person to avoid evil, inauspicious and ugly sights and to be far from any contact with objects and persons regarded as impure. A Snātaka, for instance, has been forbidden even to pronounce a word beginning with an unlucky letter or containing a repugnant idea.⁴

Apart from all the superstitious motives and magical elements, behind the Saṁskāras, one may easily trace certain amount of materialistic outlook in them. The Saṁskāras were intended for those who belonged to the Gārhaṣṭhya or household stage of life and it is quite natural that these persons were more or less of wordly spirit and as such whatever was regarded

1 H. G. S. II. 2. 23; Ā. G. S. I. 13. 2

2 P. G. S. I. 14. 3

3 Athaiso samañjayati—samañjanta viśve devāḥ samipo hṛdayāni nau. Sammātarisvā sandhātā samudeṣṭri dadhātu nau. P. G. S. I. 4. 15; G. G. S. II. 1. 18

4 Garbhīṇiṁ vijanyeti brūyāt, śakulamiti nakulam, bhagālamiti kapālam P. G. S. II. 7. 11. 73

essential and desirable in wordly life, they wanted to have. They had a belief that the observance of the Samskāras could give them material comforts, long life, prosperity, cattle, progeny etc. In the special ceremony called Saptapadī, which is a part of the rite of Vivāha, the bride is made to walk seven steps, symbolising perhaps her joint entry into the second or household stage of life, and in all the steps, incantations are to be uttered to Viṣṇu so that he may give enough of food (īṣe), strength (ūrje), happiness (māyobhavāya), cattle (paśubhyo), and wealth (Rāyasposāya).¹ Similarly in the ceremony of Pāṇi-grahana, when the bride's hand is grasped by the groom, there is provision for six mantras to be uttered. In them are prayers to Indra so that he may bless the couple with ten male issues. (Daśāyāñ putrānādhehi — Mantrabrāhmaṇa 1. 2. 19). To Prajāpati the prayer is to the effect that he may bless the party in such a manner that prosperity may come with reference to the bipeds and four-footed animals (śaṁ no bhava dvipade śaṁ catuspade. Mantrabrāhmaṇa. 1. 2. 18.)

From what we have discussed so far it is clear that the purposes of the Samskāras being partly divine and partly secular, had their special significance in this that they are intended to regulate the life of a person in its moral and cultural aspect. Ultimately observance of the Samskāras makes a life pure and perfect. The beautiful analogy of the painting, which has already been mentioned, makes the point more clear by stating that just as different colours are mingled to contribute to the

1 Ekamiṣe viṣṇustvā nayatu.

Dve ūrje viṣṇustvā nayatu.

Trīni vratāya viṣṇustvā nayatu.

Catvāri māyobhavāya viṣṇustvā nayatu.

Pañca paśubhyo viṣṇustvā nayatu.

Saḍrāyasposāya viṣṇustvā nayatu.

Sapta saptabhyo hotrābhyo viṣṇustvā nayatu.

Mantrabrāhmaṇa. 1/2. 6-12

for references to Saptapadī vide Gobila Gṛhya Sūtra. 2. 2. 10

excellence of picture, similarly observance of different Saṁskāras in gradual degrees make a life perfect ethically and spiritually. If that is done the ideal is attained and more than that nothing may be hoped for. It is in this sense that Manu has categorically stated that by the observance of Saṁskāras, a body becomes fit for communion with the Supreme Self. (Brāhmīyaṁ kriyate tanuh).

CHAPTER III.

CONSTITUENTS OF SAṂSKĀRA

While discussing about the purpose of the Saṁskāras we have observed that most of them are spiritual, while others are strictly secular. The mixture of commonsense elements, secularism and spiritualism in the Saṁskāras have lent grace and gravity to the whole affair. 'The whole sacramental atmosphere was fragrant with spiritual significance. Under the sacramental canopy the recipient felt himself exalted, elevated and sanctified'. There were definite reasons behind this spiritual outlook. Several elements and constituents mix together in a Saṁskāra to create this spiritual atmosphere. It will therefore be, in the fitness of things to attempt a short analytical note on the constituents of the Saṁskāras.

What is deemed as very much essential in almost all the Saṁskāras is the preservation of fire. The importance of Agni is reminiscent of the Vedic days, where maximum number of hymns have been addressed to the 'Fire'. It is given there the appellation of 'Gṛhapati'¹ (the Lord of the House). It was supposed to possess the potentiality of removing the diseases² and was a regular warder of enemies.³ It was the mediator (purohita)⁴ and messenger between the gods in heaven and mortals on earth.⁵ It was the director of rites (adhyakṣaḥ dharmāṇām)⁶ and therefore any rite done before fire was regarded as very pure and effective. Writing on the usefulness and utility of fire in the Gāndharva marriage, Vātsāyana has

1 In the Avesta it is called 'Atar' and conveys the idea of 'house-lord of all houses' Yasna. 17. 11.

2 Rv. 1. 12. 7

3 Rv. VII. 15. 10. 13

4 Rv. 1. 1. 1

5 Rv. X. 80. 4

6 Rv. VIII. 43. 24

observed that any marriage perpetrated before fire is not revoked.¹ Therefore in marriage and Upanayana ceremonies specially ivocations are addressed to the 'fire' more than once.² It may be mentioned in the connection that 'the Romans and the Greeks also made the hearth the centre of religious faith and rite'. The essential nature of Agni in all the rites has been stressed in the Samskāraratnamālā (pp. 58-59) which quotes from Pārijāta the names of fires in each Samskāra:

Pāvako laukiko hyagniḥ prathamāḥ samprakīrtitaḥ/

Agnistu maruto nāma garbhādhāne vidhīyate//

Tataḥ puṁsavanam jñeyaḥ pavamānastathaiva ca//

Simante maṅgalo nāma pravalō jātakarmani//

Nāmni tu pārthivo hyagniḥ prāśane tu śuciḥ smṛtaḥ// etc.

(vide also Gṛhastha-ratnākara p. 94-110.)

Next in importance comes water. Water like fire was regarded as strictly essential in all Samskāras and was used since the beginning right upto the end of the same. In our daily life we may easily feel the strictly secular, namely purificatory aspect of it. It possesses the natural capacity of cleansing the body off the impure elements. With one's body getting cleansed mind automatically becomes pure, they two being very closely associated and therefore it was likely that through gradual process the purificatory aspect of water was emphasised. With it also got associated certain mystic idea that water being the first of the creator's creation³ is definitely to be ascribed certain importance in all acts which have some bearing on religion. In certain waters are observed elements which have healing effects. This has gradually contributed to the idea that water has in it the potency to avert evils and

1 'Agnisāksikā hi vivāhā na nivartante'

2 Judged from historical standpoint it may be stated while the Aryans passed through the extreme cold climate of the northern regions, they felt the friendly necessity of fire and it might have led them to deify it and in subsequent days it became conventionally an essential part of any religious act of a householder.

3 Apa eva sasarlādau tāsau vijamavāsrjat. M. S 1. 8.

demoniac influences.¹ The beneficent aspect of water has been explained in the following way— 'The animistic theory of the universe which underlies all ancient religion and philosophy suggested that water was a living being, which in so far as it assisted the process of growth and aided men in other ways, might be presumed to be beneficent'.² In the Saṁskāras, we will have occasion to observe that water was used normally in either of the ways, bath, sipping of water and sprinkling. The last two processes are but symbolical expressions of bath. With special reference to Garbhādhāna, Jātakarma, Cūḍākaraṇa, Upanayana etc. water was utilised with a special significance. The incantations used along with the sprinkling of water for a Snātaka³ and the bride⁴ speak for the purpose of watering.

Prayers and blessings are to be noticed in almost all the Saṁskāras. In the Vedas we observe that prayers were addressed to the gods for conferring material benefits to the sacrificer. The persons offering sacrifices were inspired more by secular motives than by spiritual designs. Saṁskāras are more or less domestic rites and therefore it is quite in the fitness of things that we will find some such prayers that relate to protections and prosperity of the family consisting of children, animals, corn, strength and other felicities. This will be evident as we go through the details of the rites in subsequent chapters. For special reference mention may be made of Saptapadī, Upanayana (when a prayer for the moral upliftment

1 Āpo vai raksoghnī.

Rv. VII. 47. 49.; Rv X. 9. 30. cf. 'Rtau tu garbhasaṅkitvāt snānaṁ makṣmīnaṁ smṛtam'. Āpastamba, quoted by Gadādhara on P. G. S.

2 Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol. II. p. 367. "But besides this animistic theory, water seemed living to ancient people on account of its motion, sound and power. That is why the Hebrews called it 'living water' — Hindu Saṁskāras, R. B. Pandey., p. 66

3 Tena mānamabhiṣiñcāmi śriyai yaśase brahmaṇe brahmavarcaśāya. P. G. S. ii. 6. 9.

4 Ibid. I. 8. 5. (vide Gṛh. Rat pp. 150-172)

is made-- G. G. S. II. 10. 35 etc). At the time of tying the girdle round the loin the student utters:

Iyaṁ duruktaṁ paribādhamānā varṇam punati māgāt/
Prāṇāpānābhyāṁ balamādadhānā svasā devī subhagā
mekhaleyaṁ// (P.G.S. II. 2. 11)

The meaning is: "Here has come to me, keeping away evil words purifying my mind as a purifier, clothing herself by (power of) inhalating and exhalation, with strength, this sisterly goddess, this blessed girdle". Sometimes also blessings by one of the parties to the act was made and it was perhaps hoped that such a blessing would in future bring desired good effect:

Jarāṁ gaccha paridatsva vāso bhavākṛṣṭināmabhi
śastipāvā/
Sataṁ ca jīva śaradaḥ suvarcā rayiṁ ca putrānanusaṁ-
vyasyā yusmaṭīdaṁ paridatsva vāsaḥ//
(P. G. S. I. 4. 13.)

(Also note the blessings of a father to his son at the time of birth-rite. P. G. S. I. 16. 14; H.G.S. II, 3, 2).

Not only prayers were constituents of Saṁskāras, the gods were tried to be propitiated by means of sacrifice. Sacrifice therefore is almost an essential ingredient in the Saṁskāras.

The presiding deities were appeased by such sacrifice. These were in the form of homages or tributes to the beneficent gods in token of gratitude or in anticipation of further blessings.

In some of the rites certain directions were regarded as auspicious because of superstitious beliefs. Thus for instance, Yama is regarded as the presiding deity of southern direction and during funeral ceremonies the head of the dead was kept towards the south.

Again in some of the rites certain objects were used which symbolised certain ideas. Thus Aśmārohaṇa in Upanayana and Vivāha was prescribed simply because stone was regarded as symbol of fixity and firmness. The 'Dhruvadarśana' in

marriage is an identical prescription. Sesamum and rice were indicative of fertility and prosperity.¹

In the performance of the Sāṁskāras prohibitions, at least in some, forms necessary part. From scientific angle of vision we may at the present moment explain the significance of certain prohibitions, but there are others which cannot be explained in the present state of our knowledge. It may be that the mysteries and dangers associated with birth and death of beings might have contributed to the formation of restrictions that later on became well-defined taboos about pregnancy, birth, childhood, adolescence, youth, marriage, death and corpse. Thus we notice taboos in connection with lucky and unlucky days, months and years.²

Quite rationally we may explain why during natural calamity, political revolution, death of a person, monthly course of woman etc. Sāṁskāras were postponed.³ In all these cases proper mental makeup is wanting. There are prohibi-

1 Imāṁ lājānāvapāmyagnau samṛddhikaranam tava. A. G. S. I. 7. 8

2 Janmarkse janmamāse janmadivase śubhaṁ tyajet — Ratnakoṣa, quoted by Gadādhara on P. G. S. I. 4-8.

Śrāvanepi ca pauṣe vā kanyā bhādrapade tathā/

Caitrāśvayukkārtikeṣu yāti vaidhavyatāḥ khalu/

Ibid. Vyāsa.

Ayugme durbhagā nārī yugme tu vidhavā bhavet//

Rājamārtanḍa. Ibid.

Ordhvaṁ kārtikyā ā vaiśākhyāḥ, yathākāmi vā citrāpakṣaṁ tu varjayet. Kauśikasūtra, 75. 2-4

Godāvaryuttarato yāvadbhāgīrathītaṁ yāmyam/

Tatra vivāho neṣṭaḥ sithasthe devapatipūjye//

Sāṁskāraprakāśa. p. 806.

3 Digdāhe dinamekaṁ ca grhe saptadināni tu/
Bhūkampe ca samutpanne tryahameva tu varjayet//

Ulkāpāte tridivasatḥ dhūmre pañcadināni ca/

Vajrapāte caikadinatḥ varjayet sarvakarmasu//

Vivāhavratacūḍāsu yasya bhāryā rajasvalā/

Tadā na maṅgalaṁ kāryaṁ śuddhau kāryaṁ śubhepsubhiḥ//

Vṛddhamanu. Ibid.

The Jyotistattva of Raghunandana has detailed discussion on the point.

tions with reference to food in particular Saṁskāras.¹ Sometimes again food was altogether prohibited.²

One more significant constituent of the Saṁskāra is the tendency of Divination or augury. Divination is the science which seeks to discover the will of the supernatural powers with the intention of taking precautionary steps. Of all divinatory methods astrology played most vital role in the history of the Saṁskāras. The position of stars and planets was significantly observed. They were believed to be giving signs of the will of the gods. The Grhyasūtras gradually stressed the importance of this science and rigid rules were formulated in the later treatises for every Saṁskāra. It thus became a convention to see that every Saṁskāra should be performed under an auspicious planet.

Even certain marks in the body were significantly explained. The Liṅga-purāṇa has detailed discussion on the subject, and is mentioned in case of selection of the bride and the bridegroom.³ Here the direction of Gobhila is meaningful.⁴ The Annaprāśana ceremony has in it identical provisions.⁵

Pomp and grandeur, attendance of large number of persons in most of the Saṁskāras are parts or rather constituents of Saṁskāras. In some of these cases the purpose strictly is publicity (as in marriage), while in others, love and affection operate. Decoration, music, dance and other festive activities became so much associated with the observance of Saṁskāras, that the Vārāha Grhyasūtra has gone upto the length of declaring Vādanakarma or instrumental music as a regular constituent of the vivāha ceremonies. It was secular in origin.

1 Trirātramakṣāralabaṇāśīnau syātūr. P. G. S. I. 8. 21; on marriage.

This may be explained as attempt to teach the couple self-restraint, which is of great value in married life.

2 Ibid. III. 10. 25-26

3 Quoted in the Viramītrodaya Saṁskāra. Vol. II. p. 752.

4 G. G. S. II. 1. 11.

5 Kṛtaprāśanamutsaṅgāt dhātrī bālān samutsrjet/
Kāryaṁ tasya pariśīḍanam jīvikāyāḥ anantaram//
Quoted in V. M.

All these constituents of the Samskāras contributed to the creation of religious and spiritual atmosphere of the whole act. In the words of a reputed orientalist—'These rules and regulations and commonsense elements were social in their origin. But in the course of time they were given a religious shape.'

Apart from what has been stated as the constituents of Samskāras we should also consider the following:

Homa is necessary in numerous rites and ceremonies. Therefore the Gṛhyasūtras present a detailed description of Homa.¹ The Āśvalāyana Gṛhyasūtra² prescribes that in Caula, Upanayana, Godāna and marriage first four oblations of sacrificial butter to be made with the three mantras, Rv. IX. 66. 10-12; and Rv. X. 121. 10 or with the Vyāhrtis are to be made. According to some teachers it may be done with a combination (of the Rk verse and vyāhrtis), while according to others no such special oblations are prescribed.

Feeding of the Brāhmaṇas is generally regarded as essential part in all the Samskāras. Āpastamba Dharma sūtra makes it compulsory for all acts,³ while Aparārka records the view of Kātyāyana that ten brahmins are to be entertained with food at all the Samskāras beginning with Garbhādhāna.⁴ The reason perhaps might have been no other than securing the blessings of these brahmins and it was counted as of significant value by all the members of the society.

Ācamana is strictly essential in all religious acts. All rites start with Ācamana by the performer. Prāṇāyāma is to follow and reference to the Deśa (place) and Kāla (time) is to be made and a samskalpa (a declaration as to rite he is performing and the purpose) should follow next. After these in all auspicious rites follow the worship of Gaṇapati, Puṇyā-

1 Detailed descriptions of Homa is available in the Āśvalāyana Gṛhya sūtra 1. 3; Śākhāyana Gṛhya sūtra. 1. 7; Āpastamba Gṛhya sūtra.

2 1. 4

3 Śucinmantravataḥ sarvakṛtyeṣu bhojayet. Āp. Dh. Sū. II. 6. 15. 9

4 Yādīha Kātyāyanaḥ — Garbhādhānādisarveṣu brāhmaṇān bhojayeddeśa. P. 32

havacana, the worship of the Mātṛs (mother goddesses) and Nāndīśrāddha. A short description of them will perhaps not be out of place here.

In the Gaṇapati-pūjana¹, the performer repeats the mantra² as a prayer and then bowing to Gaṇeśa says—'Om mahāgaṇapataye namo namaḥ, nirvighnaṁ kuru' (Salutations to the great Gaṇapati, make this rite free from disturbances). The Gobhila-smṛti (in verse)³ prescribes that at the beginning of all rites, there should be worship of the Mātṛs together with Gaṇādhipa (lord of Gaṇas). The appellation Gaṇapati was used in connection with Brahmanaspati. In the Matsyapurāṇa (Chap 250-52-55) there is description of how images of Viṇāyaka are to be made. The Kṛtyaratnākara⁴ quotes a passage from the Bhaviṣyapurāṇa for the worship of Gaṇeśa on the fourth day of Bhādrapada. The name Gaṇeśa, perhaps indicates the importance and essentiality of such an act. As Gaṇeśa is the lord of beings therefore in all auspicious rites it is quite in the fitness of things that obeisance should be shown towards him in recognition of the covetable position occupied by him. It may be of interest to note here that Viṇāyaka (another name of Gaṇapati) has been mentioned in the Mānava Gṛhya Sūtra (II. 14.) as evil spirit. This has its support from the text of Vaijavāpa Gṛhya.⁵ The Yājñavalkya Smṛti⁶ observes that Viṇāyaka is appointed by Rudra and Brahmā to lord over the Gaṇas and thus he has changed his position. He is not only an obstructor of acts, but

1 The Saṁskāratnamālā (P. 27) observes that worship of Gaṇeśa should be done at the beginning of all acts for doing away with the obstacles:

Tacca sarvakarmasvādau kartavyaṁ nirvighnatvāt, Na ṛte tvat-kriyate iti mantraliṅgāt.

Nārcito hi gaṇādhyakṣo yajñādau yatsurottamāḥ/

Tasmādvighnam samutpannaṁ tatkrodhojamīdam khalu// iti Padmapurāṇa.

2 Gaṇānām tvā gaṇapatiḥ havāmaḥ. Rv. II. 23. 1.

3 I. 13

4 P. 271

5 Quoted in Aparārka, p. 522 on Yāj. 1. 275

6 I. 271-294

also can bring success and prosperity. In the later ages, however, Gaṇapati has surrendered his previous characteristics and taken up the new one of removing the obstacles, which he was originally supposed to create.

Signalling of auspicious day (Punyāhavaçana) is another constituent of the Saṁskāras. The Saṁskāraratnamālā has very elaborate description of the act. The main object of such an act is a good intention of auspicious start leading to the desired consequences.¹

- 1 The performer first here utters: Amukanāmnāḥ mama kariṣyamāṇavivāhikyāya karmaṇe svasti bhavanto brūvantu. Other brahmins present are to reply — 'Om svasti'. Again the same request is made with reference to 'punyāha' and 'Ṛddhi' — (vide S. R. M. pp. 32-33). Vyāsa mentions the cases in which 'svastivāçana' is to be done:

Saṁpūjya gandhamālyādyairbrāhmaṇān svasti vāçayet/
Dharmakarmaṇi māṅgalye saṅgrāmedbhubutadarśane//
(mentioned in S. R. M. p. 28.)

In the Gṛhyāpariśiṣṭa we find: 'Atha svastivāçanarddhipūrtiṣvṛddirvivāhāntā apatyasaṁskārāḥ pratiṣṭhodyāpane pūrte'. (mentioned in Saṁskāraratnamālā, P. 28).

Other views quoted in S. R. M.:

Āvalāyana — 'Vaidike tāntrike cādaṁ svastivāçanamīṣyate.
(p. 28)

In another Smṛti: Garbhādhānādīsaṁskāreṣvīṣṭāpūrtakratuṣvapi/
Vṛddhirāddham purā kāryaṁ karmādaṁ svastivāçanam//
(p. 28)

The S. R. M. quotes a text (p. 29) which prescribes Svastivāçanam in all religious ceremonies including the following:

Punyāçehani tu samprāpte vivāhe caulake tathā/
Vratibandhe ca yajñādaṁ tathā jananakarmaṇi//
Gṛhārambhe dhanapṛāptau tīrthābhigamane tathā/
Gṛhapraveśane caiva grāmasyāviniveśane//
Navagrahamakṣe śāntāvadbhutanāṁ tathāiva ca/
Gajabandhe turāṅgānāḥ dūśādīnāṁ ca saṅgrāhe/
Dharmakarmasu sarveṣu prārambhe svastivāçanam//

Viśvaprakāśa adds further:

Upākarmotsarjanayoh śrautānām karmaṇāṁ tathā/
Prathamānuṣṭhītāveva svastivāçanamīṣyate//

Yama here observes: (p. 29). S. R. M.

Punyāhavaçanaṁ sarvaṁ brāhmaṇasya vidhiyate/
Tadeva ca nirohikāram kuryāt kṣatriyavaiśyayoh// (p. 29).

Mātrkāpūjana—The Mātṛs are 'Mother goddesses' and their worship in all religious acts is perhaps of later origin. The Sūtra literature does not allude to the worship of the Mātṛs. Bāṇa in his *Kādambarī* refers to the mātṛs, to their worship and to ruined temples of these deities.¹ The Bihar stone pillar Inscription of Skandagupta² refers to the worship of the Mātṛs. A temple to the Mātṛs is stated to have been built by Mayurākṣa, the minister of Viśvavarman in 480 of the Mālava Era, i.e. 423-24 A. D.³ The seven mothers referred to in the Ṛgveda⁴ to regulate Soma when it is being prepared, may have some connection with the Mātṛs. The details of the worship of the Mātṛs are available in the *Samśkāra-ratnamālā* (pp. 43-44).

Nāndīśrāddha is also an essential constituent of the Saṁskāras.⁵ This Nāndīśrāddha and Mātrkāpūjanam should not be repeated for each rite.⁶ Nāndīśrāddha is same as Vṛddhiśrāddha (vide Yāj. 1. 250 — ... vṛddhau nāndīmukhān pitṛn yajeta...) and in it there is śrāddha of mātṛ, pitṛ, and mātāmaha (Mitākṣarā on Yāj. 1. 250). In short this śrāddha was to be performed on very happy occasions like marriage of sons and

1 Abhinavaśikhitamātrkāpūjavyagradhātṛījanam in para 64, pūrva-bhāga, *Kādambarī*.

2 Gupta Inscriptions, pp. 47, 49.

3 Gupta Inscriptions, p. 74.

4 Jajñānaḥ sapta mātaro vedhāmaśāsata śṛīye. Rv. IX. 102. 4.

5 The S. R. M. observes: Tacca garbhādhānādigarbhāsaṁskāreṣu jātakarmādyapatyasamśkāreṣu śṛavanākarmādiṣu vāpikūpataḍḍ-gārmādyutsargādiṣu devapratīṣṭhāyāṁ vratodyāpane vāna-prasthādyāśramasvikāre tulāpuruṣādīmahādānādau nūtanagrha-praveśe kāṇḍavrateṣu rājābhīṣeṣu śāntīkapausthikeṣu agnyādhānādiśrautakarmanāmupākarmotsarjanayoḥ pūrvaṁprasthālipākāś-śṛavanakarmādināṁ ca prathamā prayogo utsavādau ca kāryam. P. 40.

6 Etacchrāddham mātṛkāpūjanam caikasyānekasaṁskāreṣveka-karīṣeṣu yugapadupasthiteṣu sarvādau sakṛdeva kāryam na tu pratisaṁskāramāvṛttiḥ. S. R. M. p. 40.

For other details of Nāndīśrāddha vide *Samśkāra-ratnamālā*, pp. 40-42.

daughters, their nāmakaraṇa, entry in a new house etc. (For references vide Mārkaṇḍeya purāṇa 28. 4-7; Bhaviṣya purāṇa 1. 185. 5-13; Viṣṇu purāṇa III. 13. 2-7. The Brahmapurāṇa quoted by Hemādri (Śrī P. 107) observes that the three paternal ancestors before Prapitāmaha are designated as Nāndimukha pitṛs, (pita pitamahāścaiva tathaiva prapitāmahaḥ/trayo hyaśru-mukhā hyete pitarāḥ samprakṛitāḥ// Tebhyaḥ pūrve trayo ye tu te tu nāndimukhā iti//). That family customs and conventions had a great bearing in shaping the nature of Nāndiśrāddha is hinted at by the Bhaviṣyapurāṇa. The idea of Nāndiśrāddha was a form of gratitude to the forefathers who are gratefully remembered on happy occasions.

It is of interest in this connection to state that a separate deity was supposed to preside over different Samskāras. The details of such deities are available in the text of Baudhāyana, recorded in the Samskāraratnamālā of Bhaṭṭagopīnāthadhikṣita.¹

1 Karmadevatā śha Baudhāyanaḥ Garbhādhānasya Brahmā, pūṇsavanasya Prajāpatiḥ, śimantasya dhātā, Viṣṇubalerviṣṇupurjātakarmaṇo mṛtyurnāmakamaṇaḥ savitā, tasyānte prajāpatirupaniṣkramaṇasya savitā tasyānte citriyāṇyannapriśānasya savitā caulasya keśinastasyānte prajāpatirupanayanasyāndraḥ śrāddhāmedhe ante visarge suśravāḥ punarupanayanasyāgniratha yadi brahmacāryavratamācārettasminnapāyabhome savitā samāvartanasya S. R. mīlā, p. 32.

CHAPTER IV

Varieties of Saṁskāras.

In this section we propose to discuss about the number of Saṁskāras of the Hindus. We have noticed how Saṁskāras have originated and to what extent religious and spiritual ideas have helped to the growth of the constituents of the Saṁskāras. As we have already noticed, India is a vast country, covering wide amount of space, having in it different types and classes of people with diversity of culture and tradition. As religious ideas and beliefs differ at different levels of culture, they are bound to react on the growth, development and decaying of the number of Saṁskāras. In the process of evolution several of them have evolved, while others have died out. It is interesting that the number of the Saṁskāras range between the two extremes, two¹ and forty.² From the study of the definition by Hārīta, it is clear that he was not against the number of Saṁskāras mentioned in

- 1 Hārīta has in a wider and general way classified the Saṁskāras under two heads — Brāhma and Daiva. Under it have been included the Saṁskāras mentioned in the Smṛti texts. The Pākayajñas (offerings of cooked food), yajñas with burnt offerings and sacrifices in which Soma is offered have been given the appellation of Darva Saṁskāras.

'Tathā ca Hārītaḥ, dvividhaḥ saṁskāro bhavati brāhma daivaśca. Garbhādhānādi-smārto brāhmaḥ Pākayajña-havir-yajñaścaumaśceti daivaḥ. Brahmasaṁskārasaṁskṛta ṛṣiṇām samānātāṁ salokatām sāyujyaṁ gacchati. Daivenottareṇa saṁskṛto devānām samānataṁ salokatām sāyujyaṁ gacchati.

Smṛticandrikā I., p. 13; Parāśara Mādhava I. part 2, p. 18; Saṁskāraprakāśa, p. 135.

[According to the editor of the Parāśara Mādhava it is Hārīta-dharmasūtra XI. 1-5 (from the manuscript he had discovered)].

- 2 Gautama (VIII. 14-24) makes mention of forty Saṁskāras and eight virtues of the soul.

Smṛtis and these Saṁskāras were definitely two in number. What he exactly wanted to do is to bring out the salient characteristics of them under two heads. Gautama on the other hand drags the number to forty and adds with it eight virtues of the soul. They are Garbhādhāna, Pumsavana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annāprāsana, Caula, Upanayana (eight in all), the four vratas of the Veda, Snāna (or samāvartana), Vivāha, five daily mahāyajñas (for Deva, Pitṛ, Manuṣya, Bhūta and Brahma), seven Pākayajñas (viz. aṣṭakā, pūrvaṣṭhālīpaka śrāddha, śravaṇī, āgrahāyaṇī, caitrī, āśvayujī); seven haviryajñas (in which there is burnt offering but no Soma viz. Agnyādheya, Agnihotra, Darśapūrṇamāsa, Āgrayaṇa, Cāturmāsya, Nirūḍhapaśubandha and Sautrāmaṇi; seven Soma-sacrifices (Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Ukthya, Śoḍaśin, Vājapeya, Atirātra, Aptoryāma). It is quite clear that Gautama has used the term in the most extended sense. Śaṅkha as quoted by the Smṛti Candrikā (I. p. 13) and the Subodhinī on Mīt. II. 4. follows Gautama. Vaikhānasa speaks of eighteen Sārīra Saṁskāras (in which he includes Uttahāna, Pravāsāgamaṇa, Piṇḍavardhana, which are seen nowhere else as Saṁskāras) and twentytwo yajñas (ie. five daily yajñas as one, and seven pākayajñas, seven haviryajñas and seven soma yajñas).¹ Most of the Gṛhyasūtras, Dharmasūtras and the Smṛtis do not enumerate so many Saṁskāras. Aṅgiras² mentions the twentyfive Saṁskāras. They include all Saṁskāras of Gautama from Garbhādhāna to the five daily yajñas (which are reckoned as one Saṁskāra by Aṅgiras) and after that Nāmakaraṇa and Niṣkramaṇa are added. Besides, Viṣṇubali, Āgrayaṇa, Aṣṭakā, Śravaṇī, Āśvayujī, Mārgaśīrṣī (same as Āgrahāyaṇī) Pārvaṇa, Utsarga and Upākarma are enumerated as the remaining Saṁskāras by Aṅgiras.

The Saṁskāras have been dealt with in details mostly in the Gṛhya sūtras and the Smṛti texts. The word Saṁskāra

1 Vaikhānasa-gṛhyasūtra. 1. 1. p. 1.

2 Quoted in the Saṁskaramayūkha, Saṁskaraṇaprakāśa p. 135 and other digests.

did not perhaps attain at first the significance which was developed at later ages. The element of purification associated with the term Samskāra was there, no doubt. Thus in the Āśvalāyana ṛghya sūtra¹, and Pāraskara Ṛghya sūtra², we hear of Pañca-bhūsaṁskāras and the Pūka-saṁskāras by which is meant brushing, sprinkling and cleansing the sacrificial place and cooking food for sacrifice.

In the Baudhāyana Ṛghya sūtra³ the Pākayajñas include within themselves the bodily Saṁskāras; and in the same text the Pākayajñas have been mentioned as of seven varieties; namely, Huta, Prahuta, Āhuta, Sūlagava, Baliharana, Pratyavaharana and Aṣṭakāhoma. The Huta covers the rites from Vivāha to Simantonnayana⁴. Jātakarma and Caula are called Prahuta perhaps because of the fact that here presentations are offered (to the brahmins) after offerings to the fire⁵. In the Āhuta class are included the two, namely Upanayana and Samāvartana. Herein after Homa, gifts are offered and something is also accepted⁶. Pāraskara classifies the Pākayajñas⁷ under four heads namely Āhuta, Huta, Prahuta and

1 1. 3. 1.

2 1. 1. 2.

3 'yatho etaddhutam prasuta āhutśūlagavo baliharanaṁ pratyavarohanamaṣṭakāhoma itḥ sapta pākayajñasāṁstā itḥ' — Bau. Gr. Sūtra. 1. 1. 1.

4 Tatra yaddhūyate sa huto yathaitadvivāhassimantonnayanāṁ ceti. Bau Gr. Sūtra. 1. 1. 3

Tatra hi hūyate tva. Bau. Gr. Sūtra. 1. 1. 4.

5 Atha yaddhutvā dīyate sa prahuto yathaitajjātakarma caulāṁ ceti. B. G. S. 1. 1. 5.

6 Atha yaddutvā datvā cādiyate sa āhutaḥ yathaitadupanayanāṁ samāvartanāṁ ceti. Ibid. 1. 1. 7.

7 In the Hariharabhāṣya of the Pāraskara Ṛghyasūtra we find the following explanation of Pākayajña: Paçyate śrāpyate odanādikamassminniti pāko ṛghyāgniḥ tasmin pāke nānyatreṭi bhāvaḥ. Pāke yajñāḥ pākayajñāḥ yataḥ.

Vaivāhikegnau kurvīta gūrhyāṁ karma yathāvidhi/

Pañcayajñavidhānāṁ ca paṁktīṁ cānvāhikīm ṛghī// iti

Manunā daimandinapāko ṛghyegnau smaryate. — on P.G.S. 4. 1.

Prāsita, and in the Hariharabhāṣya, they have been duly explained¹.

According to Baudhāyana Gṛhya sūtra the number of Saṁskāras are thirteen, namely, Vivāha, Garbhādhāna, Pumsavana, Sīmantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Upanisakramaṇa, Annaprāśana, Cūḍākaraṇa, Karṇavedha (Gṛhyasūtra), Upanayana, Samāvartana and Pitṛmedha. In the Pāraskara Gṛhyasūtra also the Saṁskāras have been mentioned as thirteen. Instead of Karṇavedha (of Baudhāyana Gṛhyasūtra) we here find mention of Keśānta (P.G.S. 2. 1. 12-25). In the Hiraṇyakeśiṅghyasūtra the following Saṁskāras have been mentioned: Upanayana, Samāvartana, Vivāha, Sīmantonnayana, Pumsavana, Jātakarma, Medhājanana (II. 3. 9), Nāmakaraṇa, Annaprāśana and Cūḍākaraṇa, numbering ten in all.

The Vaikhānasa Gṛhyasūtra, as already mentioned, records eighteen such rites and the names deserve mention here because of the fact that some of them are peculiar. According to this text, the eighteen Saṁskāras are²—Rtusamgamana³, Garbhādhāna, Sīmanā, Viṣṇubali⁴, Jātakarma, Utthāna⁵, Nāmakaraṇa, Annaprāśana, Pravāsāgamana⁶, Piṇḍavardhana⁷,

1 Hutaḥ homamātraṁ yathā sāyaṁ prātarhomaḥ, Ahutaḥ homa-valirahitaṁ karma yathā srastarārohaṇam / Prabuto yatra homovalikarmabhakṣaṇam ca. Yathā pakṣādikarma prādūtaḥ yatra prāśanamātraṁ na homo na valiḥ // Yathā sarvāsāṁ gavāṁ payasi pāyasaśrapaṇānantaraṁ brāhmaṇabhojanam.

2 Rtugamanagarbhādhānapumsavanasīmantaviṣṇubali-jātakarmoti-hānanāma-karṇānnaprāśanapravāsāgamana-piṇḍavardhanaca-udakopanayanapūrāyaṇavratābandhavisargopākarmasamāvartanapāṇigrahaṇānṛtyaśāntasāṁskārāḥ śārirāḥ — Vaikhānasa Gṛhya sūtram. 1. 1. (p. 1.)

3 About this rite it has been observed—'Śārireṣū saṁskāreṣvrtu-saṁgamanavarjaṁ nāndimukhaṁ kuryāt'. Vai. Gr. Sū. 2. 1. For other details of Rtugamana. vide Vai. Gr. Sū. 2. 8-9., (pp. 41-43.)

4 Vai. Gr. Sū. 3. 13.

5 Vai. Gr. Sū. 3. 18.

6 Ibid. 3. 22.

7 Ibid. 3. 22.

Caulaka, Upanayana, Pārāyaṇa, Vratibandhavisarga, Upākarma, Utsarjana, Samāvartana and Pāṇigrahaṇa. In the same text Saṁskāras have been very broadly used as of two classes —as Jātaka Saṁskāra (rites for the living ones) and Mṛta-saṁskāra (rites for the dead). By the observances of the first one this world is conquered, while one can conquest the next world by the second Saṁskāra¹.

The Vārāha Grhyasūtra describes such Saṁskāras, namely, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Dantodgamana, Annaprāśana, Cūḍākaraṇa, Upanayana, Upākaraṇa, Utsarjana, Godāna, Samāvartana, Vivāha, Garbhādhāna, Pumsavana and Simantonnayana. In that list the rite of Dantodgamana is a new one, not mentioned by other writers on Gṛhya rites, perhaps because of the fact that it was of minor importance². Other two special Saṁskāras mentioned in this text are Upākaraṇam³ and Utsarjana⁴.

In the Gṛhyasūtra of Gobhila we find the following principal Saṁskāras: Vivāha⁵, Pumsavana⁶, Simantakaraṇam⁷, Nāmadheyakaraṇam⁸, Cūḍākaraṇa⁹, Upanayana¹⁰, and Godāna¹¹.

- 1 Jātakasaṁskāro mṛtasaṁskāraścetu dvau saṁskārau bhavataḥ. Purvenemaṁ lokam pareṇa paralokam jayati. Vai. Sū. 7. 1
- 2 Putrasya jātadante yajetāgṇiṁ gavā paśunā vā //8/ Viprositaḥ pratyetya putrasya mūrdhānaṁ trirāṅghret — Paśunā tvā hūṅkāreṇābhijighrāmi //9 Jātakarmavaddhastāngulīṁ pravestya tenāśya karnāvūjapet //10// Vārāhagrhyasūtra III. 8-10
- 3 Varāśu śravanenādhyāyānupākaroti. Hastena vā. Prausthapadimityeke // vide Vārāhagrhyasūtra. VIII. 1-5.
- 4 Ardhapāṇicamānmasānadhītya pañcārohaṣaṣṭhān vā dakṣiṇāyananā vādītyāṣṭotsrjantyetena dharmena. Vārāhagrhyasūtra. VII 7-8.
- 5 Vide Prapāṭhaka II. Kaṇḍikā 1-5.
- 6 Trītyasya garbhamāśasyādimateśe pumsavanasya kālaḥ. II. 6. I.
- 7 Ibid. II. 7. 2.
- 8 Jananāddasārāstre vyuṣṭe śatarāstre sāmvaṭsare vā nāmadheyakaraṇam. Ibid. II. 8. 3.
- 9 Athāstatrītye varṣe cūḍākaraṇam. Ibid. II. 9. 1.
- 10 Garbhāṣṭameṣu brāhmaṇamupanayet. Ibid. II. 10. 1.
- 11 Athātāḥ soḍaśe varṣe godānam. Ibid. III. 1.

In the Āpastamba Gṛhyasūtra we notice discussion on the following Samskāras—Vivāha, Sīmantonnayana, Puṁsavana, Jātakarma, Nāmakaraṇam, Annaprāśana, Caula and Godāna.

The study of the Gṛhyasūtras makes it clear that in the main Samskāras like Vivāha, Puṁsavana, Sīmantonayana, Upanayana etc., the Gṛhyasūtra-writers are more or less unanimous, but the difference of opinion arises with respect to very minor rites, such as 'Dantodgamana' (Vārāhagṛhya sūtra III. 8-10). Some of the Samskāras have minor importance because of the fact that they have originated from paternal feeling. Mention may be made of the rite of 'Medhājanana', which has been given an independent status of Samskāra by the Hiraṇyakeśi Gṛhyasūtra (II. 3. 9). Gobhila Gṛhyasūtra also makes mention of Medhājanana but it is not given perhaps an independent status. The formalities here are a bit different¹ from what has been referred to in the Hiraṇyakeśi Gṛhyasūtra.

Coming to the Dharmasūtras, we notice that Gautama has made mention of forty Samskāras. Baudhāyana does not mention the name of Samskāras by name. Nor does Āpastamba discuss the question of the Samskāras. Vasiṣṭha is silent on the issue. In the text of Viṣṇu there are mentions of the following Samskāras. Niṣeka², Puṁsavana³, Sīmantonnayana⁴, Jātakarma⁵, Nāmadheya⁶, Ādityadarśana⁷, Annaprāśana⁸, Cūḍākaraṇa⁹, Vivāha (Vis. Sm. 27/13-14) and Upanayana¹⁰. When

1 Tathaiivate medhājanam sarpīḥ prāśayet jātārūpena vā ādāya kumārasya mukhe juhōti — medhām te mātṛavarūpāvitṛetayarcā sadāsaspatimadbhutamiti ca. G.G.S. II. 7. 19.

2 Garbhāśya spaṣṭatājñāne niṣekakarma. Viṣṇu Smṛti 27/1.

3 Spandanāt purā puṁsavana. Ibid. 27/2.

4 Saṣṭheṣṭame sīmantonnayana. Ibid. 27/3.

5 Jāte ca dārake jātakarma. Ibid. 27/4.

6 Āśaucavyapagame nāmadheyam. Ibid. 27/5.

7 Caturthe māsyādityarśanam. Ibid. 27/10.

8 Ṣaṣṭhennaprāśanam. Ibid. 27/11.

9 Trītyābde cūḍākaraṇam. Ibid. 27/12.

10 Garbhāṣṭamebde brāhmaṇasyopanayana. 27/15.

we make a study of the Smṛti texts in respect to Samskāra we notice that Daiva Samskāras were dwindling away and this was perhaps due to the fact that sacrificial religion gradually showed a tendency of dying out gradually. According to Manu the Samskāras are intended for purification of the body of the individual, here in this world and in the world hereafter.¹ Whatever blemishes that may touch an individual while remaining in the foetus may be removed by the Samskāras like Garbhādhāna, Jātakarma, Cūḍākaraṇa and Upanayana². In this connection it has been proclaimed that the study of the Vedas and observances of the prescribed rules etc. make the body eligible for communion with the highest spirit³. He has mentioned the following Samskāras, namely, Garbhādhāna⁴, Jātakarma⁵, Nāmadheya⁶, Niṣkramaṇa⁷, Annaprāśana⁸, Cūḍākarma⁹, Upanayana¹⁰, Keśānta¹¹, Vivāha and Śmaśāna¹².

Yājñavalkya also like Manu mentions the Samskāras with the two limits, beginning with Niṣeka and ending with Śmaśāna. He mentions Garbhādhāna, Pūṃsavana, Sīmantonayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Niṣkramaṇa, Annaprāśana, Cūḍākarma¹³,

1 Manu Saṃhitā II. 26. II. 66 — 'Samskāraṃ ratham śarīrasya'.

2 Gārbhairhomairjātakarmacaḍḍamauñjīnibandhanaiḥ

Baijikaḥ gārbhikam caino dvijānūmapamṛjyate //

Manu Saṃhitā II. 27.

cf. Evameṇaḥ śamaṇ yāti bijagarbhaśamudbhavam // Yaj. I/13.

3 Manu Saṃhitā II. 28.

4 Ibid. II. 27.

5 Ibid. II. 29.

6 Ibid. II. 30.

7 Ibid. II. 34.

8 Ibid. II. 34.

9 Ibid. II. 35.

10 Ibid. II. 36.

11 Ibid. II. 65.

12 Ibid. II. 16. cf. Niṣekādyaḥ śmaśānāntṛāsteṣāṃ vaḥ mantrataḥ kriyāḥ // Yaj. I. 10

13 Garbhādhānamṛtau pūṃsaḥ savanaṃ syandanātpurā/
Ṣaṣṭheṣṭame vā sīmanto māsyete jātakarma ca// Yaj. I/11.
Ahanyekādaśe nāma caturthe māsi niṣkramaḥ/
Ṣaṣṭhenaprasānam māsi cūḍā kāryā yathākulam//. Yaj. I/12.

Upanayana¹, Vivāha², and Śmaśāna. The rite of Keśānta is omitted from the list of Yājñavalkya and that was perhaps 'owing to the decline of the Vedic studies and its confusion with the Samāvartana'. Viṣṇu mentions the following Saṁskāras, namely, Niṣeka, Pūṁsavana, Sīmantonayana, Jātakarma, Nāmadheya, Ādityadarśana, Annaprāśana and Cūḍākarma³.

Vyāsa mentions most of the Saṁskāras⁴. We have from Śaṅkha also names of certain Saṁskāras⁵. It is of interest to note that none of the following writers on Smṛti have made any specific mention of the Saṁskāras by name, namely, Atri, Hārīta, (vide Hārīta-smṛti included in Smṛtīnām samuccayaḥ pp. 136-141, 236-355), Aṅgirā, Yama, Āpastamba (Samhitā), Saṁharta Kātyāyana, Bṛhaspati, Parāśara, Likhita, Dakṣa, Śātātapa and Vaśiṣṭha. It would not be proper to suppose that Saṁskāras died out in the society when these legal treatises were written and compiled. The case is otherwise. What we have to add here is this that the Saṁskāras attained age-old celebrity to such an extent that the Smṛti writers did not perhaps feel it wiser to deal with them afresh for fear of repetition. About those who have discussed the question it may be observed that

- 1 Garbhāṣṭame vābde brāhmaṇasyopanayanam// Yaj. 1/13.
 - 2 Yaj. 1. 52.
 - 3 Garbhāṣṭame spaṣṭatājñāne niṣekakarma, etc. 27. 1-12.
Laghuvīṣṇu mentions by name Sīmantonayana, Jātakarma & Upanayana. (vide Smṛtīnām Samuccayaḥ p. 117.)
 - 4 Garbhādhānaṁ pūṁsavanam sīmanto jātakarma ca/
Nāmakriyāniṣkramapennāśanam vapanakriyā// 1. 13.
Karnavedho vratādeśo vedārambhakriyāvidhiḥ// 1. 14.
Keśāntaḥ snānamudvāho vivāhogniparigrahaḥ/
Tretāgnisaragrahaśceti saṁskārāḥ soḍaśa smṛtāḥ// 1. 15.
 - 5 Garbhāṣṭame sphuṭatājñāne niṣekaḥ parikīrtitaḥ/
Tatastu spandanāt kāryaṁ savanantu vicakṣaṇaiḥ// II. 1.
Āśauce tu vyatikrānte nāmakarma vidhiyate// II. 2.
Caturthe māsi kartavyamādityasya pradarśanam/
Sasthesnnaprāśanam māsi cūḍā kāryā yathākūlam// II. 5.
Garbhāṣṭame// II. 6.
- Marriage has been dealt with in the Fifth Chapter.

they treated these topics to render their works more elaborate and comprehensive.

The Mahābhārata makes no mention of specific knowledge relating to forty Samskāras as mentioned by Gautama¹. In the Anuśāsana parva we get acquainted with the rite of Garbhādhāna.² In the Śāntiparva³ the rite of Garbhādhāna has been spoken of as the cause of Dharma, Artha and Kāma. No details are available about Puṁsavana and Sīmantonnayana but they have been referred to⁴. Jātākarma has been referred to more than once⁵. Nāmakaṛaṇa has been referred to⁶. Cūḍākarma and Upanayana have been mentioned by name⁷. Marriage is too wellknown to be mentioned separately. We find here a Vedic rite named Upākarma. This was perhaps called so because it was outside all Grhya rites. In it the father after coming from a distant place would place his palm on the head of the son along with muttering of mantras⁸.

So far as the Purāṇas are concerned, the Agnipurāṇa distinctly makes mention of the fortyeight types of Samskāras⁹, namely, Garbhādhāna, Puṁsavana, Sīmantonnayana, Jātākarma Nāmakaṛaṇa, Annaprāśana, Cūḍā, Brahmacyavratas, Vaiṣṇavī, Pūrthī, Bhautikī, Śrautikī, Godāna, Snātaka, seven Pākayajñas, Aṣṭavā, Pūrvanaśrāddha, Śrāvanī, Agrāyanī Caitrī, Aśvayujī, Ādhāna, Agnihotra, Darśa, Paurṇamāsa, Cāturmāsya,

1 Vide *Mahābhārater Samāja*, p. 55. Second edition by Sukhamay Saptatīrtha.

2 Anu. p. 162. 41, 42.

3 123/3 (vide also commentary of Nilakanṭha).

5 Ādi p. 74/119, 74/3; 178/2; Ādi. p. 109/18; Ādi 118/14.

4 Śāntiparva. 265/20, (vide also Nilakanṭha's commentary).

6 Ādi. 121/67.

7 Ādi 221/87, Anu 95/25. śānti, 233/2

8 Śāntiparva. 265/16.

9 Nirvāṇādīṣu dīkṣāsu catvāriṃśat tathāṣṭa ca/

Samskāraṇ kāravedhīmān āṇu tān yañ sūro bhavet// 32-1.

Paśubandha, Sautrāmaṇi, Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Uktha, Ṣoḍaśi, Vājapeya, Atirātra, Āptoryāma, Hiraṇyāṅghri, Hiraṇyākṣa, Hiraṇyamitra, Hiraṇyapāṇi, Hemākṣa, Hemāṅga, Hema-sūtra, Hiraṇyāsya, Hiraṇyāṅga, Hemajihva, Hiraṇyavān, Aśva-medha, compassion to all creatures, Kṣānti, Rjūtā. Śauca, Anāyāsa, Maṅgala, Akārpaṇya and Asphṛhā¹.

Mention in this connection may be made of the technicalities of Saṁskāradikṣā².

In the Bhaviṣyapurāṇa it has been stated that the Saṁskāras were always to be regarded as cause of spiritual perfection³.

- 1 Garbbādhānantu yonyāṁ vai tataḥ pumsavanāṁ caret/ 32/2.
 Simantonnoyanañcaiva jātakarma ca nāma ca/
 Annāśanāṁ tataścūḍā brahmacyavratāṇi ca/ 32-3.
 Catvāri vaṣṇavī pūrthī bhautikī śrautikī tatthā//
 Godānāṁ sātakatvañca pākayajñaśca sapta te/
 Aṣṭakā pārvanaśrāddhaṁ śrāvanyāgrayaṇī ca// 32-4.
 Caitrī cāśvayujī sapta haviryajñāśca tān śrṇu/
 Ādhānañcāgnihotrañca darśo vai purnamāsikaḥ// 32-5.
 Cāturmāsyaṁ paśubandhaḥ sautrāmaṇirathāparaḥ/
 Somasamsthāḥ sapta śrṇu agniṣṭomaḥ kratūttamaḥ// 32-6.
 Atyagniṣṭomaḥ ukthaśca ṣoḍaśo vājapeyakaḥ/
 Atirātrāptoryāmaśca sahasreśāḥ savā ime// 32-7.
 Hiraṇyāṅghrirhiraṇyākṣo hiraṇyamitra ityataḥ/
 Hiraṇyapāṇirhemākṣo hemāṅgo hemaśūtrakāḥ// 32-8.
 Hiraṇyāsyo hiraṇyāṅgo hemajihvo hiraṇyavān/
 Aśvamedho hi sarveṣo guṇāścāṣṭāṭha tān śrṇu// 32-9.
 Dayā ca sarvabhūtesu kṣāntiścaiva tathārjavam/
 Śaucañcaivamanāyāso maṅgalañcāparo guṇaḥ// 32-10.
 Akārpāṇyañcāsphṛhā mūleṇa juhvayācchatam/
 Saura śakteya visnvidikṣāstvete samāḥ smrtāḥ// 32-11.
- 2 Vide Agnipurāṇa, Chap. 82.
- 3 Catvāriṁśattathāṣṭau ca nirvṛtāḥ śāstrato nṛpa/
 Sa yāti brahmaṇaḥ sthānāṁ brāhmaṇatvaṁ ca mānada//
 Saṁskārāḥ sarvathā heturbrahmatve nātra samśayaḥ// 2-143.

Here also the Saṁskāras have been mentioned as fortyeight in number¹.

It has been stated that through observance of these rites purification of body takes place and it contributes to the benefit of this world and the world hereafter².

So far as the digests (Nibandhas) are concerned we notice that these texts make it their point to discuss the Saṁskāras in details, but the general tendency of majority of them is to exclude the Daiva Saṁskāras from their treatment. We may in this connection refer to the Viramirodaya, the Smṛticandrikā and the Saṁskāramayūkha. In all these texts the Saṁskāras mentioned by Gaṭṭama (forty in number) have been referred to, but in actual cases they have discussed only the Brāhma or Smārta Saṁskāras beginning with Garbhādhāna and

- 1 Garbhādhānaṁ pūṣasavaṇaṁ śimantannoyanaṁ tathā/
Jātakarmāṇṇaprāśanaṁ ca cūḍopānayanam nṛpa//
Vedavralāni cavitūri snānam ca tadānantaram/
Sadharmacāriniyoga yajñānāṁ karma mānada//
Paścānāṁ kāryamṛtyūhurātmanah śreyase nṛpa/
Devapitṛmanuṣyānāṁ bhūtānāṁ brahmanastathā//
Eteṣāṁ cāṣṭakākarma pārvāṣāśrūddhameva hi//
Srāvaṇi cāgrahāyaṇi caitri cāśvayujī tathā//
Pākayajñastathā sapta agnyādhānaṁ ca satkriyāḥ/
Agnihotraṁ tathā rājan darśam ca vidhusaṁkṣaye//
Paurṇamāsāṁ ca rajendra cāturmāsyaṇi cāpi hi/
Nirūpaṇaṁ paśuvadhāṁ tathā sautrāmaṇi ca//
Haviryajñaḥ tathā sapta steṣāṁ cāpi hi satkriyāḥ//
Agniṣṭomatyagnisṭomastathokthyah ṣoḍaśim viduḥ/
Vājapeyotirātraśca āptoryāmeti vai smṛtaḥ//
Saṁskāreṣu sthitaḥ sapta somāḥ kurakuloḍvaha/
Ityete dvijaśaṁskārāścatvāriṇaṁ nṛpottama//
Aṣṭau cātmaḡanastāta āraṇya tānāpi bhārata//
Anasūyā dayā kṣāntīraṇyāsanaṁ ca maṅgalaṁ/
Akārpaṇyāṁ tathā śaucaṁ asprhā ca kurūdvaha//

Chap. II. 145-155.

The eight qualities have been defined in details in the same context. (II-156-164).

- 2 Vaidikaḥ karmabhiḥ puṇyairnīṣekādyairdvijaṇmanāḥ/
Kāryaḥ śarīrasaṁskārāḥ pāvanaḥ pretya ceha ca//

Chap. II. 166.

ending with Vivāha. What we mean thereby is this that these digest-writers by Saṁskāra only understood the body-saṁskāras. The funeral Saṁskāra in most of the cases has been excluded. It is of interest that in these digests we get acquainted with quite a large number of minor rites and worships. These are offshoots of the major Saṁskāras and had the popular element in it, but it is definite that they were not elevated to the position of separate Saṁskāras.

In the *Prayogaratna* of Nārāyanabhaṭṭa the Saṁskāras as mentioned by Gautama have been discussed in details. There it has been stated that certain Saṁskāras are Nitya for the Dvijātis (twice-born castes)¹. It records also the view of Aṅgirā that Saṁskāras are twentyfive in number². The view of one Āśvalāyana has been mentioned there, wherein these twentyfive Saṁskāras have been classified under four heads—*Namittika*, *Vārṣika*, *Māsika* and *Nitya*³. Rites beginning with *Garbhādhāna* and ending in *Upanayana* are compulsory for all⁴. It has been stated there that these Saṁskāras are to be performed by the members of twice-born castes with incantations. So far

- 1 *Garbhādhānaṁ pumsavanaṁ simanto valireva ca/
Jātakṛtyaṁ nāmakarma nīkramonnāśanaṁ parah//
Caulakarmopenayanaṁ tadvratānāṁ caluṣṭayam/
Snānodvābhaṁ cāgrayaṇamaṣṭakā ca yathāstatham//
Śrāvanyāmāśvayujyāṁ ca mārga śreyaṁ ca pārāṇam/
Utsargaścāpyupākarma mahāyajñaśca nityaśah//
Saṁskārā niyatā hyete brāhmanasya viśeṣataḥ/*

(p. I. *Prayogaratna*).

- 2 *Pañcaviṁśatisaṁskāraḥ saṁskṛtā ye dvijātīyaḥ/
Te pavitrāśca yogyaḥ syuh // p. I. Ibid.*
- 3 *Eteṣāṁ pañcaviṁśatīnāṁ naimittikavārṣikamāsikanityabhed-
dā cāturvīdhyamāhāśvalāyanaḥ. (p. I. line-13).
Naimittikāḥ ṣoḍaśoṣṭakāḥ samudvābhāvasānakāḥ/
Saptaiśvāgrayānādyāśca saṁskārā vārṣikā matāḥ//
Māsikaṁ pārvaṇam proktamaśaktānāntu vārṣikam//
Mahayajñaśtu nityāḥ syuh sandhyāvaccāgnihotravat// (p. 2).*
- 4 *Atra garbhādhānādyā upanayanāntā eva sarveṣāṁ niyatāḥ na
tu snānādyāḥ, tena brahmacaryāśca pravaḍedītyāśca na viru-
dhyate. (p. 2).*

as the Śūdras are concerned these are to be observed by them without any incantation. Yājñavalkya and Yama have supporting texts¹.

The four-fold classification of the Saṁskāras as Naimittika, Vārṣika, Māsika and Nitya does not however present a full picture of the rites, so far as their observances were concerned. The five Mahāyajñas, as already discussed have not in them the essential characteristics, namely the element of purification. They however generated good qualities and may fittingly be included under the eight good qualities of the soul as mentioned by Gautama. Śāstrakāras are wise to prescribe them as compulsory for all (Mahāyajñastu nityāḥ syuh). The Māsika and Vārṣika rites strictly refer to the acts like Pārvaṇa Śrāddha, which are motivated by the spirit of grateful remembrance of the forefathers. By designating certain rites like Garbhādhāna etc. as Naimittika, it was intended perhaps, that they were not compulsory and this explains why a good number of them have become obsolete

1 Ete ca dvijñānāmeva samantrakāḥ. Tadāha Yājñavalkyah/—
 Brahmakṣatriyaviṭśūdrāḥ varṇāstvādyāstrayo dvijāḥ/
 Niṣekādyāḥ śmaśānāstāsteṣāṁ vai mantrataḥ kriyā//
 Atra teṣāmeva mantrataḥ kriyā iti vadan śūdrasyāmantrakāḥ
 kriyā iti sūcayati. Ata tva Saṁskārānadhikṛtya Yamaḥ —
 Śūdropyevamvidhaḥ kāryaḥ vinā mantreṇa saṁskṛtaḥ/ iti (p. 2).

CHAPTER V

SAMSKĀRAS — THEIR PRESENT-DAY POSITION AND EXPIATION FOR NON-OBSERVANCE

The Samskāras, it may be noted, in modern times have in most cases fallen into oblivion. Not to speak of other members of the caste, the brahmins even do not observe them all in the manner they have been described and prescribed in the Śāstras. The reason for such a state of affairs is not far to seek. The western outlook of life has to a considerable extent influenced our attitude to life. There is also the question of expense and economic conditions are partly responsible for the dwindling away of some of the Samskāras (like Vivāha, Upanayana) because of the fact that these rites in course of time assumed a festive nature necessitating huge expense. For instance, we notice that in Bengal at least at the present days, Brahmins, specially the enlightened classes, do not care to go to the extent of performing all the formalities of Upanayana. What they do is that, they go to a holy place near by (say Kālighāṭa at Calcutta) and get the rite performed in a miniature form. This shows that the intricacies and long formalities are to a certain extent responsible for dying out of certain Samskāras. We may observe that practically speaking for the Brahmins only, the two, Upanayana and Vivāha are observed now-a-days. The formalities in most of the cases have been dropped. The pre-marriage and post-marriage technicalities are hardly observed. In some case absence of expert priests with technical knowledge is responsible for disuse of certain rites, the observance of which requires expert advice. The rite of Garbhādhāna is falling into abeyance, probably owing to the rapid rise in the marriageable age of brāhmaṇa girls. Identical is the lot of Puṁsavana and Simantonnayana. As we have already observed, Nāmakaraṇa and Annaprāśana had in their origination, the element of love and affection, these two

have almost gone out of use and the scanty form in which they are observed in certain cases is also devoid of any citations from Vedic texts and the whole affair is strictly popular in design. In most cases *Caula* is performed on the day of the *Upanayana* and *Samāvartana* is also performed a few days after *Upanayana*.

In this connection we think it profitable to quote the learned opinion of Dr. R. B. Pandey. He observes: "Like other socio-religious institutions the *Saṁskāras* also, after serving their purpose for a long time declined in course of time due to their internal weakness and external circumstances, which developed in the history of the Hindus. The creative stage of the *Saṁskāras* was followed by the critical, conservative and imitative ones, when the *Saṁskāras* were codified and commented upon, compiled and confusedly and poorly imitated. The result was that they become static and stultified and lost their power of elasticity and adaptation. The time and ideology under which they evolved were left far behind and new social and religious forces were operating in the society, which did not fully conform to old social and religious institutions. Buddhism, Jainism and the many new cults of devotion diverted the attention of the people from ritualistic exactitude to devotional practices of worship. The linguistic difficulty was also responsible for the decline of the *Saṁskāras*. The mantras recited in the *Saṁskāras* were from the Vedas and the procedure of the *Saṁskāras* was couched in archaic Sanskrit and the both have continued to be till to-day. Though Sanskrit has ceased to be the popular language of India and is intelligible only to a few learned persons, the priests have never cared to change the language of the *Saṁskāras*, as they are always anxious to preserve the mystic and obscure nature of the religious ceremonies. The natural consequences is the apathy and indifference of the masses towards the *Saṁskāras*, which have become a sealed book to them."

Life to-day moves in a hasty pace. There is no time 'to stand and stare'. People hardly have any leisure to devote

themselves to acts which have no bearing on their economic upliftment. All thoughts are concentrated on one point as to how one may survive economically. When one has to think always in terms of interest of this world, it is natural that spiritual life is bound to be overlooked.

This speed of life is observed in literary sphere also. The age of epics and big romances has yielded to that of short stories. The energy that is needed for writing and reading voluminous literatures is gone.

Moreover, a tendency for specialisation is bound to develop under the circumstances. The totality of the activities of life has ceased and partisan spirit operates. This will explain why such long-drawn rites are dying out day by day. But the traditional and conventional influence has operated to a great extent to preserve them even in simplified form. To quote the words of Dr. Pandey:

"The far-reaching cause of the decline of the Saṁskāras was the development of the society from its primitive conditions and the bifurcation and specialisation of the different branches of human activities. Originally the Saṁskāras combined religious beliefs and practices, social customs and laws, educational schemes, rules regarding health and hygiene etc. In course of time all these aspects of human life developed more or less independently. So the Saṁskāras lost most of their contents and importance, only its religious sanctity survived in its truncated form. The Saṁskāras, which once constituted a serious attempt at the reformation of man, were reduced to mere ceremonies. The Saṁskāras to-day are in majority of cases a matter of routine benefit of effective influence."

There is no denying of the fact that even today in mind and spirit the Hindus believe in the importance of Vedic tradition. Centuries after centuries this tradition has been subjected to cultural attacks and molestations from rival religious schools. To guard against these attacks, the priestly class tightened their grip in stronger manners, rendering the rules more rigid. Side by side, in due course of time went on the process of assimila-

tions. The smṛti texts are full of illustrations where the writers on law were compelled by the demand of circumstances to change the age-old provisions of law. The spirit of adjustment operated well upto a certain period, but in course of time the country did not find intelligent and prudent writers on law who could keep pace with the changing condition of society. On the other hand western education conquered the minds of young men with alluring benefits of the materialistic world. The spiritual side was as a consequence undervalued. The Saṁskāras, which originally had spiritual values gradually lost their meaning and in the absence of proper interpreters tended to become weaker and weaker. Rightly Dr. Pandey observes :

"Hinduism assimilated foreign elements in its fold throughout its long history. These elements conformed to the broad outline of Hinduism, but they did not find minute ritualistic details congenial to them. They performed the most important Saṁskāras like the Vivāha and the Antyeṣṭiḥ. (Funeral) which they could not escape, but they had little use of the minor ones. The advent of Islam in India eclipsed Hindu culture and in the major part of the country there was no free opportunity to perform religious rites. For their safety the masses abstained from ostentatious ritualistic procedure and only a few orthodox families performed them at their great risk. The later and modern impact of materialism from the West has attacked Hinduism on a different plane. Through western educational system and forcings both intellectually and emotionally. It has made its young people receiving this new education from their moorings both intellectually and emotionally. It has made its converts hostile towards the traditional life of the country, sceptic towards spiritual values of life and impatient of any religious discipline. They are getting lost to the very sacramental conception of life. This constitutes the gravest menace to the Saṁskāras."¹

1 Hindu Saṁskāras, pp. 488-490.

We have here to add that there was definitely an evolution in the development of the number of Samskāras from two to forty. In the process of development some newer ones have been added, while others have been dropped. Territorial influence was no less contributory to this end. Thus we find in the *Vaikhānasa Gṛhyasūtra* a rite like *Pravāsāgamana*. There is every likelihood that this developed at a stage when for economical or other reasons journey to foreign country or to distant place was undertaken. In the normal stage of the society people hardly undertook long journey. Therefore this rite did not find suitable recognition at the hands of other writers on *Gṛhyasūtra*. Similarly we may explain the case of *Dantodgamana*. This was perhaps motivated by medical considerations. The health of the baby tends to degenerate during the period of toothling. Therefore someone might have been urged by the desire to observe this rite to ensure the good health of the baby. This did not however find favour of other writers. So the point to note here is this that as these rites developed due to various influences, they could not retain their existence in toto. Only those which are common and those whose purposes are more or less intelligible have been retained even today. People have not even in this enlightened materialistic world given up all respect for spiritualism and religion. Even the non-believers go through certain important Samskāras up to this day. What is needed at present, in my humble opinion, is simplification of the rites and properly trained priests to interpret the importance of the rites to the people, who are no less eager to understand them.

It would be of interest at this stage to discuss what will happen if the Samskāras are not performed at prescribed time. In the *Smṛtyarthasāra* we have the prescription that if the Samskāras (except *Upanayana*) are not observed within the prescribed limits, the *Vyāhṛti*homa should be offered and after that, though belated, the Samskāras should be performed. The penance called '*pādaḥśchra*' should be performed, for each Samskāra, that is not performed. In case of non-per-

formance of Caula the penance is Ardhakṛcchra. Penance however is to be doubled in case the non-permanence of Saṁskāras was intentional and actually there was no distress.¹ Quoting the opinion of Śaunaka, Kamalākaraḥṭṭa observes in the Nirṇayasindhu² that different authors have subscribed to different views. One group of persons holds that after the penance the Saṁskāras that have not been gone through should be performed all at one time, while others hold that they should not be performed at all after the observance of penance. The third view was that if Caula was left unobserved it may be done on the day of Upanayana³.

Various substitutes, however, for these offences, of easier types have been prescribed in the Dhammasindhu.³ By way of illustration we may point out that one Prājāpatya penance is equated with three Pādakṛcchras. In place of Prājāpatya, the person guilty of the lapse may make gift of a cow or one Niṣka (320 guṇḍas) of gold or one half or one-fourth of it. Person who is very poor may give one eighth of a silver niṣka or corn of same value. Mm. Dr. P. V. Kane has got pertinent observations in this connection, which we profitably quote here—"There being these easy substitutes (pratyūmnāya

1 Etc kālātikrame vyāhṛtiḥomaṁ kṛtvā kāryaḥ. Etesvekaikalope pādakṛcchraḥ kāryaḥ, Caule tvardhakṛcchraḥ. Matyā lopenāpādi ca dviguṇaḥ. *Smṛtyarthasāra*, p. 3.

2 Saṁskāralope Śaunakaḥ. Ārabhyādhānamācaulāt kālētīḥ tu
karmanām/

Vyāhṛtyāgniḥ tu saṁskṛtya hutvā karma yathākramam//

Etesvekaikalope tu pādakṛcchraṁ samūcareṭ/

Cūdāyāmardhakṛcchraṁ syādūpadi tvevamiritaṁ//

Anūpadi tu sarvatra dviguṇaṁ dviguṇaṁ careṭ//

Nirṇayasindhu III pūrvārdha.

The *Smṛtimuktāphala* (Varnāśramadharma p. 99) quotes a similar verse from Kātyāyana:

Garbhādhānādicaulānte svakāle vidhinākṛte/

Pratyekaṁ pādakṛcchraṁ syāddvi punaḥ syādanūpadi//

3 IIIrd Paricchedo, pūrvārdha.

as they were called) people gradually let off performing the several Saṁskāras and concentrated themselves only on Upanayana and Vivāha. The whole life of a person was so very minutely worked out and overlaid with so much ritual in the Gṛhyasūtras and the Smṛtis that the tendency to neglect and change became insistent and inevitable. This tendency was helped by the accommodating spirit of the Brāhmaṇa authors of later Smṛtis and digests that were ready to prescribe easier and easier substitutes for non-observance of elaborate sacraments, pre-natal and post-natal.¹ While commenting on Gautama,² Haradatta remarks that the teacher (Gautama) explaining Upanayana first and bypassing others, stresses that Upanayana is the principal Saṁskāra. Therefore even if Saṁskāras like Garbhādhāna could not take place owing to distress Upanayana may be performed, but it follows that if Upanayana be not performed there is no right for marriage which follows only Upanayana³. In modern times in undergoing prāyaścitta, for non-performance of the Saṁskāras upto Caula, rupees two have to be paid to the priest. (annas four for each of the Saṁskāras not performed upto Caula and annas eight for Caula).⁴

1 History of Dharmaśāstra Vol. II, part I, p. 200.

2 1.6 Upanayanam Brāhmaṇasya aṣṭame.

3 Prathamabhāvino garbhādhānādīn saṁskārāṇūllāṅghyopananam vyācakṣānastasya prādhānyam darśayati. Tena daivānupapattya garbhādhānāderakaraṇepi upanayanam bhavati. Tasyākarāṇe tu vivāhādīṣvanadhikāra itī siddham. Haradatta on Gau. I. 6.

4 Vide Madanapārijāta p. 752 for Kṛcchrapratyāmnāya and Saṁskārakaustūbha pp. 141-42 for various Pratyāmnāyas. Modern 'Samkalpa' at the time of Upanayana for late performance or non-performance of Saṁskāras is: Amukaśarmaṇaḥ mama putrasya garbhādhānapuṭhsavanasimantonnayana-jāta-karmanāmakaraṇānnaprasānacaulantānām saṁskārāṇām kālātipattijanita (lopejanita) pratyavāyaparihārārtham pratisaṁskārām pādakṛcchrātmakapṛāyaścittam cūḍāyā ardhakṛcchrātmakam pratikṛcchrām gomūlyarajatanīṣkapādapādapratyāmnāyadvārāhamācariṣye'.

We propose to bring the dissertation to close by discussing in short whether the Saṁskāras have any bearing on the members of the fourfold castes. The question of the position of the Śūdras, deserves special attention. According to Manu, the Śūdras are not fit for the Saṁskāras.¹ In the text of Laghuviṣṇu it has been stated that Saṁskāras for Śūdra is offering of service to the dvijas.² The Mitākṣarā³ is in favour of Śūdra's performance of vratas, but without homa and muttering of mantras. The Śūdrakamalākara (p. 38) observes that Śūdras may observe vratas etc. without homa and japa. Viśvarūpa⁴ quotes the opinion of Śaṅkha who argues in favour of Śūdra's performance of the Saṁskāras, without Vedic mantras. This has the support of Manu.⁵ Vedavyāsa⁶ restricts the observance of certain Saṁskāras for the Śūdras, namely, Garbhādhāna, Puṁsavana, Sīmantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Niṣkramaṇa, Annaprāśana, Caula, Karṇavedha and Vivāha. These are directed to be performed without mantras. Haradatta in his commentary on Gautama Dharmasūtra II.1.51 has quoted from a Gṛhyasūtra which allows the following Saṁskāras for the Śūdras. Niṣeka, Puṁsavana, Sīmantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annaprāśana and Caula; but these also are to be performed under identical conditions.⁷ In the Saṁskāra-prakāśa of Mitraviśra a Gṛhyasūtra has been referred to where Saṁskāras from Garbhādhāna to Caula, seven in all, have been

1 IX 126.

2 Śūdraścaturtho varnastu sarvasaṁskāravartitaḥ /
Uktastaya tu saṁskāro dvijeyvātmanivedanam /
Laghuviṣṇu. 1. 15.

3 On Yāj. III. 262.

4 On Yāj. I-13

5 X. 127. vide also Yāma, quoted in the Smṛti-Candrikā I p. 14.

6 1. 17.

7 Śūdrasyāpi niṣekapuṁsavana-sīmantonnayanajātakarmanāmakara-
ṇānnaprāśanacaulānyamantrakāni yathā kūlamupadiṣṭāni.
Vivāhopyamantrako yathācārāḥ bhavati.

prescribed for the Śūdras.¹ The scope has been widened a bit, according to Aparārka.² The *Smṛticandrikā* (I. p. 24) takes a stricter view relying on the text of *Brahmapurāṇa* that Vivāha is the only Samskāra for the Śūdras.³ Kamalākaraḥṭṭa remarks in his *Nirṇayasindhu* on the point that 'the conflicting views are to be reconciled by holding that the 'the liberal ones apply to god (sat) śūdras and the stricter ones to low (asat) śūdras or that the rules are different in different countries.'⁴ Kamalākaraḥṭṭa in his *Śūdrakamalākara* refers to the sixteen types of Samskāras as stated by Vyāsa and has further observed that nine of them calculated upto Karṇavedha are to be observed by the ladies and marriage of them should be performed with incantation, while for the Śūdras ten Samskāras are prescribed and that also without any mantra.⁵ In the *Śūdrakamalākara*, the opinion of *Matsyapurāṇa* has been quoted to show that for the Śūdras eleven Samskāras were prescribed.⁶ According to Jayapāla Śūdras should have nine such Samskāras.⁷ Śrīrāghadhara allows twelve.⁸

1 'Vaijavāpagrhyopi, śūdrasyāpi niseka-puṁsavana-sīmantonmayana-jātakarṇa-nāmakaranānnaprāśanacaulānyamantrakāni yathākālāmupadiśānti' p. 133.

2 Etacca cāturvāryābhiprāyaṁ na dvijātimātraviśayam, (the eight samskāras). Aparārka p. 25 (on Yāj. 1. 11-12).

3 Brāhṁe tu — 'vivāhamātrasamskāraṁ śūdropi labhatām sadā', ityuktam.

4 Atra sadasacchūdragocaratevena deśabhedādvyavasthā.
Nirṇayasindhu III. purvārtha.

5 Vyāsopi, Gaubhādhanapūṁsavanam tretāgnisaṁgrahaścaiva Samskāraṇāṁ ṣoḍaśa smṛtāḥ ityuktivāha:

Navaitākarṇavedhāntā mantravarjaṁ kriyāḥ striyaḥ/

Vivāho mantratastasyāḥ śūdrasyāmantrako ḍaśa//

(pp. 10-11).

6 Śūdrāṇāṁ tu ṣaḍetepañcamahāyājñāścetyekādaśetetyuktam.
Rūpanārāyaṇa Hariharabhāṣyayorapyevam. Ibid. p. 11.

7 Śūdrasyopanavarjyā garbhādhanādivivāhāntāḥ nava samskāra itī Jayapālaḥ. p. 11. Ibid.

8 Śūdrāṇāṁ dvādaśaiva hi — Ibid. p. 11.

From what has been discussed above it is clear that the Śāstrakāras were not very much sympathetic towards the Śūdras. They always tried to engage them in the service of the twice-born castes (Prajāpatirhi varṇānāṃ dāsaiṃ Śūdramakalpayat—Śāntiparva 60. 28; also M.S. X.121-123). They were denied the right of good food and clothing even. Manu, S. X 124-5)¹ But at a later stage when through this service to the Dvijas, the livelihood of the Śūdras could not be maintained, the law-makers under the pressure of circumstances were compelled, so to say to allow them to take to other means. Thus Saṃkha allowed several arts and crafts for them (Sarvaśilpāni cāpyatha 1.5). Yājñavalkya also has similar provisions. (Yāj. Sam 1. 120)² Nārada relaxed the rules about Śūdras only in times of distress (Rūādāna 58). Viṣṇuśaraṇa³ (on Yāj. 1.120) allows agriculture as a means of livelihood for the Śūdras.

In the light of these texts we may also conclude that the Śāstrakāras allowed gradually certain Samskāras for the Śūdra but the utterances of Vedic verses were in most cases prohibited

1 Uchīṣṭamannaṃ dātavyaṃ jīrnāni vasaṇāni ca /
Pulakāścaiva dhānyānāṃ jīrṇāścaiva paricchadāḥ //

X. 125.

2 Śūdrasya dvijaśuśrūṣā tayājītvā vaṇigbhavet /
Śilpairvā vividhairjiveddvijāśhitamācaran //

1.120

3 Tāni Devaloktāni — “Śūdradharmo dvijāśuśrūṣā.....
...karṣanapaśupālanabhārodvahanapanavyavahāro.....”

CONCLUSION

We have in this part of dissertation touched upon only the introductory aspects of the Saṁskāras, which obviously cover a wider range. As the Saṁskāras have very important bearings on the life and activities of the Hindus, the study of the origin and development of the Saṁskāras has its special importance. The Saṁskāras, as we have noticed, were introduced in the society since Vedic time and the texts hardly furnish any clue to the understanding of the circumstances under which they have originated. In our attempt to trace the origin of the Saṁskāras, we have in this treatise first of all dilated on the conception of sin since the Vedic days. Then we have discussed in short the question of Śuddhi just to show that out of the concept of sin and Śuddhi, the idea of purification, which appears to be one of the principal purposes of Saṁskāras, has emanated. Next we have dwelt on the meaning and purpose of the Saṁskāras. The element of purification has been pointed out to be the principal end of all the Saṁskāras. From the data we have collected, from the Gṛhyasūtras and the Smṛti Saṁhitās it has been shown that the Saṁskāras lead to the moral and spiritual upliftment of the individual. The constituents of Saṁskāras have been discussed in details in the next place. The number and classification of the Saṁskāras have also been discussed with all their details backed by textual authorities. Incidentally we have discussed in short about the present-day positions of the Saṁskāras and expiation for their non-observance. In the concluding part of the essay, we have discussed about the bearing of the Saṁskāras on the four castes.

In the second part, we propose to discuss about the position of the Saṁskāras as we find in the text of Raghunandana, who is regarded as the greatest digest-writer and reformer of Bengal.

The text, *Saṁskāratattva* is tagged at the end and the discussion on the *Saṁskāras* will be strictly on the basis of the rites as they appear in that text.

PART II

Raghunandana and his Saṁskāratattva

This part is an addendum to the first part of this dissertation, wherein we have discussed about the origin and decline of the Saṁskāras. In Bengal Raghunandana is regarded as the greatest of the Saṁskārakas of his time and we in Bengal are supposed to follow the line of Raghunandana. In that respect the text, Saṁskāratattva of Raghunandana deserves special attention. Towards the end of this book the text has been added and this part is merely a critical analysis of the contents of Saṁskāratattva. The study will help one to understand Raghunandana's exact contribution towards the Saṁskāras.

Raghunandana in his Saṁskāratattva has not presented a full picture of the Saṁskāras to be observed by a Brāhmaṇa or any other member of the castes. He has however declared them to be compulsory and accordingly it has been prescribed that in the absence of the person concerned, Saṁskāras are to be performed by his representatives.¹ He has quoted the text of Hārīta, which speaks of eight types of Saṁskāras, namely Garbhādhāna, Pūṁsavana, Sīmantonayana² (Phalasthāpana in Hārīta's text, explained by Raghunandana as Sīmantonayana) Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annaprāśana (prāśanena) Cūḍākaraṇa and Samāvartana³ (Snāpanam). But in his Saṁskāratattva Raghunandana has distinctly mentioned in details about four more, namely, Vivāha, Śogyanthoma, Niṣkramaṇa and Upanayana.

1 Saṁskārāṇāṃ nityatvāt pratidinidhimapyāha smṛtiḥ—
Aṣṭau saṁskārakarmāṇi garbhādhānamiva svayam/
pitā kuryāttadanyo vā tadabhāvepi tātkramāt//

2 Phalasthāpanāṅgakaśīmantonayanāt.

3 Snānāñcitra samāvartanarūpamiti Kalpataruḥ.

As already stated, he believed that through observance of the Śaṁskāras in right manner the body becomes purified (brāhmaṇyamapi tadvat syāt Śaṁskārairvidhipūrvakaiḥ).¹

In our previous discussions we have pointed out that fire forms an important constituent of the Śaṁskāras. Raghunandana in this text has also stressed the importance of fire and a considerable portion of the text has been devoted to Agnisthāpana. Candéśvara Thakkura in his *Gṛhashtaratnākara*² has a detailed discussion on the importance of fire. He has in this connection quoted extensively from different texts to emphasise the importance of fire. Thus we have here the direction of Vasiṣṭha that a brahmin is to make provision for Agnyādhāna,³ daily as a regular duty. There the opinion of Paiṭhīnāsi has been referred to—'Mukhamagnirdevānāṁ manuṣyāpāṇāṁ tasmādagnimādadhīta, agnimukhā devā, havyaṁ vahati devānāṁ.....' (Gr. Rat. p. 96). Hārīta eulogises Agnihotra in the strongest possible terms.⁴ The importance of fire as a divine power has been stressed in the Greek and Roman theological speculations. Prof Keith in his *Religion and Philosophy of the Veda and Upanisads*⁵ has an interesting discussion on the *Indo-European Fire Cult*, which we profitably quote here :

'That fire should be regarded in its own right as a divine power, worthy of worship, appears so natural that it is only reasonable to recognise such worship as Indo-European. The sanctity of Agni in the R̥gveda is, of course, specially

1 cf. Brāhmīyaṁ kriyate tanuḥ. Manu. Smṛ. II, 28.

2 Bṛ. Indī.

3 Avaśyaṁ brāhmaṇogñinādadhīta.

... Vaiyasakīḥ hyeṣat ṛṣasamstutañca. Quoted in Gr. Rat. p.95
This has been explained in the Gr Rat. as-Vaiyasakīḥ niyama-
bhavaṁ nityaṁtyarthaḥ. Ṛṣasamstutam ṛṣāpakaraṇatvena
kirtitam.

4 Nāgnihotrāt paro dharmo nāgnihotrāt paraṁ tapaḥ.

Gr. Rat. p. 99.

5 Published in the Harvard Oriental Series. Vol XXXII.
Appendix E. pp. 625-26.

that of the fire regarded as the recipient of sacrifice and the bearer of oblations, but it seems wholly unjustifiable to suggest that his sanctity arose from his nature as the sacrificial fire, rather he was the recipient of offerings as sacred in his own right.

In Greece in addition to Hephaistos, Hestia must, it seems, be accorded an origin as fire, specially the fire on the hearth, not the hearth with its fire as Farnell suggests. He bases this view on the identity of the words for hearth and for the goddess, but there seems no reason whatever for accepting this suggestion, which derives Hestia from 'vas' dwell, when it is at least as natural to assume that the name of the fire on the hearth was used to denote the hearth and connexion with 'vas' or possibly some other root with the signification of shining or burning is easy. Moreover the earliest literary references point singularly clearly to a conception like that of Agni; the Homeric hymns tell of Hestia as the goddess who haunts the house of Apollo in Pytho and from whose locks sweet unguents tricle down, and of her sitting in the middle of the house, taking the fat of sacrifice. Euripides definitely calls her the lady of fire and associates her with Hephaistos. At Delphi we find her associated with the deathless fire in the Amphictyonic oath. Moreover the maintenance of a sacred fire in the Prytaneion at Athens, and the fact that it was regarded as in a sense the source of the Ionic colonies, because they carried thence the sacred fire, show clearly enough that the essential element in the idea is the fire, not the hearth. Nor is there any evidence for the suggestion that the hearth in the Mediterranean lands was built of sacred stones or that its sanctity is a reflex of the Pillar cult of pre-Hellenic times. The parallelism of the expressions 'Hephaistos is laughing' and 'Hestia is laughing', used of the crackling of the fire, suggests essential identity of both deities with fire.

The rules in India which urge the householder to maintain a sacred fire, a duty especially incumbent on the king, is paralleled by the Greek evidence as to the fires of the

Prytaneia and the Roman cult of Vesta, which bears adequate evidence of independence to render derivation from Greece unnatural. The fire of the Sabhā clearly approaches the conceptions of the public fires in Greece and Rome. For the practice in Greece and Rome various explanations have been offered. That of Frazer stresses the importance of preserving one fire at least in a village which would never be extinguished, while Farnell contends that the rite was religious in origin, depending on the belief that the fire on the hearth was the external thing in which the soul of the chief resided, so that the whole tribe had an interest in keeping it up; when kingship passed away the idea was transferred to the fire of the state in the Prytaneion, with which the fortune of the state might be held to be inextricably connected. It may be granted that the purpose of maintaining the fire was religious from the start, but the motive had, it seems probable, nothing to do with any idea of the connection of the chief's soul with the fire, rather the fire as a most important and ever valuable deity was to be preserved alight if possible by every sacrificer, an idea which naturally enough with civic organisation results in the fires of the Prytaneia and the cult of Vesta at Rome.

The nature of such deities as Hestia and Vesta is often misunderstood by the students of Greek and Roman religion, who are accustomed to reckon personality in terms of clear anthropomorphism and who fail to appreciate that the conception of fire as living and active is in essence a personal conception. This error, fostered by the fact that what we know of old Roman religion is only on its formal side, has led the view that early Roman religion could not be nature worship of the type usually attributed to Indo-Europeans. The conclusion obviously rests on the wholly erroneous view that Indo-European worship was that of personifications of nature forces, it was the worship of nature as animate and what is animate is not impersonal. The theory that Roman or any other religion developed from the indeterminate conception of an impersonal force ascribes to early man the power

of framing a complex conception which is wholly implausible. It is absurd to suppose that the daily reverence paid in the household to the flame of Vesta into which a morsel of salted cake was thrown was not paid to a personal deity, although she was not represented by an image. The reason for this paucity of representation in Rome as in Greece was precisely the same as in Greece ; the living flame is the present deity, and to a people to whom this was a living belief the idea of making an image would have appeared idle. The formalism of the Indigitamenta is the result of priestly ingenuity, not primitive belief and all our knowledge of Roman religion is obscured by the lateness of our records and the effect of Greek ideas. It is characteristic of the tendency to treat Roman religion as more abstract than it really was that efforts are made to explain away the facts recorded of the connexion of the wolf and the woodpecker with Mars as representing a late development and to deny the paternity of Jupiter and the maternity of Earth and to make even the sun worship a borrowing.'

Raghunandana in this connection has touched on 'Varaṇa'—the act of honouring the Ācāryas to be placed in charge of the religious acts. (Varaṇantu gandhādīdānadvārā prīti-mutpādyā karmakaraṇāya preraṇam). The formalities like Brahmasthāpana, Dravyāsādana, Caruvidhāna, Bhūmijapavidhāna, Astarāṇa, Yajñavāstukarāṇa, Pūrṇāhuti, Vandanādikarma have been referred to by Raghunandana and after that he has taken up in details the rite of Vivāha. In description of the procedures the author in most cases has followed the Gobhila gṛhya sūtra.

About the formalities of marriage he has first mentioned Vāgdāna which according to him is not a very important formality. In the Udvāhatatta he observes that marriage consists in the gift of the bride by the guardian to the suitor. (Pradānam svāmyakāraṇam na tu Vāgdānam—Udvāhatattva, p. 34). Among the Gṛhyasūtras, the Śāṅkhyāyana Gṛhya sūtra¹

makes mention of this rite. Bhaṭṭa Gopīnāthadīkṣita in his *Ṣaṁskāraratnamālā*¹ has a long list of formalities to be observed in this connection. The principal motive here is the agreement between the father (or guardian) of the bride and the father (or guardian) of the groom. The words are self-explanatory. The father of the bride says:

‘Vācā dattā mayā kanyā putrārthaṁ svīkṛtā tvayā’, to which the father of the groom replies—‘Vācā dattā tvayā kanyā putrārthaṁ svīkṛtā mayā’. This is regarded as the final contract² between the two parties and Kullūka goes to the extent of declaring that this rite is sufficient to make marriage final.³

Śacī is worshipped in this connection for granting good luck to the parties and ladies have certain other auspicious acts (Tataḥ purandhrībhirnīrājanādimaṅgalikāṁ kāryam. S. R. M. p. 533.),

1 pp. 529—533

2 Sir T. Strange in *Elements of Hindu Law* p. 37; Grady in *Hindoo Law of Inheritance* P. 7, are mistaken in respect of interpretations of the nature of this rite. This Vāgdāna precedes marriage. In the *Vyavasthā Darpana* (pp. 645-646) this rite has been described as constituting marriage and it is stated that ‘a suit would lie to compel specific performance of a contract of betrothal’ (*Umed kika v Nagindas Narottamdas*, 7, Bom. O.C.J. 122). Raghunandana in his *Siddhitattva* observes that on the death of a maiden verbally betrothed, the families of her father and husband contract impurity for three days. [vākpradāne kṛte tatra jñeyāñcovayatastryaham. p. 354. *Syamakanta's* edition.].

Dr. G. D. Banerjee in his *Hindu Law of Marriage and Stridhana* (p. 90) observes rightly—‘But the more correct view is that which regards betrothment as a revocable promise of marriage not constituting actual marriage, though such revocation would be improper if without a just cause’ (vide in this connection also *Vyavasthā Darpana* p. 646. and *Gunput Narain Singh*, I.L.R. 1. Cal. 74).

3 Yat punaḥ prathamasaṁpradānaḥ vāgdānātmakam tadeva bhartuh svāmyajanakam—Kullūka on M.S. V. 152.

The auspicious times for marriage have been discussed in details by Raghunandana.¹

Arhaṇa of the groom and the bride has been prescribed in the Samskāratattva.² The author has not mentioned here a formality named 'Jñātikarma,' as because that was not observed in his time.³

The author has passed on to the ceremony of Pāṇigrahaṇa. The formalities there are mostly according to the procedures laid down by Gobhila. With reference to the wearing of cloth Raghunandana has clarified his position with respect to the term 'Yajñopavītinīm.' He has quoted from other texts to show that the piece of cloth is to be used as a sacred thread (Yajñopavītavat kṛtōttariyaparidhānāt). He says that women on the strength of the text of Gobhila should not put on Yajñopavīta.⁴ Raghunandana in spite of his constant reference to text of Hārīta and Yama, has remained silent with respect to the provision made by Hārīta or Yama for 'Yajñopavīta' on the part of maidens. Hārīta prescribes Upanayana for ladies of the Brahmvādīnī type and even in case of Sadyovadhū it was to be celebrated before marriage.⁵

1 Reference in this connection may be made to Samskāraprakāśa of Viramirodaya. pp. 776-810.

S. R. M. pp. 456-475.

Rv. X. 85. 13, Atha. V. 1. 13, Āp Gr. 3. 1-2, Āś. Gr. 1. 4. 1-2, Kauśika Sū 75. 2-4

2 For this Kanyāvaraṇa vide Saṁ. pra. p. 810. In it has been quoted also the opinion of Caṇḍeśvara about 'Vara-varaṇa.' pp. 810-11.

3 'Atra ca vivāhāt pūrvān jñātikartṛkasamantrakakanyābhiṣekarūpasya jñātikarmaṇo bhaṭṭabhaṣeṇa kāmyatābhidhānena idānīm tathānūcaranāt tatpramāṇaṁ na līkhitam.

For ref. of Jñātikarma vide Gobhila, Gr. sū. II. 1. 9 and II. 1. 10.

4 'Na tu yajñopavītinīmityanena strīṇāmapi karmāṅgatvena yajñopavitadbhāraṇamiti Hariśarmoktaṁ yuktam, strīṇāṁ yajñopavīta-dhāraṇānupapattēḥ'.

5 Tatra brahmavādīnīmupanayanamagnāndhanam Sadyovadhūnām tu upasthite vivāhe kathaṁcidupanayanamātram kṛtvā vivāhaḥ kāryaḥ. Mentioned in Vir. Mṛ. Saṁ p. 402.

Yama observes that in ancient days maidens would go through the rite of Upanayana.¹ Āśvalāyana also had idea about women undertaking Vedic study.² Manu's direction that in a woman all the rites are to be gone through without any incantations³ does not lead us to any definite direction. Digest works like Smṛticandrikā have interpreted the direction of Yama as referring to practice of different age.⁴ Mahāśvetā in Kādambarī did put on a *brahmasūtra* (*brahmasūtreṇa pavitrikṛtakāyāṁ*). Mitramiśra has attempted to explain the implication of the anomalies, supporting of course the Upanayana of the ladies.⁵

Sometimes Raghunandana has rejected certain formalities as because they are against the usual practice (*Mantralingāt vara evābhiṣiñcatīti Vireśvaroktañca nopādeyaṁ vyavahāra-virodhāt*). Again he has prescribed certain easier methods in view of the changed conditions of the society. Thus with reference to the formality prescribed in the Gobhila (*Udvahanti prāgudīcyāṁ diśi yad brāhmaṇaṁ kulamabhirūpaṁ. II. 3. 1*), he observes—"Idānīntu Gobhiloktabrāhmaṇagrāhagamanābhāvāt Bhavadevana tathā na likhitaṁ kintu vedisthabrāhmaṇasamīpasyāpi śāstrasthatvāt sukarta-vācca tat kartuṁ yujyate tatrāgnirupasamāhito bhavati. Lakṣaṇaṁ kṛtvā tatra brāhmaṇagrāhe agnyantaraḥ sthāpito bhavati, tatraiva vakṣyamāṇaṁ karma kuryāt. Idānīntu tathāvidhānācaraṇāt vedyāmeva pūrvasthāpitāgneḥ paścāt karma kartavyaṁ na tvagnyantarasthāpanam." It also appears from his prescription that even if certain formalities are dropped because of non-religious temperament, that would

1 Purākalpe kumārīṇāṁ mauṣṭibandhanamījyate.....

Quoted in Vir. Saṁ. pp. 402-3.

2 Vide Āś. gr. III. 8. 11. on Samāvartana.

3 M. S. II. 66, 67.

4 Śiṣṭasmṛtivorodhadarśanāt kalpāntara iti.

quoted in Vir. Saṁ. p. 402.

5 Tadayāṁ nirgalitorthaḥ. Brahmayādinīnāṁ., tūṣṭīp copanayanaṁ., etc.

Vir. Saṁ. p. 404.

not put a bar to the principal act—"Idānintu...kalyuga-svabhāvena samyagdharmācaraparahitenāpi carmapaveśanā-dyāngābhāvepi karmaprādhānyādājyahomādikaṃ kriyate."

After Pāṇigrahaṇa, Lājāhoma i. e. offer of fried paddy to the fire is to be done.¹ Then follows Agnipariṇayana in which the groom takes the bride round the sacred fire² (pari sarvatobhāvena nayet pradakṣiṇaṃ kārayeditarthāḥ). Raghunandana has laid importance on the usage in certain respects of formalities (yattu Saralāyāṃ patyuraśaktau adhītavedonyo vā pariṇayatītyuktaṃ tanmantraliṅgavirodhā-dvyavahārāparigṛhītātāvācca heyam). Raghunandana next refers to Āsmārohaṇa—a process by which the bride is made to step on to a slab of stone.³ Here it is interesting to note that stepping on stone symbolised the firmness and devotion of the bride (towards the husband), the qualities which were counted most in marriage.

Saptapadi has been mentioned by the author as the next formality. This is a very important rite. In it the bridegroom makes the bride walk seven steps with her right foot moving first.⁴ In the incantations of the first part, the presiding deity is requested to offer the parties enough of food, strength, sacrifice, happiness, animals and riches. Other

1 Here are specially to be noted the following texts: Āsv. gr. 1. 7. 7-13; Pār. gr. 1. 6; Sāh gr 1. 13, 15-17; Āp. gr V. 3-5.

2 Ref. Hir. gr 1. 20, 2; Śāh. gr 1. 13 4.

3 Vide Gobhila gr sūtra. II. II. 3, II. II. 4. Vide for the mantra, Mantrabrāhmaṇa. I 2. 1.

Imamaśmānāhārohāśneva tvaṃ sthīrā bhava/
Dviṣantamapabadhaṣva mā ca tvaṃ dviśatāmadaḥ//

4 Vide Gobhila Gr. Sū. II. II. 10. Sūrpeṇa śeṣamagnāvopya prāgu-dīcīnabhyutkrāmayanti ekamiṣe iti. The incantations uttered here are significant—Ekamiṣe Viṣṇustvā nayatu.

Dve śiṛje	"	"	"
Trīṇi vratāya	"	"	"
Catvāri māyobhavāya	"	"	"
Pañca, paśubhyo	"	"	"
Saḍrāyaspoṣāya	"	"	"
Sapta saptabhyo hotrābhyo	"	"	"

Mantrabrāhmaṇa 1. 2. 6-12.

verse that is read out here also deserves notice. Here the bride is addressed to be the comrade (*sahacāriṇī*) in life. Their love and friendship should be of indissoluble type and others should see that they may lead a happy life.¹ The seven steps in the *Saptapadī* are symbolical of the joint march of the parties to marriage in the household stage of life. It is intended here that after the observance of this rite the parties in all their activities would march in united way. In the *Pāṇigrahaṇa* the groom is supposed to have undertaken the responsibility of the bride and that being only an indication of the future joint-life, the completion takes place on the observance of the *Saptapadī*. Manu is clear in this point that by *Pāṇigrahaṇa* wifehood arises no doubt, but the *Śaṁskāra* of marriage is not complete unless and until *Saptapadī* is observed.² He further observes that the loss of *Gotra* of the bride and affiliation with that of the husband only takes place after the observance of *Saptapadī*.³

It would be of interest here to note that Sri Candrakānta Tarkālaṅkāra in his *Udvāha-candrāloka* has clearly stated that *Pāṇigrahaṇa* is marriage proper.⁴

- 1 *Sakhā saptapadī bhava sakhyam te gameyam/
Sakhyam te mā yoṣā sakhyam te māyoṣthyāḥ//*

Mant-Brā. 1. 2. 13.

- 2 *Pāṇigrahanamantrāstu nryataḥ dāralakṣaṇam/
Teṣāṁ niṣṭhā tu vijñeयā vidvadbhiḥ saptame pade//* M.S. VIII. 227.

Here *Mitramisra* observes: *Dāralakṣaṇam bhāryotpattau pramāṇam vidvadbhirniyatam. Teṣāṁ mantrāṇām niṣṭhā samāptisampūrṇa-śaṁskārotpādakatvaṁ saptame pade atikrānte bhavati.*

Vir. saṁ. P. 836.

- He has in this connection referred to *Trikāṇḍī*.
Pāṇigṛhīti bhāryā syāḍitarā sahadharmiṇī.

vide Vir. Sam. p. 836.

- 3 *Svagoṭrād bhraṣyate nārī vivāhāt saptame pade/
Laghutārīta, ref. Udvāhatatva p. 34.*

- 4 *Tadevamupanayanasthalābhiḥeko vivāhaḥ strīnām dvitīyam jan-
meti Manuvacanādavagatervidyādharivilāsakṛtyacintāmanyosca
pāṇigrahanasya tathātvokteḥ pāṇigrahaṇam vivāha ityavagam-
yate, Pp. 1-2.*

He proceeds further to state the significance of such observation that a bride after the observance of the rite of Pāṇigrahaṇa cannot be forsaken even if certain defects, not noticed before, are traced thereafter¹. Therefore if after 'Sampradāna' and before the observance of Pāṇigrahaṇa, the groom dies, the maiden may be given over to another². He has given a minor rank to Saptapadī³.

Among the foreign writers on law, Mr. Colebrooke⁴, and Sir T. Strange⁵ regard Saptapadī as the ceremony which makes marriage complete and irrevocable. About the observance of the formalities in marriage we have very profitable observations which deserve our attention here—'The two primary objects to be secured by formalities in marriage are the prevention of hasty and inconsiderate marriages and the removal of doubts as the nature of the relation that is created. In order to secure the former object, in the absence of more rational modes, long established ceremonious forms cannot be well dispensed with. As has been well observed—'ceremonies which strike the imagination serve to impress upon the mind the force and dignity of contract', while their observance secures publicity to some extent and affords some time for deliberation. As for the latter object, as was observed by Lord Brougham in Warrender V Warrender: 'The laws of each nation lay down the forms and solemnities, a compliance with which shall be deemed the only criterion of the

1 Tena varapāntaraṁ kanyādoṣadarśane tām jabyāt, vṛtte tu pāṇigrahaṇe naivamitu niyatadūralakṣaṇatvaṁ pāṇigrahaṇaman-trasya, Udvāha. Can. P. 3.

2 Tena pradānāt paratopi pāṇigrahaṇāt pūrvam yadi varo mriyate tadānyasmai sā deyetyuktam.

Ibid. P. 3.

3 Saptapadīgamanam pāṇigrahanasyāṅgamīyabhiprāyaḥ.

Ibid. P. 4

4 Asiatic Researches vol VII. P. 303.

5 Elements of Hindu Law P. 37—p. 44.

intention to enter into the contract¹. Hindu law has its prescribed forms and if we hold the observance of these to be optional it would lead to loose forms of marriage, utterly subversive of morality and there would be the greatest difficulty in distinguishing between concubinage and marriage². 'It might be urged that the nuptial rites in Hindu law are so cumbersome and minute that an exact observance of their details is by no means easy and that if these ceremonies are held necessary, real and bonafide marriages would stand in danger of being rendered invalid in consequence of trivial defects of form. But there is no reason for this apprehension. All that is required is a substantial compliance with the forms to show that the parties intend to contract marriage³.'

It is of interest here to note that where a Hindu community does not recognise the Homa or Saptapadī as essential, their omission will not render the marriage invalid⁴. If it is shown that by the custom of the caste or district any other form is considered as constituting a marriage, then the adoption of that form, with the intention of thereby completing the marriage union, is sufficient⁵.

The Mūrdhābhīṣeka i.e. the act of sprinkling of holy water on the head (Pāṇigrāhaṁ mūrdhadeśevasiñcati) of the groom and bride comes next⁶.

1 2 Clark and Finnelly, 531.

2 Tagore Law Lectures, G. D. Banerjee, P. 104.

3 Ibid. P. 105.

4 Authi Kesavalu V Ramanuja 1909 32 Mad. 512

5 Gatha, Ram V Mochito Kochin (1875) 14 B. L. R. 298; 23 W. R. 179. 'When the fact of the celebration of marriage is established, it will be presumed, in the absence of evidence to the contrary, that all the forms and ceremonies necessary to constitute a valid marriage have been gone through.'

vide Mayne's Treatise on Hindu Law and Usage,
11th edn. P. 163.

6 G. gr. S. II. 2. 14; Āśv. Gr. I, 7. 20; Pār. Gr. 1.8,

The showing of Dhruva and Arundhati stars to the bride forms an important ceremony. Raghunandana here strictly follows Gobhila.¹ In the incantations the purpose of the mantra is clear. Just as the Pole star is fixed in its position, so the wife is also expected to be fixed in her devotion to the husband. (Dhruvamasi dhruvāhaṁ patikule bhūyāsam—explained by Guṇaviṣṇu as—Atastvāddarśanādahamapi patikule dhruvā sthīrā bhūyāsam). The significance of showing the Arundhati star becomes clear as we follow the explanation of Guṇaviṣṇu on the incantation 'Ruddhāhamasmi' (G-gr-Sū. II. 3. 11).² The bride is then to utter—'Dhruvā dyaurdhruvā pṛthivī etc'.³ The last part of the verse is significant—'Dhruvā stri patikule iyam'. Here also her fixity and firmness are stressed.

In the next process the bride is to address the husband (Guru) with reference to the Gotra. Thus Gobhila's rule: 'Anumantritā guruṁ gotreṇābhivādayate'⁴ has been explained by Bhaṭṭanārāyaṇa as 'Patigotreṇa.' Raghunandana also is of identical opinion. Our author has repudiated the theory of Saralā and Bhavadevabhaṭṭa, in which the term 'Gotra' has been explained to mean the Gotra of the father⁵.

1 G. Gr. S. II. 3. 9-10,

2 'He arundhati, ahaṁ bhartari kāyavāśmanobhiḥ sanniruddhā asmi tvamiveti tūtparyamarundhatidarśana iti.'

3 Mantrabrāhmaṇa 1. 3. 7.; Khādira, Gr. Sū. 1. 4. 4.

About the formality of Dhruvadarśana referencē may be made to the following texts: Āśv. Gr. I. 7. 22; Āp. Gr. Sū VI. 12. In Hir. Gr. Sū 1.22, 10, the groom and the bride have been instructed to remain silent, cf. Tasminnenārṇ vāgyatāmupaveśayanti. G. Gr. Sū. II. 3. 4.

4 G. Gr. Sū. II. 3. 13.

5 Etena pitṛgotreṇa bharturabhivādanam Saralā-Bhavadevabhaṭṭā-bhyāmuktam heyam.

Here Tarkālaṅkāra observes: Pitṛgotreṇeti brūmah. kasmāt, idāni-mapi tasyāḥ pitṛgotratvāt. Tat kasya hetoḥ?

Vivāhe caiva nirvṛte caturthehani rātriṣu/

Ekadvāṁśatā bhartuḥ piṇḍe gotre ca sūtake//iti....

(contd.)

The procedure of Abhivādana should be according to Manu and here also Raghunandana follows Kullūka, Śūlapāṇi and others, rejecting thereby the opinion of Bhavadevabhaṭṭa. (Tataśca Kullūkabhaṭṭa-Śūlapāṇyupādhyāyaprabhṛtibhiḥ svanāmādhavabhivādaya iti likhitaṁ yuktaṁ. Saralābhava-devabhaṭṭaprabhṛtibhirante likhitaṁ heyam.). He has in this connection shown that certain formalities though approved of by Manu has not been mentioned by him because of the obsolescence. (Abhivādane yaḥ pādagrahaṇa-vinyāsa-viśeṣo Manunā vihitaḥ sa iha vadhvastathānācaraṇān-nābhivitaḥ).

After that the couple has been advised to observe celibacy for three nights taking no bed, and taking food saltless (Akṣāralabavpāśinau). Here he strictly follows Gobhila (II. 3. 15); and the term 'Bhūmau' in the rule has been explained as: 'Khaṭvādeḥ pratiśedhārthaṁ na tu prastarakakambalādīnāmapi',¹ There is then the provision for honouring all the members present in the ceremony (Gobhila. Gr. II. 3. 16-17). Here the author refers to the custom as approved by many (Idānīntu vahuvādisammatameva vyavahriyate). The Sthālīpāka process is to come next.² The Samaśaniya Caruhoma referred to by Raghunandana³ was going out of

Bhavadevabhaṭṭādhrta Manuvacanāt, Likhitasamhitāyāmapi etat
(L.126) vakṣumāṇa Bṛhaspativacanācca.

Referred to in the connection with the explanation of the rule II. 3. 13 of Gobhila gṛhya sūtra.

1 In the Baudhāyana gṛhya sūtra 1. 5. 16. 17 and the Āpastamba Gṛhya sūtra there is provision that a stick of Udambara wood would be placed between the husband and the bride in their bed for all these three nights and it was to be removed on the fourth night with uttering of verses (Rv. X. 85. 21-22) only to be thrown to water. The significance perhaps was to impress absolute selfcontrol on the part of the parties to marriage.

2 G. Gr. sū. II. 3. 19-21; Hīr gr. 1. 23. 1-6; Āp. gr. VII. 1-5

3 G. gr. sū. II. 3. 19.

use in Raghunandana's time¹. After taking the food, the remaining objects (उद्भिष्टम्) are to be given to the bride and dakṣiṇā should be given to the brahmins².

Author next passes on to the ceremony of Yānārohaṇa and here he strictly follows Gobhila (II. 4. 1-3). In case of any difficulty on the way caused by the break of the wheel or the parts, there is provision for special ceremonies with specific mantras³. Raghunandana in his text observes that in actual practice those ceremonies are not properly executed⁴. A boy (whose Cūḍākarma has not been performed) has been instructed to be placed on the lap of the bride (vide Go. Gr. Sū. II. 4. 7) and this seem to be an indication that the bride should be blessed with a son. Then Homa is to follow and along with Bhaṭṭanārāyaṇa⁵, Raghunandana observes: 'Kathañcidgr̥hagamanābhāvepi śvaśuraḡṛhanivāsepi avaśyaṁ hotavyā iti.' •

The Caturthīkarma or the preliminaries to be gone through on the fourth night prior to cohabitation has been described by Raghunandana on the pattern laid down by Gobhila Ḡṛhya sūtra. (II. 5. 1-6) and the cohabitation is to be done according to some śāstrakāras—'ūrdhvaṁ trirātrāt sambhava ityeke' (II. 5. 7. Go. Ḡṛ. Sū). The Sāṅkhyāyana ḡṛhya sūtra⁶ records elaborate procedures and one of the incantations uttered in that connection is interesting in the

1 Kuntvidānīṁ samaśanīyacaruhomākaraṇādbhavadēvabhaṭṭeṇa na likhitaṁ mayāpi prayoge na likhanīyamīti.

2 Bhuktvochīṭaṁ vadhvai pradāya yathārthaṁ gaurdakṣiṇā brāhmaṇe dēyā. Gobhila gr. sū. II. 3. 22.

Sān. gr. sū 1, 14, 13-17; and Pār. gr. sū prescribe different types of fees in cases of Brahmins, Kṣatriyas etc.

3 Gobhila. Ḡṛ. Sū. II. 4. 3.

4 Akṣabhaṅgādīnikūttahomasya idānīṁ tathācārābhāvāt Bhavadēvabhaṭṭeṇa likhitaṁ mayāpi prayogena lekhyam.

5 On Go, Ḡṛ Sū II. 4. 9. - Śvaśuraḡṛhanivāśapakṣepi tā avaśyaṁ hotavyā iti.

6 I. 18-19

sense that herein a prayer has been made so that a heroic male issue may be born in the womb¹.

In this connection one is to note that with respect to the procedures to be followed in marriage, Āpastamba has advised even to take help from elderly ladies². Āśvalāyana admits that rites and rituals vary from one country to another³. The Kāthaka Gṛhya sūtra lays stress on usages of countries and even families to be followed in marriage⁴.

The Ṛgveda records the marriage formalities of Sūryā, daughter of Savitṛ with Soma in the tenth Maṇḍala. The order of the formalities there are not maintained but there is first of all the reference of approach by the parties on behalf of the groom to the bride's father. (Soma vadhūyur-abhavadaśvināstāmubhā varā, X. 85. 9.=Ath. Ved. XIV. 1. 1. 19). This may be regarded as preliminary to the rite of Vāgdāna as already mentioned, (Manasā savitādadāt). The system of presentation to the groom and killing of cows in celebration have been referred to⁵. Herein are several prayers for awarding good luck to the bride (Rv. X. 85-21, X. 85.27 =Av. XIV. 1. 1.21; Rv X. 85. 32). There is also the reference to giving up of the original dress of the bride (X. 85. 29, =Av. XIV. 1.1. 25; Rv. X. 85 30=Av. XIV. 1. 1. 27; X. 85-34

1 Ā te yoniṁ garbha etu pumān bāṇa iveṣudhim/

Ā virotra jāyatām putraste daśamāsyah//

This occurs in the Atharvaveda III. 23. 2

For other references to this rite see Pār. Gr. 1. 11; Hir. Gr. 1. 7. 25. 3. These procedures help us to arrive at the inevitable conclusion that at the time of marriage girls attained puberty, otherwise in case of child marriage the ceremony of Caturthikarma would appear as meaningless and ludicrous.

2 Āpastamba gr. Sū 1. 2. 15.

3 Āśv. gṛhya. sū. 1. 5.1-2.

4 25.7

5 Rv. X. 85. 13. aghāsu hanyante gāvorjunyoh paryuhyate.
In the Av. XIV. 1. 1. 13, it is read as Maghāsu hanyante
gāvaḥ phalguniṣu vyuhyate.

=Av. XV. 1. 1. 29). The verse X. 85. 33¹ is uttered even at the present moment. The rite of Pānigrahaṇa is traced there². The verses that follow are all significant in the sense of prayers and blessings for the well-being of the bride and the husband and the family³. Craving for sons is a very important element of all the prayers⁴.

In the Atharvaveda the rites of marriage have been presented in details and most of the verses of the Ṛgveda from the tenth maṇḍala (85) have been mentioned here. The marriage ceremony of the Atharvaveda occurs in the XIVth book. The Kauśika sūtra supplements the texts by special prescriptions. Thus in the Xth chapter of the Kauśika sūtra some of the formalities have been mentioned. This text also has explanatory texts in the form of Daśa-

1 Sumahgalīriyaṁ vadhūrmām sameta paśyata/
Saubhāgyamasyai datvāyāthāstaṁ viparetana// =Av. XIV.
2. 2. 28

2 X. 85. 36. = AV. XIV. 1. 1. 50. Almost identical is: Av. XIV.
1. 1. 48, 49. Atharvaveda has an additional verse which
deserves mention.

Bhagaste hastamagrahīt savitā hastamagrahīt//
Patnī tvamasī dhārmanāhaṁ gṛhapatistava// XIV. 1. 1. 51.
This may help us to offer the idea that through pānigrahaṇa
wifehood did arise.

3 X. 85. 39 — 44

4 Imāṁ tvamindra mīdhvāḥ suputrāṁ subhagāḥ kṛṇu/
Daśāyāṁ putrānādhehī patimekākāśam kṛdhi// X. 85. 45

The other verses that are uttered here are still followed in the marriage ceremonies. Of them the following may deserve special mention.

Samrājñī śvaśure bhava samrājñī śvaśrvāḥ bhava/
Nanādari samrājñī bhava samrājñī adhi devṛṇu// X. 85. 46

In a verse there is reference to a maid servant being provided by the father of the bride to accompany her probably to help in adjustment with new environment. 'Raivyāśīdanudeyī nārāśaśī myocanī —X. 85. 6, explained by Sāyana as — 'Dīyamānavadhūvinodanāyānudeyāmānā vayasāśīt.' Also Ath. Veda. XIV. 1. 1. 7

karmāṇi brahmavedoktāni¹ (hence forward to be abbreviated as Daś. kar.) and Atharvaṇīya paddahati² (to be abbreviated as Ath. Paddh.). We have pointed out some of the cases where A. V. has taken almost identical Ṛks from the Ṛgveda. In case of Pāṇigrahaṇa, here we find provision for four additional verses. In the A. V. the wife has been advised to be more obedient (Anuvratā) to the husband³. Against X. 85. 46-47, of the Ṛgveda, we have in the A. V. two verses almost with identical meaning⁴. The verse XIV. 1. 1. 52 may be compared to a verse of the Ṛgveda X. 85. 39. The detailed and flowery description of the chariot where Sūryā was to mount may have bearing on the Yānārohaṇa ceremony of the bride in later smṛti texts⁵. The Ṛgvedic verses X. 85. 40, 41⁶ appear here with slight variations. (A. V. XIV. 2.2. 3.4). In conformity with the spirit of the Atharvaveda prayers have been used here to protect the progeny from demoniac influences⁷. Prayers and blessings here are all directed towards the object of having a progeny⁸; (vide Av. XIV. 2. 2. 14, 15) and maintaining of householder's fire. (Imamagnih gārhapatyaṁ sarpaṇa AV. XIV. 2. 2. 18). The Ṛgvedic

1 153 of the Bombay Govt. Collection of 1879-1880.

2 2 Mss. in the Royal Library at Berlin. These two Paddhatis have been quoted relevantly in the Kausika Sūtra of the Atharva Veda edited by Maurice Bloomfield, May 1869.

3 Āsāsānā saumanasaṁ prajāṁ saubhāgyaṁ rayim/
patyuranuvratā bhūtvā saṁ nahyivāmrtāya kam//
Av. XIV. 1. 1. 42

4 A.V. XIV. 1. 1. 43 & 44

5 A.V. XIV. 1. 1. 61

6 Somah prathamam vivide gandharvam vivida uttarāḥ/etc.

7 Yā oṣadhayo yā nadyo yāni kṣetrāṇi yā vanā/
Tā stvā vaddhū prajāvatīm patye rakṣantu rakṣasah//
A.V. XIV. 2. 2. 7.

Kāuś 77.11 uses it on bridal journey 'under the circumstances mentioned in the verse.'

8 The Kāuś 77.22; P. G. S. 1. 4. 16; H. G. S. 1, 20, 2 prescribe it to be read along with leading the bride thrice about the fire.

verse X. 85. 44. appears here also (A. V. XIV. 2. 17). The Atharvavedic verse XIV. 2. 2. 19 is of the nature of exorcism and according to Kauśika sūtra 77. 16 should be uttered by the bride in connection with the sprinkling of her new home (uttiṣṭheta iti patnī śālāṁ samprokṣati).

XIV. 2. 2. 24 refers to mounting on the hide and the last foot of the verse has been instructed by Kauśika to be uttered as the boy is seated on the bride's lap. [Sujoyaiṣṭha iti kalyāṇanāmānaṁ brāhmaṇāyanamupastha upaveśayati (78.8)]. The verse XIV. 2.2. 28. (Sumanḡalīriyaṁ vadhū etc) has been instructed by Kauśika sūtra 77.10 to be addressed to women who come to have a look as the bride on her journey (sumanḡalīriti vadhvīkṣiṁ prati jāpāti). The handing over of the bride's garment to the priest perhaps indicates an attempt to avert any evil influence in the bridal bed. (Sa id rakṣāṁsi talpāni hanti. AV. XIV. 2. 2. 41). In XIV. 2. 2. 44. new garment is put on by the bride and this seems to make her free from all sins and evils (viśvasmādenasaspari). Kau. sū. directs it to be uttered when the priest comes back after washing the bridal garment. (Navaṁ vaśāna ityāvrajati—Daś. kar. ācāryah). The verse:

Yad duṣkṛtaṁ yacchamalaṁ vivāhe vahatau ca yat/
Tat sarhvalasya kambale mṛjmahe duritaṁ vayam//

XIV. 2. 2. 66.

is an interesting one, for, according to Kauśika Sūtra, this indicates a process of rubbing the bride dry after the bath with a garment, which is then carried to the woods and fastened to a tree. This inevitably stands for symbolising removal of sin. (Yadduṣkṛtamiti vāsasāṅgāni pramṛjya kumārīpālāya prayacchati. Tumbaradaṇḍena pratipādyā nirvrajat Tadvana āsajati—Kau. sū 76. 1-3).

Herein we meet with a very fine verse which according to Kauś 79. 10 should be used after the consummation of the union. 'He am I, she thou, chant am I, verse thou,

heaven I, earth thou, let us (two) come together here, let us generate progeny.¹

From what we have discussed above it is clear that the Atharvavedic marriage hymns have mostly taken up the R̥gvedic marriage hymns, but here we find more hymns and they have all been inserted in keeping with the spirit of the text.

The Kauśika sūtra is a very good supplement to the text of Atharvaveda and in the tenth chapter of the text we meet with marriage rites where attempt has been made to show the ritualistic application of the marriage verses.²

Raghuuandana, after his discussion on the formalities of marriage, has passed over to the ritualistic formalities of other Samskāras. We propose to present a very short picture of the rites as is furnished in his Samskāratattva.

Garbhādhāna—Garbhādhāna is the rite by which a man after marriage cohabits with his wife for procreation of a male issue. Mitrāmśra accordingly has defined it as—'Garbhaḥ ādhiyate yena karmaṇā tadgarbhādhānamityanugatārthaṁ karmanāmadhe'yam.'³ In support he has quoted from Śaunaka.⁴ The exact procedure of Garbhādhāna has been described in details by Bhaṭṭagopīnātha in his Samskāratatnamālā.⁵ In that text there is even provision that if by the process mentioned above the wife does not conceive, special religious formalities are to be observed in the form of Nārāyaṇabali and Nāgabali.⁶

1 Amohamasmi sã tvam sãmãhamasmĩktaam dyaaurahaṁ
prthivĩ tvam/

Tãvĩha saṁ bhavãva prajũmã janayãvaha. XIV. 2. 2. 71

2 Vide - Kauśika sūtra of the Atharvaveda edited by Maurice Bloomfield 1889.

3 Vir. Saṁ. P. 141.

4 Nisikto yat prayogena garbhaḥ saṁdharãryate striyã/
Tad garbhalambhanaṁ nãma karma proktaṁ manĩsũbhũ//
Quoted in Vir. Saṁ. P. 141

5 Pp. 694—696.

6 Evaṁ kṛtepi garbhãdhãne yadã garbho notpadyate tadã prati-
bandhakicchũtapretanivṛttyarthaṁ Nãrãyaṇabalinãgabali kãryau.
Sam. Rat. Mã. P. 696.

Raghunandana is very brief in his treatment of the rite of Garbhādhāna. As usual he follows Gobhila to state that time for such rite should be regarded as ripe when the wife attains puberty.¹ The author has regarded this act of procreations as a Niyama (Akurvataḥ pratyavāyānniyamaḥ).² Quoting Yājñavalkya about the time of cohabitation (Śoḍaśartu niśā striṇām etc), the author has observed that here counting by Sāvana is proper and is according to the usage maintained by the ladies.³ Again following Gobhila the author in a very⁴ concise way referred to the incantations to be uttered here. The significance of these incantations is that a prayer has been made to several deities to make the foetus a fit receptacle for procreation of an issue. Here also Raghunandana opposes the view of Bhavadēvabhaṭṭa.⁵

This Garbhādhāna is to be done only once and not in each time of conception. (Tena garbhādhāna-puṁsavana-sīmantonayanāni sakṛdeva kartavyāni)⁶ Here Raghunandana has

1 Yadā rtumati bhavatyuparataśonitā tadā sambhava-kālāḥ.

G. gr. sū. 2. 5. 8.

2 Vide here the commentary of Bhaṭṭanārāyaṇa on G. gr. sū. 2. 5.8

3 Tenātra sāvanagananā yuktā yoṣidvyavahārasiddhā ca.

4 Go. gr. Sū. II. 5. 9. The verses to be uttered here are: Viṣṇuryonirṇ kalpayatu etc; Garbham dīhehi sinivāli etc — Mantrabhāṣmana 1, 4, 6-7 Other references: Khā. Gr. sū. 1. 4. 15.; Jai. Gr. sū. 23. 18; Hiranyakeśi, gr. sū. 1. 25. 1.

5 Mantrānte karmādisannipīta itj nyāyāt pāṭhānantaraḥ sparśaḥ na tu Bhavadēvabhaṭṭakṛtaḥ sparśaḥ jāyate.

6 Vide Bhaṭṭanārāyaṇa's commentary on Gobhila Gṛhya sūtra II. 5. 10—'Samāpyarceau sambhavataḥ.'

In the Saṁskāraprakāśa of Mitrāmīśra (pp. 157-158) there is a long and interesting discussion on the question as to whether this rite is meant for the child in the womb (garbhah) or the wife—'garbhādhānaḥ kiṁ garbhasaṁskāraḥ kṣetrasaṁskāro veti.'

Viśvarūpa goes against Raghunandana to prescribe repeated observance of all Saṁskāras except Sīmantonayana as they are the Saṁskāras of the 'Garbha' — 'Pratigarbhaḥ cāpasīmantonayanāḥ pravartante . . . garbhādhānaḥ tvarthādevāvartate,' on Yāj. 1. 11, (contd).

explained away the verse of Bhaviṣya-purāṇa which prescribes śrāddha as an Aṅga of the act, as not referring to the contents of the text of Chandogaparīṣiṣṭa (Ityanena Bhaviṣya-purāṇa śrāddhaṁ karmāṅgatvena vihitam tacchandogetara-param. Ato Bhavadevabhāṣṇepāpi na likhitam).

It would be of interest to note that in the Śaṁskāra-prakāśa the question as to who is the competent person to perform Garbhādhāna, has been discussed. Relying on the text of Devala¹ Mitramiśra observes that only the husband (the father of the future baby) is competent to observe Garbhādhāna²—‘Atra bhartreṭi kartṛṇiyamādasannidhāne aśaktau vā anyañ pratinidhīrñāstīti gamyate’ (p. 164). The Viramītrodaya quotes a text to show that in the absence of the father this could have been done by other near relatives.³

The passage of the Bṛ up. VI. 4. 13. 19-22, may be properly interpreted as the first stage of this rite and this shows the purpose and significance of the same. The seedling was thrown to form the womb along with various incantations and the Gṛhyasūtra of Āśvalāyana⁴ traces distinctly the origin of this rite in the Upaniṣad. The Sāṅkhāyana gṛhya sūtra⁵ names it as Caturthīkarma and quotes from the Atharvaveda (III.23.2), where the prayer is for a male issue (ā virotra jāyatām putraste). The Vaikhāṇasa Gṛ sū. (III. 9) gives it the designa-

Medhātithi oscillates between the sides and was not in a position to offer his own opinion. (vide Medhātithi on Manu. II. 16)

Vijñāneśvara on Yāj. I. 11, Smṛti Candrikā I. P. 17 state, along with Raghunandana, it to be a Śaṁskāra of the wife and therefore the rite is to be observed only once, and not at each conception.

1 Ṛtukālebhigamanam bhartṛa kāryam prayatnataḥ/
Purṣavādīni karmāni bāndhavauṛvīpi kārayet// quoted in Vir.
saṁ. P. 164.

2 Raghunandana in his Jyotistattva has elaborate discussions on the time appropriate for Garbhādhāna.

3 ‘Garbhādhānādisaṁskartā pitā śreṣṭhatamaḥ smṛtaḥ/
Abhāve svakulīnaḥ syād bāndhavo vānyagotrājaḥ’//

4 I. 13.1

5 I. 18—19

tion of *Rtusamghanana*. This rite in short is ceremonial welcome of the first seed-plantation in woman. This rite is hardly performed now in the society.

Puṁsavana—It is the rite by which a male issue is made to be born. (pumān sūyatenena karmaṇeti vyutpattyā garbhasya pumrūpa-lāpādakaḥ kṛmaviśeṣaḥ—*Saṁ. pra.* p. 166). Raghunandana strictly has followed Gobhila (vide also *Āś. Gr.* 1. 13. 2-7) also in respect of this rite and accordingly observes that in case of conception this is to be observed in the first part of the third month within ten days at an auspicious date (Garbhe sati tṛtīyamāsasya ādimadeśe daśa-madinābhyantare jyotiḥśāstroktakāle puṁsavanam kāryam). The auspicious time has also been discussed by the author in his *Jyotistattva*¹. The sūtra of Gobhila is quoted here: *Pāścāt patiravasthāya dakṣiṇena pāṇinā dakṣiṇamāṁśamanvavamṛṣṇānāhitam nābhideśamabhispr̥ṣet pumāṁsau mitrāvaruṇāvityetayarcā upaviṣṭāyā vadhvāḥ pāścimadeśam gatvānupaviṣṭaḥ putirdakṣiṇahastena tūṣṇīm tasyā dakṣiṇaskandhamavamṛṣya vastrādyavyavahitam nābhiḥ pumāṁśāvīti mantreṇa spr̥ṣet*.² Raghunandana as in previous cases, also has stressed importance on local custom and usage.³ No reason however can

1 'Kuryāt puṁsavanam suyogakarane nande bhadre tithau Bhūdrāṣṭāṅghanirbheśvareṣu ṛdne vedham vinendau śubhe Akṣiṇe navapañcakaṇṭhake gate saumya śubhe vṛddhiṣu sūrisuddhayaḥ ghaṭayugmasūrya gurubheṣṭudyatsu māsatraye'. P. 362 Serampur press edition.

2 The author also prescribes alternatively the application of the branches of a nyagrodha tree into the nostril of the wife, vide also *Āp. Gr.* 14.10. The pounding of the shoot of the tree has been prescribed to be done either by a virgin or brahmachārin or by a chaste lady. For references vide *Sāṅkhāyana Gṛhya sūtra*, *Pāraskara Gṛhya sūtra* & *Khādīra Gṛhya sūtra*. Apart from the religious value, the act has its medicinal value also as indicated in the *Suśruta* (*Śarīrasthāna*, chap 2).

3 'yadi tvasakterdeśācārāt kulācārādva ekamin dine dvitīya puṁsavanamapi kriyate tadā gaṇeṣvekaḥ parisamūhanam'.

hardly be assigned for the prescription that after the completion of the first Puṁsavana, a second one is to be done (Athā-param̐ atha prathama puṁsavanasamāptikālāntaram̐ tadānī-maparamanyat Puṁsavanam̐ kāryam). Following direction of other smṛti text Ragbunandana prescribes that this rite may be done by others in the absence of the right person.¹ This rite, according to Vijñāneśvara, being a 'Kṣetra saṁskāra' should be observed once only (Śakṛdeva kāryam̐ na pratigar-bham, on Yāj. I. 11).

The Atharvaveda has the word 'Puṁsavana' (VI. 11. 1) and there are several prayers so that the wife may be mother of son (Bhavāsi putrānām̐ mātā. A.V. III, 23. 3. 3). Prescriptions of herbal juices to the pregnant woman (A.V. III. 23. 6.) might have contributed to the prescription of Aśvattha branches in the nostril of the wife in the Sūtra period.

Several Sūtrakāras mention another rite named Anavalobhanam—the rite by which the foetus is not to get disturbed (Na kṣubhyenna sravedyena tat karmānavaloobhanam—(Śaunaka-kārikā), but that should be regarded as part of Puṁsavana. Here the stress is on the protection of the foetus while in Puṁsavana it is on the birth of the male issue.² Along with it should be mentioned another rite designated as Garbharakṣaṇa, mentioned by Śāṅkhāyana Gṛhyasūtra 1. 21. 1-3. Here the limb of the pregnant wife is besmeared with sacrificial butteroil with muttering of incantations. The intention here is protection of the foetus.

Simantonnayana³—It is the rite of braiding the hair (sīmantam̐ keśaracanāviśeṣam̐) of the pregnant wife to be done after Puṁsavana; on the fourth, sixth or eighth month of conception. (Atha sīmantakaraṇam̐ prathame

1 'Puṁsavanakarmādhānakarṇūrasannidhānnyenāpi kartavyam'.

2 For ref. vide Bajavāpa Gṛhya quoted in the Saṁskāraprakāśa. P. 171 and Saṁskāramayūka

3 Sīmantam̐ unnīyate yasmin karman tat Sīmantonnayanam̐. Vir. Sam. Vol. I. P. 172.

garbhe caturthe māsi śaṣṭheṣṭame vā—Atha pumsavanāntaram. *G.G.S.* II. 7. 1, 2). In the *Jyotistattva* Raghunandana has prescribed that such rite is to be observed at the movement of the foetus and is to continue till the child is born.¹ In the same text the importance of *Simantonnayana* has been emphasised to a great extent. It has been asserted that if a lady gives birth to child at a state when her *Simantonnayana* ceremony has not been observed, she should again go through that rite after placing the baby in the lap.² The author adds that in case of non-observance of *Pumsavana*, the expiatory *Mahāvvyāhṛti* homa is to be observed and after that should follow *Simantonnayana*.³ The use of the word 'vā' in the rule of Gobhila, already quoted, indicates that the time mentioned first should be regarded superior to time mentioned 'later. Accordingly if such rite is to be observed on the ninth month of conception, that should be preceded by expiation.⁴ Raghunandana has mentioned in his text the auspicious time and procedures of the rite almost in the same way as laid down by Gobhila in his *Gṛhya sūtra*. In it, one formality is interesting and that perhaps will explain the significance of this rite. Herein the husband is to ask—what do you see (*kiṁ paśyasi*), and the wife is made to reply—'a child' (*prajāṁ*).⁵ The other incantations that follow signify

1 Garbhaspandanam *Simantonnayanam* yāvanna bālaprasava iti.

2 'Bṛhadrājamārtaṇḍe—

yā nāryakṛtasimantā prasūte ca kadācana/

Añke nṛdhāya tañ bātāñ c..... saṁskāramarhati//

Jyotistattva P. 362.

3 'Yadi pumsavanam na kṛtam tadā tasminneva dine prāyascittātmaka mahāvvyāhṛti homaṁ kṛtvā pumsavanam kṛtvā simantonnayanam kāryam.'

4 'Vā śabdau yānna caturthādimāsānūñ tulyavadvikāṣaḥ kintu pūrva-pūrvakālaḥ prasāstaḥ samarthasya kṣepāyogāditi nyāyāt. Tato navamamāsāḍau prāyascittam kṛtvaiḥ Kartavyam.'

Samskaratattvam.

5 'Kiṁpaśvasītyuktā prajāmiti vācayet'. *Ibid.* G. g. s. II. 7. 10.

that by this rite the wife is expected to give birth to heroic and long-lived sons.¹

The verse appearing in Mantra-brāhmaṇa,² referred to by Gobhila (G.G.S. II, 7, 6) speaks for the longevity of the baby in the womb. Mitramisra in his Saṁskāra prakāśa has quoted Āśvalāyana wherein the purpose of this rite has been stated to be the protection of the first foetus from the devilish creatures.³ The same text quotes Viṣṇu to state that as it is the Saṁskāra of the foetus it should be done at each time of conception.⁴ The formalities of this rite as recorded in the Āśvalāyana Gṛhya sūtra include the act of lute players. This may lead us to the festive aspect of this rite and might have been introduced for arousing jovial mood of the pregnant lady.

At present the rite has almost been eliminated from the list of rites actually performed.

1 Virasūṛjivasūṛjivapatnīti brāhmaṇyo mangalyābbhīrvāgbbīrupā-sīran, G. G. S. II, 7, 12

2 Yenoditeh śīmānaṁ nayaṭi prajāpatirmahate saubhagāya/
Tenūhamasyai śīmānaṁ nayāmi prajāmasyai jaradaṣṭup kṛṇomi//
M. Brāhmaṇa, 1, 5, 2.

3 Patnyāḥ prathamajāṁ garbhamattukāmāḥ sudurbhagāḥ/
Āyānti kācidrakṣasyo rudhīrāśanata-parāḥ//
Tūśāḥ nīrasanārthāya śriyamāvāhayeṭ patiḥ/
Simantakarāṇi lakṣmīstāmāvahati mantrataḥ//
Śnyāśritaśarīratvātārāḥ tyajantīha mobitāḥ/
Alakṣmyo durbhagāḥ krūrā, rākṣasyaḥ piśitāśanāḥ//
Saṁskāra prakāśa, pp. 172-173.

4 Simantonnayanāṁ karma na strīsaṁskāra iṣyate/
Kecidgarbhasya saṁskārat pratigarbhāṁ prayujjate//
Kātyāyanaśūtre reṇukakārikā apī.

Garbhasaṁskāra evāyaṁ Karkopādhyāyasammatat.

The Smṛticandrikā I, p. 17, refers to this verse, which reads 'tat' instead of 'Na'.

Soṣyantihoma—This is done just before the actual giving birth of the baby. The meaning of the term has been explained by the author in the following line—*‘Soṣyantirṇ śūlāpannāṃ āsannaprasavāṃ jñātvā homaḥ Soṣyantihomaḥ kartavyaḥ.’* The purpose behind this is protection of the child to be born as also the birth of a male child.

Gobhila has mentioned this rite and the formalities associated with it. The rule deserves mention:

‘Pratiṣṭhite vastau paristīryāgnimājyāhutiḥ juhoti—ā tiraścītyetayarcā vipaścīt pucchamabharaditi’ (2. 7. 14). The verses mentioned in the Mantrabrāhmaṇa are significant.:

Yā tiraścī nispadyate ahaṃ vidharaṇī iti/

Tāṃ tvā ghṛtasya dhārayā yaje saṃdhāraṇīmahaṃ//
1. 5. 6-7. The application has also been stated in the Khādīra-
gṛhya sūtra. 2. 2. 30. The purpose, as is evident from the verse,
is the appeasement of the deity, who may cause obstruction
to the easy conception. The next rule of Gobhila 2. 7. 15.
should be noted in this connection. Reference to this rite
appears in the Samskāraprakāśa, where a quotation of Budha
appears; ‘Garbhādhānaṃ puṃsavanaṃ simantonnayanaṃ sūti-
kāgrhasaṃskāraḥ soṣyantikarmeti’ (p. 137). For references
to this rite the following texts deserve attention: Rv. V. 78.
7-9; Bṛ upaniṣad VI. 4. 23; Āp Gr. Sū. 14. 13-15; Bhār. Gr.
sū. 1. 22; Pār Gr 1. 16 and Kāthaka Gr. 33. 1-3. In the last
one it has been expressly stated that this is not a Samskāra.

Jātakarma,—is the act of the father of the newborn baby.
Raghunandana here also follows the procedures of Gobhila.¹
The father immediately takes his bath along with his clothes
(Jāte putre pituḥ snānaṃ sacelantu vidhiyate—Sāmavarta
quoted in the Sam. Tat). Vṛddhīśrāddha consequent to the
birth of the child is to be made (Tataḥ putrajanmanimittam
vṛddhīśrāddham tatreṇa kuryāt).² In case of inability to

1 ‘Yadāsmāi kumāraṃ jātamācaksīraṃ atha brūyāt kaṅkṣata nābhi-
kṛtanena stanapratidhānena ceti’ G. G. S. II. 7. 16.

2 This is also to be done in the Simantonnayana also on the basis
of the text of Viṣṇupurāṇa.

perform full procedures, only offer of food may be made (Sāṅga śrāddhakaraṇapāśaktau annotsargamātraṁ kartavyaṁ). Certain objects are to be placed on the tongue of the newborn baby.¹ Ghee should be specially placed on the lips indicating thereby that the baby may have merit and memory.² Prayers accompanying such act are in the form of a request to Mitra and Varuṇa to make the baby meritorious. As already pointed out, some of the writers on law have regarded this Medhājāna ceremony as an independent rite.

Manu observes that this rite is to be done before the navel-cord is severed out.³ There is possibility of sin in case the time is passed. ('Daivādātītakālaścedatīte sutako bhavet. —Varjavāpa quoted in Jyotistattva).

In this connection reference may be made to the worshipping of the goddess Śaṣṭhī on the sixth night after the birth of the baby. Raghunandana has referred to it in his Jyotistattva, and in Bengal this is followed till today in most of the families. This has its root in the Viṣṇudharmottara (vide Jyotistattva, p. 377. Ser. press edn). The Kṛtyacintāmaṇi here refers to the prayer that is to be made to the goddess.

'Tvat prasādādavighnena ciraṁ jīvatu bālakah/
Devatānāmṛṣipāñca sarveṣāṁ hitakārī/
Samarpitāṁ rakṣa putraṁ Mahāśaṣṭhī namostute//'⁴

1 'Dakṣiṇasya pāṇerangusthenopakanisthayā cāṅgulyābhisamgrhya kumārasya jhuvāṁ nirmāṣṭi iyamājñetu. Piṣṭau vrīhiyavau dakṣiṇahastānāmikāṅguṣṭhābhyāṁ grhītṛvā kumārasya rasanāyāṁ nidadnāi iyamājñetu'. Sam. tat. ; G. G. S. II, 7. 18. Also vide Mantra brāhmaṇa 1. 5. 8 ; Khā. gr. 2. 2. 34.

2 Tathaiṣa medhājānaṁ sarpīḥ prāśayejjātārupeṇa cādāya kumāramukhe juhōti medhānte Mitrāvaruṇamityetayarcā, Sam tat. ; G. G. S. II. 7. 19. vide Man. Brā 1. 5. 9 ; Khā. gr. 2. 2. 35.

3 Prāṇnābhivardhanāt puriṣa jātakarma vidhīyate/
Mantravat prāśanañcāsyā hiraṇyamadhusarpiṣām// M.S. II. 29

4 vide Jyo. tat. 378, Raghunandana observes, 'ityanena bālāṁ vyajanasthaṁ kṛtvā samarpayet'.

There is also the worshipping of the churning rod (*Manthanadaṇḍam pūjayet*) and the request is:

'*Tathā mamāpi putrasya mantha vighnaṁ namostute*'. We thus see that the protection of the new-born baby was the main purpose behind this worshipping of the goddess *Ṣaṣṭhī*.

That at the time of the birth of the baby some sort of sacrifice was performed is clearly known from the *Taittirīya saṁhitā*¹, and the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*.² In it we find the uttering of '*Vāk*' (speech) in the ear of the baby and then ghee mixed with other materials are placed on his lip. This might have been symbolical of *Medhājanana* ceremony which attained speciality at a later stage. The *Śarpi* (ghee) that the child was to be devoured is supposed to have the potency of creating intellect and memory. The medical value of this rite therefore is an important factor.

Prayer for long life of the baby is also important in this rite. The *Pāraskara Gṛhya sūtra*³ records a ceremony wherein the father makes mention of several long-lived beings, the idea being this that longlife may come to the boy.

The *Pāraskara Gṛhyasūtra* 1. 16. 14 records another ceremony at this time, which is evidently done to confer firmness and hardness on the baby concerned. The incantations '*Āsmā bhava, paraśurbhava*' are significant in this respect. These are uttered after touching the shoulders of the baby by the father.

Nāmakaraṇa—This has to be done on the eleventh or twelfth day by the father ('*Ekādaśe dvādaśe vāhani pitā nāma*

1 *Vaiśvānaram dvādaśakapālaṁ nirvāpet putre jāte*. II. 2. 5. 3-4.

2 VI. 4. 24-28.

3 1. 16. 6.

For refs. of *Jātakarṇa* the following texts are important :

Āś. *Gṛ sūtra* 1. 15. 1-4; *Vaikhāṇasa Gṛ sū.* III. 14-15, *Pāraskara Gṛ sū.* 1. 16; *Hiraṇyakeśi Gṛ sū.* II. 3. 2. 11. 4-5 etc. *Vide* also *Gobhila Gṛhya sū.* II. 8. 1-7.

kuryāditi').¹ The author observes that in the absence of the father others are also competent (piturabhāvenyopyadhikāri). Garga has elaborate formalities regarding the name to be used² (ādau ghoṣavadakṣarān yaralavān etc.). Gobhila adds that such name should be free from 'taddhita' suffixes (Etada-taddhitam II. 8. 15.)^{3a} The author adds: 'Etacca svagrhyoktatvāt praśastaparāṇ kuladevatā-nakṣatrābhisambandhaṁ pitā nāma kuryāt tadanyo vā' *kvavṛddhaḥ*' iti Kalpataru-Śaṅkha likhita vacanānnāmāntarakaraṇavyavahāraḥ. Atra nakṣatrasambandhena nāmakaraṇaṁ śatapadacakrānurodhāt svanakṣatrapādānusāreṇa, tacca devaśarmādyupapadāntatvena kartavyam'. Elsewhere the author observes that the westerners also use the same procedure.³

In the Jyotistattva Raghunandana observes that so far as other rites are concerned due consideration should be given to the customary laws⁴ Raghunandana follows totally the procedures as laid down in the Gobhila Gṛhya sūtra.⁵

The rite of Nāmakaraṇa may be traced as early as the Śatapatha Brāhmaṇa where it has been stated that by such act the sins are removed.⁶ The Gobhila gṛhya sūtra⁷ prescribes a secret name to be given to the boy in the rite of Soṣyantīhoma and the purpose seems to be protection and prevention against any evil act like 'Abhicāra' which

1 Here Gobhila's Sūtra is - Jananāddaśarātre vyuṣṭe śatarātre sarh-vatsare vā nāmadheyakaraṇam'.....II. 8 8.

2 vide Saṁ. tat. P. 527.

3a Gobhila, Gr sū- II. 16- 'Ayudāntaṁ strīṇām'.

3 Pāścātyānāṁ tathaiva vyavahāraḥ —Jyo. tat. P. 379

4 Atra kulavṛddhaḥ iti darsanāt saṁskaraṇāntare tathaiva vyavahāraḥ P. 379.

5 II. 8. 9-18.

6 Tasmāt putrasya jātasya nāma kuryāt pūpmānamevāsya tadapahantyaṁ dvitīyamaṁ tṛtīyam. VI. 1. 3. 9.

7 2. 7. 15.

necessitates mention of name.¹ The line of Śatapatha Brāhmaṇa—'Rādhnoti haiva ya evaṁ vidvān dvitīyaṁ nāma kurute'²; and the line of Taittirīya saṁhitā—'Tasmāt dvināmā brāhmaṇordhukāḥ'³ present before us a new picture. It is hardly explainable how the giving of a second name contributes to one's prosperity. The Śatapatha Brāhmaṇa prescribes even a third name and Mitramiśra goes to the extent of prescribing four types of names.⁴ The author has detailed discussion on the point. In this connection Mitramiśra has quoted from Bṛhaspati which stresses importance on this rite.⁵ This formality has at present gone out of use.

Niṣkramaṇa—Gobhila describes this rite, in which the father with folded hands should cast his glance at the moon, on the third day on the third foolmoon fortnight after the birth of the child.⁶ Then the mother after getting the baby properly bathed hands over the baby to the father:

'Atha mātā śucinā vastreṇa kumāramācchādy dakṣiṇe udañcam pitre prayacchati'. (Sam. tat. p. 527. Seram. Edn). Bhaṭṭabhaṣya explains it: 'Udak śirasam udañcam uttānamiti'. Saralā explains it—'uttarām gacchantam'.

1 vide Bhaṭṭanārāyaṇa's commentary on G. G. S. II. 7. 15; Devapāia on Kāthakagrhya sūtra 36. 4.—'prayojanaṁ parairabhicāre kriyamāṇenuccārādaprakaṣam'. The Rgveda mentions about secret names of persons. vide Rg. veda. X. 55. 1-2; IX. 87. 3.

2 III. 6. 2. 24.

3 VI. 3. 1. 3.

4 Tacca nāma caturvidhaṁ: kuḥladevatāsaṁbaddhaṁ māsaṁbaddhaṁ naksatrasaṁbaddhaṁ vyavahārikaṁ ceti,—

Saṁskāra prakāśa. p. 237

5 Nāmākhilasya vyavahārahetuḥ śubhāvahaṁ karmasu bhāgyhetuḥ/Nāmnaiva kīrtirābhathe manuṣyaḥ tataḥ prāśastaḥ khalu nāmakarma// Quoted in Saṁskāraprakāśa. p. 241.

6 Jananādyasṛtiyo jyoutsnastasya tṛtīyāyaṁ prātaḥ saśiraśaṁ kumāramāplavyāsthmite sūrve vite lohite añjalikṛtaḥ pitottisthate—'upatiṣṭhate' has been explained as — 'Candrābhīmukā nṛdhāvastīṣṭhet'.

The Jyotistattva¹ records the view of Viṣṇudharmottara that the rite of Niṣkramaṇa should be made on the fourth month—'Caturthe māsi kartavyam śiśorniṣkramaṇam gṛhāt'. Our author observes that the fourth month is prescribed for those who follow the school of the Ṛgveda and the Yajurveda (Caturthamāsīti ṛgvedīyajurvedīnoḥ—Jyotistattva, p. 379). The third month is for the Chandogya (Māse tṛtīya iti tu chandogānām—Jyo. tat. p. 379). Gobhila here prescribes Vṛddhiśrāddha.

This rite is of minor importance for others, but for the child this is the first occasion when the child gets the opportunity of coming in contact with the wide universe. From out of the four walls of the 'Sūtikāgṛha', he comes to the spacious outer world. Later digest-writers like Mitramiśra² and Bhaṭṭagopīnātha³ have accordingly described this rite in a festive manner, signalling happiness of the occasion.

The Pāraskara Gṛhyasūtra⁴ (1. 17) makes a provision that the father in this rite should make the child look at the sun and this perhaps was with the purpose of having from the sun the blessings of long life and good health. The Vīramitrodaya-samśkāra quotes from the Viṣṇudharmottara prescribing the recitation of the Śakunta hymn or the verse wherein prayers have been made modestly to the gods like Indra to protect the child under all circumstances.⁵ In carrying the child out, the maternal uncle had a role, as mentioned in the Muhūrta saṁgraha, quoted by Mitramiśra.⁶

1 p. 379.

2 Saṁskāra prakāśa. pp. 250-256.

3 Saṁskāraśatnamālā, pp. 886-888.

4 Caturthe māsi niṣkramaṇikā sūryamudikṣayati taccakṣuriti. The verse uttered here begins with 'taccakṣurdevahitaṁ purastāc-chukramuccarat/ Paśyema śaradaḥ śataṁ, jīvema śaradaḥ śataṁ etc (Vāj. S. 36. 24).

5 Apramattaṁ pramattaṁ vā divā rātrāvathāpi vā/
Rakṣantu satataṁ sarve devāḥ śakrapurogamāḥ//

6 Saṁ pra. vol I, p. 253. —'Upaniṣkramaṇe śāstā mātulo vāhaye-
cchīsum'. other refs. Khā. gr II. 3. 1. 5; Mā. gr. I. 19. 1-6

Annaprāśana—is the rite of first rice-eating ceremony of the child. Gobhila, who has been followed by Raghunandana in respect of domestic rites, is silent here. Raghunandana therefore counts on a quotation from Kṛtyacintāmaṇi and observes that this one is to be observed by all irrespective of the branches they belong to.¹ The opinion of Bhaṭṭanārāyaṇa has been mentioned by the author to the effect that the formalities are to be observed according to the Gṛhya school to which the party belongs. (Kartavyatā-kalāpastu svagṛhyānusāreṇa kāryaḥ). A quotation from the Matsya-purāṇa prescribes that Vṛddhiśrāddha should be performed in this rite also.² In the lap of the father the boy in a welldressed manner is offered food mixed up with gold, honey and butteroil, in a golden plate and then the child is handed over to the lap of the mother, where in front of him several articles are placed before the child and that which the child touches first is expected to be the object by which in future years his livelihood will be determined.³ This custom in most of the orthodox families of Bengal is still prevalent. Like Nāmakaraṇa this rite is strictly motivated by affectionate paternal feelings and herein there is a special psychological design of the parents to see that by getting a hint previously of the

- 1 Yadyapi Gobhilagrhye annaprāśanasarṁskāro nābhilitaḥ tathāpi
'annasya prāśanaḥ kāryaṁ māsi saṁsthāṣṭame budhaiḥ/
'striṇāṁtu pañcame māsi saptame prajāgau muniḥ//'¹ iti

Kṛtyacintāmaṇidhṛta-vacanena sarvasākhikartṛkatvenākāṅkṣitaḥ.

Sarh. Tat. p. 528.

- 2 Annaprāśe śimante ca vṛddhiśrāddhaḥ prakīrtitam. Ibid. p. 528

- 3 Mārkaṇḍeyaḥ —

Devāgratotha vinyasya śūpabhāṇḍādī sarvasaḥ/
Śāstrāṇi caiva śāstrāṇi tataḥ paśyettu lakṣaṇam//

Prathamam yaṁ sprāśedbālaḥ śūpabhāṇḍam svayaṁ tathā/
Jivikā tasya bālasya tenaiva tu bhaviṣyati//

Quoted in Sam. Tat. p. 529, vide also Vīr. Sarh. p. 279.

boy's inclination, they may help him to train up in the line for a good footing.¹

Time for such a rite is fixed on the sixth or eighth month since birth of the baby but Manu makes an alternative that it may be performed on any date as the tradition of the family permits (yadveṣṭam maṅgale kule—M. S. II. 34.) Raghunandana in his Jyotistattva has quoted from the Kṛtya-cintāṇi, Mārkaṇḍeya, Bhujabalabhīma etc to show auspicious times for this rite.²

For reasons of health the child needs solid food. Milk coming out of mother's breast may only do good to his health up to a certain period of time. Medical science prescribes light food, accordingly, to the baby on the sixth month.³ So this first serving of solid food was welcomed as an auspicious rite and Vedic verses were uttered befitting the occasion:

Annapatennasya no dehyanamīvasya śuṣmīṇaḥ/

Prā pradātāraṁ tāriṣa ūrjaṁ no dhehi dvipade

catuspade//⁴

The Āśvalāyana gṛhyasūtra, (quoted by Vīr. Sam. p. 276) presents before us the specific purposes of this rite.⁵ The same text has quoted in support lines from Sāmikhāyana

1 It may be argued that as the children in all their acts are urged by instincts it is not right to discover any motive and on that basis to work for his future guidance in career. On this point it may be observed in favour that in all their activities the Hindus believed in the influence of religious acts which according to them produced unbelievable mystic results

2 vide Jyotistattva p. 380.

3 'Sanmāsarṇ caṇamannam prāśayellaghuṭitam ca'—Śuśruta, Śarīrasthāna, chap. 10, 64.

4 Tai. Sam IV. 2. 3 L. also Rgveda IV. 12. 4-5.

5 'Sasthe māsyannaprāśanamājamānādyakāmastattitṛaṁ brahmarvacasakāmo gṛhṭaudanaṁ tejasakāmo dadhyodanamindriyakāmo madhvodanamāyuskāmo dadhimadhugṛhṭamīśramannaṁ prāśayet sarvakāmo bhavātīti vijāsyatennapatennasya no dehīti'.

also vide: Sarṇ rat. p. 893

grhya sūtra and Pāṁskara grhyasūtra. (p. 276). For female babies this rite was to be performed without mantra.¹

Cūḍākarma—is to be performed on the third year of the child's birth—(Athātsṛtiye varṣe cūḍākaraṇam—G.G.S. II. 9. 1). This is the act of purification of the tuft of hair of the child (kapuṣṇikā kapucchalākhyāḥ keśacūḍā tāsāṁ saṁskārakaraṇam cūḍākaraṇam). The author observes that the third year is the prominent time but in its absence it may be observed at any other time as advocated by Manu.² (Ayaṁ kālo mukhyaḥ grhyoktatvāt. Tatrāsāmarthyē anyopi kālaḥ—Sam. Tat. p. 529). Raghunandana has laid down elaborate procedures for this rite following in toto the directions of Gobhila.³ Herein the hairs of the child are shaved with a sharpened knife through the help of a barber along with uttering of incantations, in some of which protection of the baby is sought for (Oṣadhe trāya-svainam).⁴ Gobhila here has laid stress on family conventions or usages.⁵ Hairs thus shaved have been directed to be placed in the cowdung and dug deep into the forest.⁶ The purpose might have been the removal of impure hairs that accompanied the baby since foetus-life and thereby driving away of evils to a distant place. Cowdung is believed to have the potency of averting evils and even today in Bengal during auspicious

1 Śaunakopi, Idam karma kumāryāśca sarvaṁ kāryamamantrakam' referred to in the Vir. Saṁh. p. 278.

The Saṁskāra ratnmalā has elaborate rules about Annaprāśana, vide pp. 891—895.

2 Cūḍākarma... prathamēbde tṛtiye vā kartavyam...// M.S. II.35.

3 vide G. G. S. II. 9. 1.

4 Oṣadhe trāyasvainamuti saptadarbhapīṇjālīrdakṣiṇāyāṁ kapuṣṇikāyāṁabhiśirogrā nidadhātī —G. G. S. II. 9. 14.

5 Udagagnerutsṛpya kuśalīkārāyanti yathā gotrakulakalparṇ'.
G. G. S. II. 9. 23.

6 Ānaḍuḥe gomaye keśān kṛtvā arāṇye gatvā nikhānanti'.
G. G. S. II. 9. 24

Stambe haṁke nidadhātī. G. G. S. II. 9. 25 — Eke ścāryāḥ vṛthiyavādistambe nidadhātī tān keśān prakṣipati.

festivals like marriage, Upanayana etc. a pair of dolls made of cowdungs are placed on the sides of the gate.

The auspicious time for Cūḍākarṇa has been discussed in details in the Jyotistattva (pp. 380-381). Cūḍākarṇa is the ceremony of the shaving of the head of the child for the first time. In it a tuft of hair is preserved on the head, while the rest is shaved. Manu seems to have referred to the Vedic tradition prescribing such a rite as the word 'Śruticodanāt' signifies (vide M.S. II, 35 and Kullūka's commentary on it). The Bhāradvāja gṛhya sūtra (I. 28) refers to it (vijñāyate ca—yatra bāṇaḥ sampatanti kumārā viśikhā iva—R.v. IV. 75. 17). The Saṃskāraratnamālā prescribes on the basis of a quotation:

Vivāhamauñjicaulordhvaṃ varṣamardhaṃ tadardhakaṃ /

Piṇḍān sapiṇḍā no dadyurgayāyāṃ dadyureva te / / (p. 902). This rite was also to be done by the females. Shaving of hair was to be done optionally, or according to the convention of the country. Gopīnātha observes: Etacca strīṇāmapi. 'Strīśūdrau tu śikhāṃ chitvā krodhādvaivairāgyatopi vā/prājāpatyaṃ prakurvītāmiti prāyaścittavidhibalāt. Etat parigraha-pakṣe. Atra deśabhedādvyavasthā draṣṭavyā'. (Sam. Rat. p. 904). (vide also Saṃskāra prakāśa p. 317).

The direction of Gobhila in his sūtra II. 9. 16¹ speaks for the significance of this rite. The verse 'yena pūṣā bṛhaspate' etc.² that has been referred to in this sūtra helps us to know that the rite was intended for long healthy life and spiritual upliftment. The next rule II. 9. 17 corroborates it.³ This has its support in the text of Āśvalāyana Gṛhya

1 Yena pūṣā bṛhaspateritu triḥ prāñcaṃ prohatyapracchindan sakṛd yayuṣā dvistūṣṇīm. II. 9. 16.

2 Yena pūṣā bṛhaspatervāyorindrasya cūvapāt /
Tena te vapāmi brahmaṇā jīvātave
Jīvanāya dīrghāyusṭvāya varvase / Mantrabrāhmaṇa 1. 6. 7.
also vide Khādīra Gṛhya sūtra II. 3. 26.

3 . . . yaddevānāṃ trāyūṣaṃ tatte astu trāyūṣaṃ Man.
Brā. 1. 6. 8 ; vide Khā. gr. sū. II. 3. 26

sūtra I. 17. 12.¹ The practical purpose behind it might have been the cleansing of the body by removal of hair which developed on the head of the baby since his life in the foetus chamber.

Association of a tuft of hair on the head with long life might have been hinted at by medical support. Dr. R. B. Pandey has traced such scientific basis of the rite in the following lines: "The question may be asked, why did the Hindu sages suppose that the Cūḍākaraṇa would prolong one's life ?' Is there any connection between longevity and the top-hair ? Śuśruta² again helps us in tracing the connection between the two. According to him, 'Inside the head, near the top, is the joint of a śīrā (artery) and sandhi (a critical juncture). There in the eddy of hairs is the vital spot called Adhipati. Any injury to this vital part was thought necessary and keeping a tuft of hairs just over the vital part served this purpose".

Upanayana—is the most important of the rites and second only to marriage. By this rite the boy is taken to the teacher, in his eighth³ year for initiation to the study of the Vedas. Thus it is stated:

'Gṛhyokta karmaṇā yena samīpaṁ nīyate guroḥ/
Bālo vedāya tadyogāt bālasyopanayaṁ viduḥ//

The sixteenth year is the limit for the Brahmin, the twenty-second year for the Kṣatriyas and the twenty-fourth year for the Vaiśyas,⁴ and if the boy's Upanayana ceremony is not performed within the time-limit, he is to fall from his status

1 Tena te āyuse vapūmi suślokāya svastaye. A. G. S. I. 17. 12.

2 Mastakābhyantaropariśītāt śīrāndhisannipāto

3 Garbhāṣṭamebde kurvīta bṛ̥hmanasyopanāyanam/

Garbhāḍekādaśe rājūḥ garbhātu dvādaśe viśaḥ// M.S. II.36

Thus for different members of the caste, the age group of the boy varies. Manu observes that it is also possible in the fifth year, for special merit arising out of the study of the Vedas:

Brahmavarcasakāmasya kuryādviprasya pañcame. M. S. II. 37

4 M. S. II. 38

and get the condemned designation of a *vṛātya*.¹ Unless expiations are properly performed, no academic or matrimonial relationship should be established with the *vṛātyas*,² even in calamities. The term 'āṣoḍaśāt' in Manu's text has contributed to certain discrepancies and Raghunandana has opined that the upper limit is to be accepted.³

The auspicious time for Upanayana has been discussed by the author in his *Samśkāra tattva* (pp. 531-533) and also in his *Jyotistattva* (pp. 383-384). The procedural formalities here, as in other cases also, are all taken from the *Gṛhyasūtra* of Gobhila. Herein the young boy loses his laxity with reference to food, dress and other behaviours⁴ and is placed under the disciplinary tutorage of the teacher who henceforward becomes his friend, philosopher and guide. He is doctrinised into truth, education and other disciplines which make him a fit person to receive the secret sacred teachings of the Vedic texts. This therefore is equated with his new birth and he is therefore given the appellation of 'Dvija' (*saṁskārairdvija ucyate*).

The term Upanayana stands for an act by which the father presents his son before the Ācārya for initiation.⁵ It has been stated that learning when received from the teacher, reaches grandness.⁶ According to Yājñavalkya, the Ācārya performs the ceremony of Upanayana and imparts also the

1 M. S. II. 39

2 Nantairapūtairvidhivadāpadyapi hi karhicu/
Brāhmān vounāṁśca sambandhān ācared brāhmaṇaḥ saha //
M. S. II. 40

3 Āṣoḍaśādityabhihividhān Saṁ Tat. p. 531.

4 vide Gau. Dh. Sū. — 'Prāgupanayanāt kāmācārāḥ kāmavādāḥ kāmabhakṣaḥ.' 1-2, 1

5 Upanayanābdaḥ karmanāmādheyam. ... Upa samipe ācāryā-
dīnāṁ vatornayanam prāpaṇamupanayanam. Samipe ācāryādī-
nāṁ niyate baturyena tadupanayanamiti vā

Saṁskāraprakāśa. p. 334.

6 Śrutarṁ hyeva me bhagavadbrūcibhya ācāryāddhaiva vidyā vidiitā
śādhītarṁ prāpayatīti — Chāndogya upa. IV. 9. 3.

Vedic knowledge.¹ The Ācārya after the Upanayana would teach the boy necessary processes of Praṇava, Vyāhṛti and Gāyatrī. These were necessary for mental discipline and subsequent to that he was initiated to the study of the Vedas. Without hankering after any kind of worldly benefit the brahmin student (after Upanayana) has been instructed to study the Vedas along with the Vedāṅgas.² Upanayana thus is the most important rite as through it only the intellectual upliftment of the person concerned is possible.

Of the important formalities noted by Gobhila and followed by Raghunandana in this text, the candidate in the first instance utters five Vedic verses beginning with 'Agne vratapate' etc. (Mantrabrāhmaṇa 1. 6. 10-14). In these verses emphasis is on 'vratācaraṇa' which contributes to the discipline of the student. The teacher makes the student utter—'Brahmacāryamāgā mupa mā nayasva (Man. Brā. 1. 6. 16). Herein will be properly traced the meaning of Upanayana. There teacher then grasps his hand and shoulder. Each time he offers different parts of the student to different deities definitely for protection (thus—'Antaka idaṁ te paridadāmyamum', Man. brā. 1. 6. 20.—meaning is: Oh, god of death this boy is offered to you. Let him not get disease and death through your favour). He then convinces the boy that henceforward he is a Brahmacārin (Atharvaśāstra sampreṣyati brahmacāryasyasāviti—G. G. S. II. 10. 29). The disciplinary regulations follow immediately. He should collect fuel and should not indulge in day-slumber.³ He is then made to put on the girdle and the verses used in this connection speak out the significance. It was intended for protection against bad use of tongue (Iyaṁ duruktāt pari-

1 Upaniṣadādadvedamācāryaḥ sa udāhṛtaḥ. Yāj. Śaṁ. I. 34.

2 Brāhmaṇeṣu niskāraṇo dharmah ṣaḍaṅgo vedodheyo jñeya iti. Mahābhāṣya Vol. I. p. 1.

3 Samīdhamādhehyapośāna karma kuru mā divā svāpsīṣīti. G. G. S. II. 10. 30.

vide also Mantrabrāhmaṇa 1. 6. 26. Āp. gr sū. 1. 22. 2 ;

Pār. Gr. II. 3. 2

bādhamānā, etc.¹ and destruction of inimical forces (ghnatī rakṣaḥ sahamānā arātīḥ etc.).² The 'Sāvitrī' in parts and full was to be instructed by the teacher.³ A Daṇḍa is offered to him attended with verses (G. G. S. II. 10. 37.) and then comes Bhikṣācaraṇa (II. 10. 38). Cooked food had to be prayed from different houses and the rules show that strict restraint was instructed to be observed in this respect also. The purpose was to make the would-be house-holder a fit person for worldly affairs, self-controlled in food and speech even (vide G.G.S. II. 10. 41—'Tiṣṭhatyahahṣeṣaṁ vāgyataḥ'). For three nights he was to maintain restricted food (Trirātra-makṣārālabhāṇāśi bhavati, G.G.S. II. 10. 43). The whole affair ended with Sāvitra caru, (Ibid. II. 10. 44) and as usual in other cases with offer of cow as sacrificial fee (yathārtham gaurdakṣiṇā II. 10. 45).

Raghunandana is his Śaṁskāratattva has not gone further with respect to this rite, but few more informations on this topic deserve our notice. Mitramiśra in his Śaṁskāra-prakāśa (p. 543) refers to the Sūtra (1.22. 22-26) of Aśvalāyana that in the second Upanayana (punarūpanayana) certain amount of concessions in respect to strictness of procedures and time, should be allowed. (Athopetapūrvasya kṛtākṛtāṁ keśavapanāṁ medhājananaṁ ca, aniruktaṁ paridānaṁ, kālāśca). Again the opinion of Daivavallabha has been quoted in the same text to prescribe second performance of Upanayana, if the previous one was done in an irregular manner.⁴ The opinion of Śaunaka has been mentioned there (Sam. prakāśa pp. 544-545) to show that in case of attempt to read a new Veda after finishing the prescribed one according to his own branch, one is to go through fresh rite of Upanayana. The second Upanayana was again prescribed in the form of

1 Man. brah. 1. 6. 27; Khā. gr. sū 2. 4. 20.

2 Ibid. 1. 6. 28.

3 Tasmā anvāha — pacchordarśaḥ rkṣaḥ iti, G. G. S. II. 10. 35.

4 Pradose nisyandhyāyē mande kṛāne galagrahe/
Madhurā vinā copanītaḥ punaḥ śaṁskāramarhati// Sam. pra.
p. 547.

expiation for certain bad performances. This is clear from Baudhāyana.¹ Detailed discussion on this very interesting point is available in the Saṁskāra prakāśa² and the Saṁskāra kaustubha.³ This prescription shows that Upanayana was counted as a very important Saṁskāra and any lapsation in its observance was treated with serious punishment in the form of reperformance. Changing over from one Vedic branch to another was to be preceded by Punarupanayana and this goes to suggest that this rite has the potency of creating an atmosphere suitable for serious study. The interpretation of certain digest writers⁴ that the prescription of fresh Saṁskāra for those who crossed over to a forbidden country by Baudhāyana as referring to Upanayana does not appear correct. This is because of the fact that if such persons are rendered fallen by such act all the major rites are to be observed afresh and Baudhāyana does not specifically mention Upanayana by name.

A student after Upanayana-rite was to go through the Vedavratas during the period of studentship.⁵ Raghunandana makes no mention of the Veda-vratas though Gobhila has detailed discussion on the point. According to him the Vratas are: Godānika, Vratika, Āditya, Aupaniṣada, and Jyeṣṭhasāmika, each of which according to him must be observed during one year.⁶ Gautama in his Dharmasūtra has mentioned

1 Amatyū surāpāne krcchāstapādāṁ caritvā punarupanayanam.
B. D. S. II. 1. 25.

vide also Vaik. Smārta VI. 9—10; Aparārka (p. 1160).

2 pp. 543—548.

3 pp. 536—558.

4 Punah saṁskāroṭra punarupanayanam ajñādiparyudāsasyānyatrāsambhavāt. Sa ca samākhyābaleṇaiva karmaviśeṣeṇa pūrvasaṁskāranāṣe punaḥ saṁskārādhyako na tu śodhakaḥ — Sam. prakāśa. P. 547.

5 Vide Manu II. 165.

6 Godānikavratikādityavratapūniṣadajyēṣṭhasāmikāḥ saṁvatsarāḥ. G. G. Sū. III. I. 26

the four Veda-vratas.¹ Raghunandana does not even mention the rite called Keśānta² or Godāna, though Gobhila has elaborate rules about it.³

Our author perhaps did not mention this as an independent rite on the basis of the rule of Gobhila—"Cūḍākaraṇa keśāntakaraṇaṁ vyākhyātam" (III. 1. 2)—which signifies that the two rites Cūḍākaraṇa and Keśānta are identical. In this connection mention may be made of the rules of Āśvalāyana Gṛhya sūtra 1. 18. 1-9. There it has been stated that in place of the word 'keśa' the word 'śmaśru' should be used.

This rite was important in this respect that it signalled the advent of youth of the brahmacarin and performance of the rite might have created an impression in the mind of the student to be extra cautious in respect of discipline.

In his Jyotistattva, the author has referred to two minor rites which we mention here. These two precede Upanayana. *Karṇavedha* is one of them. This is done at a time when two children already living, there arises the possibility of a third child. It is supposed that the offence called Śaṭkarṇa arises thereby and to resist it the rite of Karṇavedha is to be gone through. Raghunandana has quoted from Māṇḍavya, Yṣhadrājamārtanḍa and Kṛtyacaitāmaṇi to show the purpose and nature of the rite.⁴

1 Gau Dh. Sū VIII 15

2 According to Manu it was to be performed on the sixteenth year on the part of the Brahmin:

Keśāntaḥ ṣoḍaśe varṣe brāhmaṇasya vṛdhīyate/

Rājanyabandhohdvāvirhṣe varṣasya dvyadhīke tataḥ//

M. S II. 65

3 Athātah ṣoḍaśe varṣe godānam. G. Gr. Sū. III. 1. 1.

4 Yādāpatyadvayaṁ tuṣṭhet sambhavyopaparaśya ca/

Ṣaṭkarṇaṁ taṁ vṛyānīyāt garhitaṁ ca trayśya ca//

Ityāśankya dvayormadhye śuddhirasyātha vātsare/

Karṇavedhaṁ hitastasya nātra jyēṣṭhavicāraṇā//

Ṣaṭkarṇotpattimāśankya bhānoḥ śuddhyā samepi ca/

Karṇau vedhyau na doṣaḥ syādanyathā maraṇaṁ bhavet//

Jyo. Tat. p. 381.

In the Saṁskāra-ratnamālā it has been stated that it was done on the seventh or eighth month after birth.¹ The detailed ceremony of this Saṁskāra has been presented in the Saṁskāra-ratnamālā (pp. 872-876). Some points are noted here.² The Nirukta seems to refer to this rite.³ Garga observes that this rite was performed for beauty and longevity of the person concerned.—(Kārṇavedhaṁ praśaṁsanti puṣṭyā-yuḥśrīviviṛddhaye—quoted in Vir. sam. p. 58). The Viramītrodaya (saṁskāra) has detailed description of the rite with quotation from the Viṣṇudharmottara (pp. 262-263). In the same text the rite has been made almost compulsory and its non-observance was regarded as an offence. The texts of Devala and Śaṅkha have been quoted in that connection.⁴

- 1 Gargah · Māseṣṭame sapṭame vāpyaṣṭame vatsareṭha vā/
kūrtike pausamūse vā caitre vā phālguneṇi vā//
kārṇavedhaṁ praśaṁsanti suklapakṣe śubhe dine//

S. R. M. P. 873.

Vide Bau. Gr. śeṣa-sūtra 1. 12.

- 2 Tataḥ śiśoḥ kuśaleṇa vedhakenāṅganādaḥ sthītvā suvarṇpādyaṇya-
tamasūcyaḥlakṣaṇakṛitapradese dakṣiṇaṁ karnaṁ vedhayet. Evan vā-
mam. Kumāryāryāstu pūrvaṁ vāmavedhanaṁ paścāddakṣiṇavedhanam.
Vedhanakṣatrāṭṭritīyanakṣatra usnodakena kyālanāṁ kāryam. Strīyā
yathābharanadhāranakṣamatā bhavat. tathā vardhaniyau. Puruṣastu
sūryarāśmipravesayogyarandhraparyantaṁ vardhaniyau. Lambakar-
ṇatā tu niṣiddhā. P 876.

- 3 vide Nirukta II. 4. —ya ātṛnattiyavittiyavitathena karnāveduḥ-
khaṁ krnavannamṛtaṁ samprayacchan/Taṁ manyeta pīṭaram mātaraṁ
ca tasmai na druhyet katamaścañāha.

- 4 Kārṇarandhre ravesāyā na viśedagrajanmanah/
Taṁ dṛṣtvā vilayaṁ yānti puṇyaughāśca purāṇanāḥ//
Tasmai śrāddhaṁ na dātavyaṁ yadi cedāsurāṁ bhavet// P. 263
Aviddhakarnādinīṣedhamāha Śālaṅkāyanah:

Aviddhakarnairyaḍ bhuktaṁ lambakarṇaistathaiḥ ca/
Dagdhakarṇaistu yaḍ bhuktaṁ tad vai rakṣāṁsi gacchati//
P. 263.

This rite was also meant for the ladies and the Sūdras.¹ In the Sūśruta we find two-fold purposes that worked behind this rite. It had decorative value and the protective value was not undermined.² The medical value of such rite has been stated to be that it acts as a preventive to 'Antravṛddhi'.³

Vidyārambha—is the rite which is performed in the fifth year of the boy and is a preliminary step to the lessons which he is to take under the guidance of the teacher after Upanayana. The Viṣṇudharmottara purāṇa has been quoted by the author to present the details of this rite⁴. Several deities are to be worshipped signalling auspicious start of academic career of the boy. The style of writing has been presented with a quotation from the Nandipurāṇa :

"Śubhe nakṣatradivase śubhe vāre dinagrahe/
Lekhayet pūjyadeveśān rudrabrahmajanārdanān//
Purvadigvadano bhūtvā lipijño lekhakottamaḥ/
Nirodhohastavahośca masīpatrāvadhāraṇe//"⁵

The Samskāratnamālā has very detailed discussion on this rite and it has been given the appellation of Akṣara-svikāra—teaching of alphabet. The view of Bṛhaspati has been quoted in this connection that this was to be done before Upanayana.—'Dvitiyajanaṇaḥ pūrvamārabhetā-kṣarān sudhīḥ.' (P. 904). In the same text, the text of Garga

1 vide Samskāraprakāśa, P. 263

Sūśūdrayorapyetaḥ bhavatu, 'Bhūṣaḥ vāme tu yoṣṭaḥ'. 'Sudrasya cāyavī sūciḥ' pūrvoktalingāt.

2 Rakṣābhūṣaṇamittam bāḥasya karṇau vidhyet.—Śārīrasthāna 16.1.

3 Sankhopari ca karṇānte tyaktvā yatnena sevānim/
vyatyāsādvā śūrāḥ vidhyedantravṛddhinivṛttaye//
Cikitsāsthāna chap. 19.21.

4 Saṁprāpte pañcame varṣe aprasupte janārdane/
Ṣaṣṭhiḥ pratipadañcaiva varjayitvā tathāṣṭāmim//
Riktāḥ pañcadaśiñcaiva sauribhaumadināḥ tathā/
Evaṁ sunscite vidyaramohantu kārayet//
Pūjayitvā Harāḥ Lakṣmīḥ deviñcāpi Sarasvatim/
Svavidyāśūtrakārāḥśca vāñca vidyāḥ viśestah//

Jyo. Tat P. 382.

5 Quoted in the Jyo. Tat, P. 382.

has been quoted to show the procedures to be adopted in this rite. Mainly the goddess of learning, the Sarasvatī is worshipped. (Samskāraratnamālā P. 906).

In this connection mention should be made of the rite called Vedārambha (Vyāsa saṁhitā 1. 14—'Karnavedho vratādeśo vedārambhakriyāvidhiḥ'). It was to be done on an auspicious day after Upanayana and it was nothing other than the ceremonious starting of the Vedic study.

Samāvartana—Samāvartana signals the completion of training under the teacher's feet. With due permission from the teacher, the student should, on an auspicious date¹ make arrangement for starting for his house, to enter into the second order of life. Here also the procedures and formalities have been taken from Gobhila gṛhya sūtra. The student after a bath (Āplavanam) with auspicious ingredients gets sprinkled with auspicious water by his teacher.² This adds strength and fame to the person (yāsase tejase ca. G. G. S. III. 4. 16). After instructions from the teacher (like 'Mā hirsīḥ) he entertains the brahmins, and gets shaved except the tuft of hair etc. (śikhā). The teacher then is to honour him (Evaṁ snātakam vivāhoktavārāhaṇavidhinārcayet).

Gobhila begins this topic with the rule 'Athāplavanam- (G. G. Sū. III. 4. 6). The 'Abhiṣiñcana' of the student by the teacher by fragrant water signifies perhaps permission of the teacher to use henceforward all objects of toilets and enjoyments, which were so long denied to the Brahmachārī. Vedic verses are uttered in this connection.³ This sprinkling was supposed to have a soothing effect after the austerities as a result of which the body was expected to get heated.

1 Bhaumabhānujayorvāre nakṣatre ca vratodite/

Tāracandravisuddhau ca samāvartanamisyate/ /

quoted in the Jyo. Tat. P. 384.

and Sam Tat. P. 537

2 Sarvausadhi viphāṣṭābhiraḍbhīrghandhavadbhīḥ ātoṣābhīrācā
ryobhiṣiñcet G. G. sū. III. 4. 10

3 vide Mantrabhāṣmana 1. 7. 1; 1. 7. 2; 1. 7. 3

The verse—Yena striyamakṣṇutaṁ yenāpāmṛṣataṁ surām/
Yenā kṣānabhyaṣiṇcataṁ yenemām prthiviṁ mahiṁ //

Yad vām tadaśvinā yaśastena māmabhiṣiṇcatam” that is referred to in the rule of Gobhila—‘yena striyamakṣṇutamiti ca’ (G. G. S. III. 4. 17.) seems to indicate an appeal to the Aśvinas to make him a fit person for marrying just to enter the household stage of life. There are other incantations (vide Mantrabrāhmaṇa I. 7. 6-9) and they are in the form of prayers seeking divine grace. The girdle then is to be given up (G. G. Sū. III. 4. 22), brahmīns are to be entertained and head is to be shaved except the Śikhā. (G. G. S. III. 4. 23). Thus ends the life of austerity and the person takes up again the garland (srajamābhdhita śrīrasi mayi ramasveti—G. G. Sū III. 4. 24.—Mantra brāhmaṇa I. 7. 11.), the shoe. (G. G. Sū. III. 4. 25), the stick (definitely for self-protection (Ibid III. 4. 26.). He thus becomes like an ordinary man—all restrictions having been removed from him. He approaches the teacher in a new mood (G. G. S III. 4. 27). But still in worldly life the scope of selfrestraint has not been lessened. Therefore the erstwhile student utters this significant verse :

Oṣṭhāpidhānā nakulī dantaparimitaḥ pavih/
Jihve mā vihvalo vācam cāru mādyeha vādaya//

M. Brā. I. 7. 15; Khā. Gr. 3. 1. 26.

He shows respect to the teacher and the teacher is to honour him (Athainamācāryaḥ arhayet. G. G. S. III. 4. 29). He then proceeds towards his own destination with blessings from his teacher.

This rite is otherwise named as Snāna,¹ or Āplavana.² This rite dates back to the days of Upaniṣad. In the Chāndogya Upaniṣad IV. 10. 1. we find the use of the word in the same sense.³

1 Gautama, Āpastamba Gr. sū. XII. 1.; Hir Gr. 9 1; Yāj 1. 51,

2 Go. Gr. sū. III. 48, Khā, Gr. sū. I. 3. 2-3, III. 1, 1

3 ‘Sa ha smānyānantevāsinaḥ samāvartayati stam ha smaiva na samāvartayati.’

A dissertation on Samskāra remains incomplete if no reference is made to the last one, namely Antyeṣṭi. Manu's directions about the Samskāras has a distinct reference to this rite. He has mentioned the first one, namely, Niṣeka and the last one, Śmaśāna (Niṣekādīśmaśānānto)¹. This has its support in the text of Yājñavalkya². Mitramiśra in his Samskāraprakāśa³ refers to the view of Jātukaṛṇya, who in the list of sixteen Samskāras mentions by name the 'Antyakarma,' which makes specific reference Antyeṣṭi. Jātukaṛṇya stresses the importance of this rite to such an extent that he has prescribed the rite of Vivāha and Antyakarma for the Śūdras⁴. The list of Gautama about the member of Samskāras is the most exhaustive and it is unexplainable how this Antyakarma could not find a place there. We have made elaborate discussion regarding the number of Samskāras, but most of the writers on law have remained silent with respect to this rite. The long formalities of cremation were observed in Hindu society even in the Vedic days. The rites would distinctly prove that there are ample grounds for recognising Antyeṣṭi to be a Samskāra. The Baudhāyana Pitr̥medha Sūtra clearly has observed that the Samskāras of those who are living (jātasamskāra) and of those who are dead (mṛtasamskāra) are to be regarded as debts and should therefore be duly performed. The two have been described as of different purposes. Thus Baudhāyana says that by the Jātasamskāra one may gain mastery over this world, while by Mṛtasamskāra, over the world hereafter.⁵ This clearly shows

1. Manu Sm. II. 16.

2. Niṣekādyaḥ śmaśānāntāḥ... ..Yāj sm. I. 10.

3. Ādhānapuṃśasāmantajātanāmānnacaulakāḥ/
Maunī vrataṇi godāna samāvartavivāhakāḥ//
Antyaṃ caṭāni karmāpi procyante śoḍaśaiva tu. p. 135.

4. Śūdrāṇāṃ caiva bhavati vivāhascāntyakarma ca//

Quoted in Vir. Sm. p. 135.

5. Jātasamskāreṇemaṃ lokamabhiṣayati mṛtasamskāreṇāmum
lokaṃ. Baudhāyana pitṛmedha sūtra. III. 1.4.

The same text refers to its nature as a Samskāra—'Tasmānmātaram

that the purificatory rites of the dead body should be performed so that the dead person may have a good abode in the heaven. That the dead body was to be washed with water is a clear indication of the Antyeṣṭi being a Saṁskāra. The verse of the Atharvaveda has a reference to the act of washing the dead body.¹ The same motive may be traced in the reference to the tying of 'Kūdi' to a dead man.² In this way may be explained the rite of removing the old cloth put on by the dead man and covering the body with a new piece of cloth.³ Cremation of the dead body with fire had a purpose of protection and purification. Fire being the messenger of the gods was eulogised in the funeral hymns as the protector of the dead body from what is evil and terrible.⁴ Again a request has been made to Agni to set the dead body in the world of the well-doers.⁵ The funeral rites as they appear in the verses of the Ṛgveda have even hints to the effect that the dead bodies after cremation acquire a new body with bright lustre.⁶

The Āśvalāyana śrauta sūtra has detailed description regarding the disposal of the dead body of the Dikṣita. That

pitaramācāryaṁ patnīṁ putraṁ śiṣyamantevāsināṁ pitṛvyāṁ mātulaṁ
sagotraṁ vā dāyamupayacceddahanāṁ saṁskāreṇa saṁskurvanti.'

1. Yena mṛtaṁ snapayanti śmaśrūṇi yenondate/ Ath. V. V. 19.14.

2. Yāṁ mṛtāyānubadhnanti kūdyaṁ padayopanīm/ Ath. V. 19.12.

3. Etat tvā vāsaḥ prathamāṁ nvāgannapaitadūha yadibābibhaḥ
purā/ Ath. V. XVIII. 2.57.

4. Pūrvo agniṣṭvā tapatu śaṁ purastācchaṁ paścāt tapatu
gārbhapatyaḥ/

Dakṣiṇāgniṣṭe tapatu śarma varmottarato madhyato antarīkṣāt
disodiso agne paripāhi ghorāt// Ath. V. XVIII. 4.9.

5. Samagne paścāt tapa śaṁ purastāssamuttarācchamadharāt
tapainam/

Ekastredhā vibhito jātavedaḥ samyagenāṁ dhehi sukrātmu loka//
Ath. V. XVIII. 4.11.

6. Śaṁ gacchasva pitṛbhīḥ śaṁ yameneṣṭāpūrtena parame vyoman/
Hitvāyāvadyaṁ punarastamehi śaṁ gacchasva tanvā suvarciḥ//

Rg. v. X. 14.8.

also includes among other formalities cleansing, decorating and anointing of the dead body.¹ The interesting direction, that the impure objects from the stomach are to be removed and refilled with clarified butter, mixed with curds (pṛṣadājya)² also points out to the nature of purification that is intended with reference to the corpse. In the Śatapatha Brāhmaṇa it has been distinctly stated that by such washing and anointing with butteroil the dead body becomes fit and pure for sacrifice.³

Raghunandana does not in any place of his Tattvas describe the Antyeṣṭi as a distinct Saṁskāra. The formalities of Antyeṣṭi have been discussed by him in details towards the concluding section of his Śuddhitattva. Raghunandana here has not referred to any sūtra from Gobhila Gṛhya sūtra which has been followed almost in toto by him with respect to other Saṁskāras. The reason evidently is that this Gṛhya sūtra is silent about Antyeṣṭi. Raghunandana has mentioned certain formalities without any reference to particular texts. He also has provision for cleansing and ornamentation of the dead body and for covering it with a piece of new cloth.⁴ The incantations that are to be used there are very interesting as they refer to the holy places of the world.⁵ The author has referred to a peculiar custom of placing pieces of gold or in their absence, of metals in the seven holes of the person, after

1. Saṁsthite tīrtheṇa nihṛtyāvabhṛtḥ pretālaṁkārān kurvaṁti.
Kesaśmaṇḍulomanakhāni vāpayanti. Naladenānūlimpanti.

Āś. Śr. sū. VI. 10.

2. Niṣpurīṣameke kṛtvā pṛṣadājyaṁ pūrayanti. Ibid. VI. 10.

3. Prakṣālyājyenānvanakti medhyamevainaṁ tattat karoti.

Ś. Brā. XII. 5. 2.5.

4. Gatapṛāṇaṁ jñātvā putrādīṇ snātvalaṁkṛtvā snāpayet. Tato gatapṛāṇaṁ snāpayitvā vāsasā sarvaśarīraṁ cchādyāstīrṇakūśāyāṁ bhūmau dakṣiṇaśīrasaṁ sthāpayet tato gṛheṇābhyajya.

Śuddhitattva p. 225. (Serampore) edn.

5. Gayādinī ca tīrthāni ye ca puṇyāḥ śiloccayāḥ /

Pṛthivyāṁ yāni tīrthāni saritaḥ sāgarāḥ tathā // Ibid Pp. 225-26.

proper annointment with sandal paste.¹ This idea may be traced in the Śatapatha Brāhmaṇa.² In this connection one should note that in case of an Āhitāgni, the Āśvalāyana Gṛhya sūtra has directed that certain sacrificial implements should be placed on the dead body.³ It would be of interest to note that after the physical death of the person concerned, the 'ātivāhika' body of human beings, consisting of three elements go up from the dead body. That body after the offering of Piṇḍas at the time of cremation and thereafter, assumes 'Bhogadeha' and after Sapiṇḍīkaraṇa it assumes a third body fit to go to heaven or hell on the merit of the good or bad deed perpetrated.⁴

1. Vastrāntaraṁ paridhāpaya uttariyamupavītaṁ datvā canda-nādinopalipya karṇanāsikānetradvayamukhātmakesu saptachidresu svarṇakhaṇḍikāḥ prakṣipet. Tadabhāve kārṇyūdikhaṇḍikāḥ..... Ibid. p. 226.

2. Athāsya saptasū prāṇāyataneṣu saptahiraṇyasaśakalān pratjasyati... .. Śat Brā. XII. 5.2.6.

3. Āśv. gr-sū. IV. 1 & 2. Vide also Śat. Brā XII. 5. 2. 6-8.

4. Itkṣaṇādeva gṛhṇāti śarīramātivāhikam /
Ordhvaṁ vrajanti bhūtāni trīpyasmāttasya vighrāt / /
Ativāhikasamjñasau deho bhavati bhārgava /
Kevalaṁ tanmanuṣyāṇāṁ nānyeṣāṁ prāṇināṁ kvacit / /
Pretapiṇḍaistato dattairdehamāpnoti bhārgava /
Bhogadehamiti proktaṁ kramādeva na saṁśayaḥ / /
Pretapiṇḍā na dīyante yasya tasya vimokṣaṇam /
Śmaśānīkebhyo devebhyo ākalpaṁ naiva vidyate /
Tatrāsya yātanāḥ ghorāḥ śītavātītapodbhavāḥ / /
Tataḥ sapiṇḍīkaraṇe bāndhavaḥ sa kṛte naraḥ /
Pūrṇe saṁvatsare dehamatonyam pratipadyate /
Tataḥ sa narake yāti svarge vā svena karmaṇā / /

Viṣṇu dharmottara purāṇa, Quoted in the Suddhātattva of Raghunandana p. 180 (Ser. Eden).

In connection with certain changes introduced by Raghunandana we make mention of some cases and that would to a certain extent go to prove his contribution in the field.

Scholars like Vācaspatimiśra and others observe that in case of Apakarṣa of Sapiṇḍikaraṇa, in the first year, the yearly Śrāddha ceremony should be performed. This is on the basis of the direction :

Purṇe saṁvatsare śrāddhaṁ ṣoḍaśaṁ parikīrtitam/
Tenaiva ca sapiṇḍatvaṁ tenaivābdikamiṣyate//

But Raghunandana does not prescribe the yearly Śrāddha in the first year even in case of Apakarṣa sapiṇḍa. He relies on the rule of Gobhila :

‘Ata ūrdhvaṁ saṁvatsare saṁvatsare pretāyānnaṁ dadyādyasminnahani pretaḥ syāt’.

He explains the word ‘ataḥ’ as ‘ādyābdādūrdhvaṁ’, and ‘tenaiva’ as ‘Ṣoḍaśaśrāddhenaiva’. Thus it conveys the idea that by Ṣoḍaśaśrāddha, at whichever time it is performed, will be served the purpose of ‘Sāṁvatsarika śrāddha’.

(‘Pūrṇe saṁvatsaremiṣyate. atra pūrṇasaṁvatsara-kriyamāṇa-śrāddhāt yathobhayanīrvāhastathā pakṣeta-śrāddhā dāpyubhayanīrvāhāṇna pūrṇasaṁvatsare ābdikāntaram. Evañca pañcadaśaśrāddhe kṛtepyunneyam. Gobhīlena pūrṇasaṁvatsare sapiṇḍikaraṇamabhidhāya ‘ataḥ ūrdhvaṁ saṁvatsare saṁvatsare pretāyānnaṁ dadyādyasminnahani pretaḥ syāt’ iti sūtreṇādyābdādūrdhvaṁ sāṁvatsarikavidhānācca’. Tīthitattvam. p. 6. Serampore Edn. included in Aṣṭāvīṁśatitattvāni. vol. I).

According to the commonly known opinion, probably of Vācaspati, the word ‘dvādaśāha’ in the verse :

‘Ānantiyāt kūladharmāṇāṁ puṁsāṁ caivāyuṣaḥ kṣayāt/
Asthiteśca śarīrasya dvādaśāhaḥ praśasyate//’

refers to the third day after the Aśauca. But Raghunandana in consonance with the following verse :

'Mukhyaṁ śrāddhaṁ māsi māsi aparyāptāvṛtuṁ prati/
Dvādaśāhena vā kuryādekāhe dvādaśātha vā//,

interprets it as referring to the twelve days of the first month. By the part 'Ekāhe dvādaśātha vā', he has made 'Apakarṣa' of all Śrāddhas up to Sapiṇḍikaraṇa (dvādaśa śrāddha) on any day of the first month. He has not, by it understood the third day after the Āśauca.

(Yāni tu 'mukhyaṁ śrāddhaṁ māsi māsi dvādaśātha vā' iti Maricivacanena ekāhakartavyatayā dvādaśamāsika śrāddhā-nyuktāni tāni śūdreṇāpi ādyamāsikadina eva kāryāni natvādyamāsikaṁ kṛtvā tatparadina ekādaśamāsikāniti jñeyam. Evañca teṣāmapakarṣe tanmadhya tadantakālakartavyatayā śāṇmāsikadvayasapiṇḍikaraṇāpakarṣaḥ siddhyatīti sudhībhirbhāvyam'. (Tittitattvam p. 6.).

Old digest-writers like Vācaspati-misra observe that Āśauca originates out of birth and death (jananamaraṇanimitaka). At the death of a person in a distant territory, even if the date of death is not heard, Āśauca will be calculated from that date. If within that Āśaucakāla there falls another Āśauca, there would be Saṁkara and consequently by observance of one, the purpose of other will be served. According to Raghunandana, if the date of birth and death is not ascertained, or if the news of death or birth is not heard, there would be no Āśauca at all. By birth or death, the competence of Āśauca originates but it becomes operative only on hearing. Thus if the date of death or birth of a person, away from home, is not heard, there would be no case of Saṁkara, if another āśauca consequent to birth or death falls within the fixed period of the first āśauca. If the previous āśauca is heard of it will be operative.

There is no difference of opinion among the ancient writers on law about the 'Tithi' with respect to the Ṣoḍaśa śrāddha of the deceased, but it is noticed in connection with the 'Tithi' of the two six-monthly Śrāddhas. Vācaspati and others observe that on the basis of the statement—

Ekāhena tu ṣaṇmāsāḥ

the Tithi, previous to that of death, covers the six-months. They therefore prescribe the six-monthly duties on the Tithi, which is previous by two days to the Tithi of death. (That is to say, the six-monthly Śrāddha of the person, dead on the fifth day of the full moon, would take place on the 3rd day of the full moon). Raghunandana prescribes that the Tithi previous to the Tithi on which death took place should be regarded as the right time. In his opinion one should count the Māsika Śrāddha by leaving the previous tithi of death and by taking another tithi of death. Other wise it is exceeded by one day (i.e 31 days instead of 30 days). Thus according to this view Ekāha conveys the idea of the Tithi prior to the Tithi of death. This is followed in Bengal.¹

1. Atra kīlamādhavīyadhṛtena 'Ṣaṇmāsikābdike śrāddhe syātīti pūrvedyureva te/ māsikāḥ svakīye tu divase dvādaśe pi ca// iti Pañcīnasivacanāikavākyatvāt. Ekāhanyūnapadena mṛtatithipūrvatithergrahāṇam. Etacca pūrvamṛtatithiḥ vihāya aparemṛtatithimādyā māsavarṣagaṇanayā siddham, Etena pūrvamṛtatithimādyā māsavarṣagaṇanayā mṛtatitheḥ pūrvatithiḥ vihāya tatpūrvadine maitbilānāḥ yat ṣaṇmāsikadvayakaraṇaṁ taddheyam. Tithitattva, p. 5. (Ser. Edn).

LIST OF BOOKS CONSULTED

- The Ṛgveda—Maxmuller Edn.
 „ Atharvaveda—S. P. Pandit, „
 „ Sāmaveda—Benfey, „
 Śatapatha Brāhmaṇa—Weber „
 Taittirīya Āraṇyaka—Anandasrama Edn.
 Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad—Nirnaya sagar press.
 Gautama Dharma sūtrā—Anandaśrama Edn.
 Baudhāyana Dharma sūtra— „
 Āpastamba Dharma sūtra—Pub. at Kumbakonam.
 Vaśiṣṭha Dharma sūtra.
 Gobhila Gṛhya sūtra—B. I. Series.
 Pāraskara Gṛhya sūtra—S. Pathak Edn.
 Vārāha Gṛhya sūtra—G. O. S.
 Baudhāyana Gṛhya sūtra—Mysore University Oriental
 Library Publications.
 Śāṅkhāyana Gṛhya sūtra—Benares Sanskrit Series.
 Hiraṇyakeśi Gṛhya sūtra—J. Kirste, Edn.
 Mānava Gṛhya sūtra—G. O. S.
 Rāmāyaṇa
 Mahābhārata
 Manu smṛti
 Yājñavalkya smṛti
 Parāśara smṛti
 Bṛhaspati smṛti
 Kātyāyana smṛti
 Śaṅkha smṛti
 Padma purāṇa—Anandasrama Press
 Skanda purāṇa—Venkatesvara Press
 Bhaviṣya purāṇa „
 Garuḍa purāṇa
 Niradīya purāṇa—Venkatesvara Press
 Viṣṇu purāṇa—Pub. M/s, Gopal Narayan & Co.
 Caturvarga Cintāmaṇi—B. I. Series
 Nirṇaya sindhu
 Aṣṭāvimśati tattva

- Kṛtya ratnākara—B. I. Series
 Kṛtya cintāmaṇi
 Kṛtya kalapataru
 Saṁskāra prakāśa—Chowkhamba Sans Series
 Sarasvatīvilāsa—Mysore University Publications
 Saṁskāra mayūkha—Chowkhamba Sans. Series
 Saṁskāra ratnamālā—Anandasrama Press
 Saṁskāra kaustūbha—Pub. by Vyankatacarya Upadhaya
 Ācāra mayūkha—J. R. Gharpure
 Dharma sindhu—Nirnaya Sagar Press
 Vivāda ratnākara—B. I. Series
 Madana pārijāta—
 Smṛti candrikā—J. R. Gharpure
 The position of women in Hindu Civilization
 —A. S. Altekar
 Religions of India—A. Barth
 Ancient Indian Customs about the Funeral
 Witchcraft of ancient India—Caland
 Social life in ancient India—H. C. Chakladar
 Hindu Saṁskāras—Raj Bali Pandey
 Hindu manners, Customs and ceremonies—A. J. A. Dubois
 Social Organisation in N. E. India in Buddhist time. Tr.
 by S. K. Maitra—R. Fick
 Religious Life in India—J. N. Farquhar
 Hindu Law and Custom—tr. by B. K. Ghosh—J. Jolly
 History of Dharmaśāstra, Vols. I-V—Mm. Dr. P. V. Kane
 A Treatise on Hindu Law and Usage—J. D. Mayne
 Evolution of Modern Marriage—F. Müller-Lyre
 India's Social Heritage—L. S. S. O'Mally
 Sexual Life in Ancient India, Vols. I & II—J. J. Myer
 Evolution of Hindu Moral Ideals—Sir Sivasvamy Aiyar
 Encyclopaedia of Social Sciences—Ed. by Seligman &
 Johnson, New York.
 Hindu Tribes & Castes, 3 vols.—Sherring (1872, 1879)
 Law & Custom of Hindu Castes—Stelle (London 1868)
 Outlines of the Religious Literature of India—Dr. J. N.
 Farquhar (Oxford 1920)

श्रीरघुनन्दन-प्रणीतं

संस्कारतत्त्वम्

प्रथमं सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ।

संस्कारतत्त्वं तत्प्रतीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ संस्काराः । तत्र द्वारौतः । 'गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्-
मानमपोहति । रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्माणो प्रथमम-
पोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं
स्नापनेन पञ्चमम्, एतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति' ।
गर्भाधानवत् गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्वादिना । उपेतः
स्त्रियमुपगतः । ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं
गर्भं सन्दधाति संजनयति पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं पुत्रं
विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापनाङ्गकसौमन्तो-
न्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं गर्भस्थस्त्रान्नयसंस्कार-
द्वारैरेत्यसंस्काराः । उपघातः पापसंघः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः ।
उपपातकजातिभ्रंशकरणसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपपाप-
पञ्चकसंक्रान्त इति । ज्ञानश्चात्र समावर्तनरूपमिति कल्पतश्च । अत्र
दृष्टान्तमाहाङ्गिराः ।—'चित्रं कर्म यथानिकैरङ्गैरुपशील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः' । संस्काराणां
निवृत्त्यात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः ।—'अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयं । पिता कुर्यात्तदन्वो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्' ॥

अथ अग्निस्नापनम् । अत्राग्निसाध्यसंस्कारे हृन्दोगानां तद्विधिमाह
गोभिलः ।—'अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदकप्रवचं देशं समं वा परि-

समूह उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखासुख्य उदीचीं च मंहतां पश्चात्
 मध्ये प्राचींस्तिष्ठ उल्लिख्याभ्युक्षेत् (१.१.८) । लक्षणावृद्धेण सर्व-
 वेति' (१.१.१०) । अनुगुप्ता आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इति
 यावत् । प्राङ् नौचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे (१.४१) गोभिलपुत्रः—
 'प्राङ् नौचं ब्रह्मवर्चस्वमुदङ् नौचं यथोत्तमं । पितरं दक्षिणतो नौचं
 प्रतिष्ठालम्बकं समम् ॥' यथोत्तममित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरद-
 न्तोऽपि यशश्चन्दः गयाशिर इतिवत् । परिसमूह सर्वतः कुशैः
 पांशादिकमपमार्थ उत्तरस्यान्दिशि मार्गहस्तोपरि क्षिपेत् । परिसमूह
 वितस्तित्रये उत्तरत उत्करं करोतीति हरिशर्मावचनात् । तत
 उपलेपनम्, तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः—'इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा
 व्रतो महासुरः । मेदमा तस्य संक्लिप्ता तदर्थमुपलेपयेत् ॥' (१.६०)
 इति । मध्यतः खण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणाग्निं तु मध्याग्निः उदग्गतैक-
 विंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा 'कुशैः संमार्जयेद्भूमिं शुद्धामादौ
 शुचिस्ततः । हस्तामात्रं चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत्' इति भारद्वाजीय-
 हस्तप्रमाणखण्डिले तदनुपपत्तेः । प्राचीं प्राग्गतां उदीचीं च संहतां
 पश्चादिति । प्राग्गतायाः पश्चिमे भागे संलम्बामुदगघ्रां मध्ये उदग्-
 गतायाः प्राचीं प्राग्गतास्तिष्ठो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य
 उत्थित-मृत्तिकोहरणपूर्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति
 कात्यायनसूत्रात् । उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः—'उत्करं
 गृह्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीच्यां
 दिशि स्मृतं इति । परिसमूहनादि परिवेकान्तं कर्त्तुं लक्षणसंग्रहकम् ।
 तस्य लक्षणस्यावृत्तं प्रक्रिया सर्वत्र यत्र यत्राग्निप्रणयनं तत्र तत्र बोध्या ।
 रेखाप्रमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—'दक्षिणे प्राग्गतायास्तु
 प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललम्बायोदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ।
 उदग्गतायाः संलम्बाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः । समसमाङ्गुलाख्यज्ञा
 कुशैर्नैव समुल्लिखेत्' । नवोत्तरं नवाधिकं द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्य-

ङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरेखयोरवशिष्टास्तिस्रः कुशनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शाखान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः । रेखाणां देवतावर्णां चाह स्मृतिः—‘प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया ज्ञानेयी चाप्युदग्गता । प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता स्मृता । पार्थिवी पौतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् । प्राज्यापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्तिता । श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम्’ । अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह षट्छासंग्रहः—‘सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षिहेहक्षिणेन तु । तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्’ । मानकस्तोरमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—‘मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकद्वयजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः (काः सं ६।११)’ ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत् पर्व्व्यन्विभिर्मिनुयात् सदा’ (काः सं ७।६) । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलिमानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । ‘षष्टिभस्त्रैर्भवेत् ज्यैष्ठ’ मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्धसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसप्तमैः’ । तैः प्रक्रम्यमानयवैः । कन्धसं कनिष्ठ’ । मानन्तु पात्रवेन । ‘षड्यवाः पात्रर्वसन्निताः’ इति कात्यायनवचनात् । अग्निस्थापनमन्त्रमाह गोभिलः—‘ओम् भूर्भुवःस्वरित्वभिमुखमग्निं प्रणयन्तीति (१-१-११) । अग्निमभिमुखं होत्रभिमुखम् । प्रणयन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । प्राञ्चं गीत्वा तत्र स्थापयन्तीति हरिशम्भट्टतवचनात् । तत्प्रकारमाह षट्छासंग्रहे (१-६८)—‘शुभं पात्रन्तु कांश्च स्यात् तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम्’ । सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विस्तरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु’ । एषश्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्व्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात्, अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । तान्नपात्रमप्याह देवीपुराणम्—‘तान्नपात्रे शरावे वा चानयित्वा हुताशनम् ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमानसुखावहम्' इति । अत्रिरपि—'पात्रा-
न्तरैष पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे
तादृशेऽपि वा' ॥ यत्तु 'शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोष्मुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्' इति स्मृतिसागरदृतवचनं
तत् मुख्यकांस्यादिमये सद्भावे निषेधकमिति राघवभट्टः । छन्दोग-
परिशिष्टम्—'जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिधं च । आघाय
समिधश्चैव ब्रह्माणसुपवेशयेत्' । जातस्यारस्यादुत्पन्नानेः इति
साम्प्रतिकपरम् । लक्षणं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं 'ऋग्व्यादमग्निं
प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाह' इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
ऋग्व्यादांशं मन्त्रलिङ्गात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्वा प्रणीय उक्तप्रकारेण
स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशङ्कया संस्कृता-
ग्निरन्यत्रानौयते तदा पुनर्भू संस्कारः कर्त्तव्यः । समूह्य उपलिप्य
उत्तिष्ठ्य उद्धृत्याभ्युक्षयेत् । एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति
वृद्धान्तरात् । समिधं ज्वालयित्वा समिधं तत्र तृष्णीं दत्त्वा वक्ष्य-
माणक्रमेण ब्रह्माणसुपवेशयेत् । समिधलक्षणं तत्रैव । 'नाङ्कुष्ठाद-
धिकान्थूना समित् स्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न सक्वीटी
न पाठिता । प्रादेशाकाधिका नोना न तथा स्वादिशाखिका । न
सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता' । विशाखिका विविधशास्त्रा-
युक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं होता वा कृताकृतावेक्षणादि-
कर्मकरणाय ब्रह्माणसुपवेशयेत् । तदुक्तं वृद्धासंग्रहे—'दूरते च
व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि । यानि पश्यन्तुःपदासीनाः कर्त्ता तानि न
पश्यति । एकः कर्मणि युक्तः स्वादुद्वितीयस्तन्वधारकः । तृतीयं प्रश्नकं
ब्रूयात्ततः कर्म समाचरेत्' । प्रव्रते प्रकष्टव्रते । एतद्वचनहेतोर्यज्ञे पूर्व-
वचनेनोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मणि युक्त आचार्यः सच ब्रह्माङ्गके
होमकर्त्रेण ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि स्वयं प्रधानकर्माकरणे
प्रतिनिधिरपि । तन्वधारकः पुस्तकधारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कार्येषु होम-
रथात् पूर्व्वमानत्वर्थं यजमानेन स्वयं वरणं कार्यम् । 'दानवाचनान्वा-
रश्चनवरणव्रतप्रमाणिषु यजमानं प्रतीयात्' इति हरिशर्माधृतकात्यायन-
सूत्रात् । तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ण्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोत्पथ्विर्व-
त्वादिक्रमदर्शनेनान्यत्राकाङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपान-
प्रभृतयोऽप्येवम् । वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मकरणाय
प्रेरणम् । तत्र च सर्व्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुख' इति
वचनात् यजमानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं प्रतीयते ।
वरणविधिमाह कात्यायनः ।—आसनमाहाट्याह 'साधु भवान्स्तामर्च-
यिष्यामो भवन्तमिति ।—आसनमाहाट्यानीय संस्थाप्याह साधु-
भवान्तामिति । साध्वहमास इति प्रतिवचनमर्चयिष्यामो-
भवन्तमिति पुनरुक्ते, अर्चयेति प्रतिवचनं सामर्थ्यादिति हरिशर्मा ।

अथ ब्रह्मस्थापनम् । तच्च होतृकर्त्तृकमेव । अग्निमुपस्थापय
दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्येति कात्यायनैककर्त्तृकत्वाभिधानात् ।
ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः ।—'अग्ने णग्निं' परिक्रम्य दक्षिण-
तोऽग्नेः प्रागृषान् कुशानास्तीर्य्य तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्
सव्यस्य पाणिरङ्गुष्ठे नोपकनिष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तणमभिसंगृह्य
दक्षिणापरमन्वष्टमदेशं निरस्यति । निरस्तः परावसुः' इति । अप
उपसृष्ट्याथ ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदनं सौदाम्नीति अग्न्यभि-
मुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्य्यवसानात् 'भाषेत यज्ञ-
संसिद्धिं', नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा वैष्णवीष्टुचं
यजुर्व्वा अपेत् । अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् यदुवा उभयं
चिकीर्षेद्द्वौत्र' ब्रह्मत्वञ्च वैतेन कल्पेन ह्यत्रमुत्तरासङ्गं सोदककमण्डलुं
दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्वाहृत्याग्न्यष्टेदिति ।
अस्वार्थः । अग्नेः पूर्व्वदिशा प्रदक्षिणाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां
दिशि प्रागृषान् दर्भानास्तीर्य्यग्न्यष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सम्यग्ः ।

नतु निरस्यतीत्यनेन । अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् । नच ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् । अतो दर्भसंस्कारान्तं याजमानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तुरणात् पूर्वं वारिधारामाह गृह्यासंयहः—‘उदगधारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षिणम् । दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः’ ॥ अत्र तु धारामहितमुदकापात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणदेशं गत्वाऽरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारादानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात् आस्तुतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य उपकनिष्ठया अनामिकाया आसनात् यजमानास्तृतात् ढणं कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणपश्चिमदेशं अन्वष्टमं उभयदिगष्टमभागं नैऋतमिति यावत्, निरस्तः परावसुरित्यनेन प्रक्षिपतीति अप उपसृष्टश्च दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अद्यानन्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कथ्यते उपविशति । आ वसोः सद्ने मौदामीति मन्त्रेण । एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुरस्तादित्यादि आवसोः सद्ने मौदेत्यन्तं यजमानकर्तृकं, मौदामीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पनं कल्पनमेव, मौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रान्यथा क्रियमाणि कर्मणि तत्मिदं यत् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा एतत् कुरु इत्यादि भाषेत । अत्राप्ययज्ञियां असंस्कृतां वदेद्यदि तदा वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसौत्यादि नमो विष्णवे इति प्रकारत्रितयान्यतमप्रकारं प्रायश्चित्तमिति । यदुपवेत्यशक्तौ उत्तरामङ्गमुत्तरीयं, दर्भवटुः कुशमयब्राह्मणः । सचापरिमितकुशदलैर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रीकृतान् कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलैर्व्यवक्रियते तत्रापरिमितसंख्यात्वमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—‘यज्ञवासुनि मुष्ट्याश्च स्तब्धे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणीष्वपि’ इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्येषां शान्तिदीपिकायाम्—‘सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । ओङ्का-

रेषैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् । कर्त्तव्यपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया 'द्विरावृत्त्याद्य मध्ये
वै अष्टवृत्त्यान्तदेशतः । अन्विः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्माग्रन्विसंज्ञकः'
इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रत्नाकरे षट्पञ्चासं ग्रहपरिशिष्टम्—
'जह्नुं केशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामा-
वर्त्तसु विष्टरः' । एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्त्तृकपक्षे आ वसोः रुदने
सौदामित्यस्य मन्त्रस्य जह्नुप्रतिषेधोऽर्थः, स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादिति
हृन्दोगपरिशिष्टात् । कृताकृतविच्छेदवत् स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य
कर्त्तव्यत्वात् कुशमयब्राह्मणादि-प्रतिनिधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्व-
वर्त्मनेति भट्टभाष्यम् । अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानु-
पयोगक्रमेणाग्नेरुत्तरतः उदगग्रान् पूर्वक्रमेणासाद्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति ।
अथानन्तरमन्यद्विच्छमायं कर्म चेष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
हृन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः—'प्राञ्च' उदगग्नेरुदगग्रं
समीपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुष्यते' ॥ इति भट्टभाष्ये
धृतञ्च । 'द्रव्याणामुपकृतानां होमौयानां यथाक्रमम् । सादयन्
वोच्छ्रणं कुर्यादद्विरभ्युक्ष्यं तथा' ॥ हृन्दोगपरिशिष्टम् । '—आउय-
स्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रवसम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या नित्यं
सर्वाग्निर्कर्मसु' ॥ अथ यदि प्रकृतकर्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव
समये चरुं श्रपयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथः चरुविधानम् । तत्र गोभिलः (१.७.१) ।—'अथोलूखलमुषले
प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पञ्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्थं उपसादयति' ।
अथ हविर्निर्वपति, व्रीहीन् वा यवान् वा कांक्षेन चरुस्थाप्या
वा (१.७.२) । अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति देवतानामादेशं सज्जद्
हिंस्तृण्योम् (१.७.३) । अथ पश्चात् प्राङ्मुखो बहन्तुमुषक्रमते
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् (१.७.४) ॥ त्रिः फलीकृतां-स्तृषुक्षां-

चिह्नैकताभ्यः प्रक्षालयेत् इत्याहुर्हिर्मनुष्येभ्यः सक्तत् पितृभ्य इति (१.७.५) । पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् (१.७.६) । कुम्भस-
 नृतमिव खालीपाकं त्रपयेत् प्रदक्षिणमुदाबुक्त् (१.७.७) ॥ नृतमभि-
 चार्य्य उदगुद्वास्त्र प्रत्यभिचारयेदिति' (१.७.८) । अस्यार्थः उपसादयति
 स्वापयति देवतानामोद्देशं देवतानामोच्चारणं यथा स्वात्तया अमुष्मी
 त्वा जुष्ठं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना
 सक्तन्निर्वपेत् । अत्रासुषा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव
 कात्यायनः । असाविति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि 'पदःपदं
 हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने
 नियोजयेत्' ॥ अतोऽदः पदमेव नामोच्ची नतु विरूपाक्षजपादाविद-
 मित्यादौ । एवञ्चागनये त्वा शुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् । यजुः-
 प्रयोगो गोभिले निर्वपमात्रन्युतेः यजुर्वेदिकसमन्त्रकग्रहणप्रोक्षणे
 सामगेन न कार्थ्ये । यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः—'शेषे यजुःशब्दः'
 इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्रजाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रक्षिष्टपठितं
 गानपादमेदरहितं तदयजुरिति । बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः
 प्रत्येकं निर्वपः । अन्ननिर्वपे मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वप-
 परिमाणन्तु होमसंख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम्—
 'देवता संख्यया गृह्यनिर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरेव
 गृह्णीयाहोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥ यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र
 कौर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्छ्रम्' ॥ यद्यपि
 देवतासंख्ययेति वचनं चरुः समसनीय इत्युपक्रम्य पठितं तथा-
 प्याकाङ्क्षाया लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरुविधौ तु विद्याकर-
 वाजपेयी । यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः ।
 यत्रानुष्ठानवेत्तायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक्
 तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति ।
 अतएव यदा त्वास्त्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि

अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । 'घाते न्यूनं तथा क्षिप्ते साक्षाद्ये मान्त्रिके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-साधकाः' ॥ मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्यूनं तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिंस्तु मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्तुप्रयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह, चरस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।—'तिर्य्यगूर्ध्वं समिञ्चात्रा दृढा नाति-वृहन्मुखी । मृन्मय्यौडुम्बरी वापि चरस्थाली प्रशस्यते' ॥ गर्भप्रस्तार दौर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरस्थाली औडुम्बरी ताम्रमयी एषा पायस-चरावपि न निषिद्धा । 'पयोनुदधृतसारश्च ताम्रपात्रे न दुष्यति' इति स्मृतिभागरुद्रतवचनाच्च । अतएव सारदातिलके—'ततश्च संस्तुते वज्रौ गोक्षीरेण चरं पचेत् । मन्त्रेण चालिते पात्रे नवे ताम्र-मयादिके' ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्योस्ताभ्यां मुषलं गृहीत्वा इति शेषः । त्रिः फलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान् कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रं अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चरस्थाल्यामुत्तराग्रे पवित्रं निक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाक-निपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्वात्तया श्रपयेत् । अतएव छन्दोगपरिशिष्टम् । 'स्वग्राखीकचरः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न चातिशिथिलः पाको नच वीतरसो भवेत्' । वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्वात्तया मेक्षणेन जईमीषश्चिन्नयन् । यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिधाय्येति स्फुटितम् । चरमाण्यश्ववणाग्राव्य उदगग्नेरुत्तरस्थां उत्तार्य्य प्रत्यभिचारयेत् पुनर्हृतेन तथा सेचयेत् । हृषीत्सर्गे तु अभिचारणव्यात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—'अधिशृतमवधोत्थं सुशृतञ्चाभिचारयेत् । हृतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिचारयेत्' ॥ मेक्षणादीनाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

—‘इष्टजातीयमिष्टार्घ्यप्रमाणं’ मेक्षणं भवेत् । तत्तं वार्धच पृथ्वयम-
वदानक्रियाक्षमम् । इष्टार्घ्यप्रमाणं प्रादेशद्वयमिष्टस्य प्रमाणं परि-
कल्पितमिति । तदर्थमेवैव दर्शनी विशेषस्तु महास्तुवे । ‘दर्शनीद्वय-
पृथ्व्या तुरीयेण तु मेक्षणम् । सुषलोत्खले वार्धं स्थायते सुदृढे
तथा ॥ इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्यं वैश्वमेव च’ । अत्र तिर्यग्गुह्यत्वादि
वैश्वमेवचेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमिजपपरिममूहनहस्तविन्यासं
कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानम् । तदाह । चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
गोभिलः ।—‘पञ्चादग्नेर्मूर्मौ न्यक्षौ पाणी प्रतिस्थाप्य’ इति । भूमिर्भ-
जामह इति वस्त्रन्तं रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति मन्त्रं वस्त्रन्तं
विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणि कर्माणि धनमित्यन्तं जपेत् ।
विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—
‘दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च । करं करेण कुर्वीत
करेण न्यक्ष कर्माणि । कृत्वान्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ ।
प्रदक्षिणं तदासीनः कुर्यात् परिममूहनम् । करेणेति षष्ठ्यर्थे
तृतीया । दक्षिणहस्तमधोमुखं तथाविधवामहस्तस्य षष्ठोपरिभावेन
विपर्यस्तमात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अन्यभिमुखौ
नात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ नतु भूमिजपवद्गस्तौ, सुसंहतौ विस्तृत-
लग्नौ तथाचाग्नेः परिसमूहनं विजिप्तावयवानां एकीकरणरूपं सुकारं
स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायौ । एतेन च दक्षिणहस्तेन
कुशान् गृह्णीत्वैति भवदेवभट्टलिखनं निष्प्रमाणम् । इमं स्तोममर्हति
इति त्र्युचैन परिसमूहेदिति सूत्रस्य भाष्यम् । एतदनुसारादेव
ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजपपरिसमूहनादीति भवदेवभट्टवैश्वरोक्तं
युक्तम् । भट्टभाष्ये तु भूमिजपं त्र्युचैन परिसमूहनं कुर्यात् पञ्चाद-
ब्रह्मोपवेशनमिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तरं
चतुर्थपणमित्युक्तम् ।

अद्यास्तरणम् । 'अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परिस्तृणुयात्
पुरस्ताद्दक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति (१.७.८), 'सर्वतस्त्रिवृतं पश्चाद्वृतं
वा' (१.७.१०) 'वहुलमयुग्मसंहतं' (१.७.११), 'प्रागग्रैर्मूला-
न्याच्छादयन्' (१.७.१२) इति । अस्यार्थः—उपसमाधाय ज्वालयित्वा
समस्तं सर्वतः पुरस्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिक्षु
त्रिवृतं पश्चाद्वृतं वा बहुलदणकं अयुग्मं युग्मभिन्नं असंहतमसंलग्नं
पृथक् पृथक् त्रिवृतं पश्चाद्वृतं वेत्यनेन अयुग्ममित्येकावृतस्य प्राप्त्यर्थम् ।
तथाच गृहग्रान्तरम् ।—'सक्तस्त्रिर्वा प्रतिदिशं प्रदक्षिणमग्निं परि-
स्तृणातीति' । एवमेव भट्टनारायणचरणाः । तत्र सक्तादावृतमशक्त-
विवयम् । 'पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि पश्चादावृतार्थेच्छादयन् परि-
स्तृणुयात्' । एवञ्च 'प्रतिदिशं दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि
तथैवाच्छाद्य तेषां मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वस्तिकान्
दद्यात्' इति भवदेवभट्टः ।

अथ विंशतिकाष्टिकाः ।—गोभिलः ।—'अथैधानुपकल्पयेत् खादि-
रान् पालाशान् वेति' (१.५.१५) । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।—'प्रादेश-
द्वयमिधस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितं । एवंविधाः सूर्ये विधसमिधः सर्व-
कर्मासु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति मनौषिणः । दशं च
पौर्णमासे च क्रियास्त्रन्यासु विंशतिः' इति । विंशतिकाष्टिकारूप-
समिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्तत्रैव—'अङ्गहोमसमित्तन्त्रं' सोयन्या-
ख्येषु कर्मासु । येषाञ्चैतदुपत्युक्तं तेषु तत् सदृशेषु च । अक्षभङ्गादि-
विपदि जलहोमादिकर्माणि । होमाहुतिषु सर्वासु नैतिष्विधो विधीयते'
(काः सं१.८.२२-२४) । अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः,
तेषु अन्यसीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विदिधा होमा याज्ञिक-
प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं ज्ञयन्त इति
ब्रूतृपक्षा सायं प्रातर्होमादयः । तन्त्रहोमाश्च परिसमूहनवर्जिरास्त-
रणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये समिधविस्त्रास्तन्त्रहोमाः यश्च

सुखप्रसवार्थं सोमन्तीहोमस्तेषु येषाञ्च वैश्वदेवसार्थप्रातर्होमादीनामित-
दिष्णाण्यं द्रव्यं उपरि पश्चात् अथ इधानुकाशयेत् इत्यनेन सूत्रे शोक्तं
तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्रहोमेषु इधस्य निवृत्तिर्भवेदिति । अक्षभङ्गादि-
विपदि विवाहोत्तरगोभिलोक्तयानकालीनाक्षभङ्गादिविपन्निमित्तहोमो
जलहोमानिकर्षस्थितिः । 'लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिती । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुक्तये' । इत्यादुराक्तजलक्षिप्ता-
दिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

आग्न्यसंस्कारः । गोभिलः ।—'वर्हिषि स्थालीपाकमासाद्य इध-
मभ्याधायार्ज्यं संस्क्रुते' (१. ७. १८) । आस्तीर्णकुशेषु चर्चं निधाय समिध-
मग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम् । तथाच कात्यायनः ।—'इधोऽग्न्ये-
धार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः' । आग्न्यमाह ऋह्यासंघे ।—'अग्निना
चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाग्न्यमिति
च स्मृतम् । घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् । आग्न्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते' (ऋ सं १. १०५-१०६) । एतद्वचनं
यज्ञपार्थीयमपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः ।—'तत एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते' (१. ७. १८) । ओषधिमन्तर्धायच्छिनत्ति
न मन्त्रेण 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ' (१. ७. २०) इति । तत आम्बृतात्
प्रादेशमात्रे विस्तृततर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दत्तापेक्षं 'अनन्त-
र्गर्भिणं साध' कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
यत्र कुत्रचित् इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं, तथात्वे
प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् । अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-
स्योत्पवनार्थं यस्य दध्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निहिष्टम् ।
अनन्तर्गर्भिणं अन्तर्गर्भशून्यमित्यर्थः । 'अनन्तस्तृणौ यौ तु कुशौ
प्रादेशसञ्चितौ । अनखच्छेदिनौ साधौ तौ पवित्राभिधायकौ' । इति
शौनकावचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
मन्तर्धाय ब्रीह्यादिनाम्नराजत्वात् । गोभिलः ।—'अध्वने अन्निरनुमाष्टि'

‘विष्णोर्धनसा पूते स्व’ इति (१.७.२१) । एने पवित्रे । सव्येन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुमृज्यात् विष्णोरिति मन्त्रेण । गोभिलः—‘संपूयोत्पुनात्पुदगघ्राभ्यां पवित्राभ्याम् (१.७.१२) अङ्गुष्ठाभ्याश्चोप-
कनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिहत्पुनाति देव (१.७.२२) ‘स्वासवितोत् पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः’ इति सक्तं यजुषा द्विस्तूष्णीमिति’ (१.७.२३) । संपूय प्रकृतमाज्यं ‘पवित्रमन्तराकृत्वा स्वास्थामाज्यं समापयेत्’ इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्ट-
भाष्यम् । संपूय मज्जिकाद्यपनीयेति सरला । उत्पुनात्पूयं शोधयेत् । तत्प्रकारमाह उदगघ्राभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणिहयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंयुज्य प्रकृते पवित्रे प्राक्शः प्राग्गतं त्रिहत्पुनाति अग्नौ वारत्रयं घृतं निक्षिपति । तत्प्रकारमाह मन्त्रेण सक्तं द्विस्तूष्णीम् । गोभिलः—‘अथैने अग्निरभ्युज्य अग्नावप्युत्सृजेदिति’ (१.७.२४) । अपिरेवार्थे, अयानन्तरमेवासुचन् एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युज्य । गोभिलः—‘अथैतदान्यमधिवित्त्वं उदगुद्वासये-
(१.७.२५) देवमाज्यसंस्करणकल्पो भवतीति’ (१.७.२६) । आज्यं तदुद्धृतपात्रं अधिवित्त्वं अग्निरुपरिकृत्वा उदक् उत्तरतः उद्वासयेद्व-
तारयेत् । यत्रैवाज्यसंस्कारस्तत्रैवायं कल्प इति । अत्र गर्भपात्र-
संस्कारवत् सक्तं संस्कृताज्यपात्रे यानि निक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीत्याह गृह्यसंग्रहः—‘यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता । एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः’ । आश्वलायन-
गृह्यपरिशिष्टम् ।—‘सीमन्तीन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तीन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः’ इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयोरयं गर्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतः । हारीतः—‘सक्तं संस्कृता नारी सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्’ । इति । गोभिलः—‘पूर्वमाज्यमपरस्वालीपाकः’ (१.८.१) इति । अत्र पूर्वापरदेशे स्त्रिताज्यस्वालीपाकयोस्तथा व्यपदेशः

तेन तौ पूर्वोपरयोः स्याप्यौ तत्र प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्यामासादनं ततः कर्माकाले सौकर्यायाग्नेः पश्चात् । तथाच गृहग्रन्तरम् ।—‘होमव्यो-
रन्तरा आज्यहविषी आसादयेदिति’ ।

अथ सुवादिलक्षणम् । ऋद्धोगपरिशिष्टम्—‘होमपात्रमनादेशे होमद्रव्ये सुवः स्मृतः’ । तथा ‘खादिरो वाय पालाशो द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः । सुग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः’ । खदिर-
काष्ठनिर्मितः पलाशकाष्ठनिर्मितो वा । प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति प्रग्रहो
दण्डः । सच वर्तुलः । ‘सुवाद्ये प्राणवत् खातं षडङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।
जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् । सुवाद्ये नासारन्ध्रवत्
मध्यस्थितमर्यादं षड्गुष्ठद्वयमितवर्तुलम् । जुह्वास्तु खातं शरादाकारं
निःशेषवहुलसाधनतया निर्वाहपदवाच्यप्रणालीमहितं षडङ्गुलं
जानीयात् । ‘तेषां प्राव्यः कुशैः कार्य्यः संप्रमार्गी जुह्वपता । प्रतापनञ्च
लिप्तानां प्रच्याव्योष्येण वारिणा’ । सुवस्तुचोर्व्यक्तिमेदाद्वचनम् ।
पूर्वाभिमुखं मार्जनं कुशैः कार्य्यम् । छतादिलेपवतान्तुष्णेण वारिणा
प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्य्यम् । लेपरहितानान्तु प्रतापनं दग्धैः
सम्भार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो निधानञ्च कुर्यात् । तथाच
कात्यायनः—‘सुवं प्रताप्य दग्धैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
निदध्यात्’ इति । आज्यादिसंस्कारं वारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः ।
हरिशर्माणाप्येतत् प्रकरणे सकृन्निर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमवाले
पञ्चाङ्गुलास्थज्ञा शङ्खमुद्रया धार्य्यः सुवः ‘पञ्चाङ्गुलान् वह्निर्यज्ञा
धारयेच्छङ्खमुद्रया’ इति वचनात् । पाष्याहुतौ तु गोभिलः—
‘उत्तानेनैव हस्तेन हगङ्गुष्ठायणेण पीडितम् । संहताङ्गुलि-
पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः’ ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः
—‘पाष्याहुतिर्द्वादशपर्व्वंपूरिका कंशादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।
दैवेन तीर्थेनच ह्यते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके’ ॥
अथतौ तु स्मृतिः—‘भार्द्रामलकमानेन कुर्याद्दोमहविर्वलीन् ।

प्राणाङ्गतिवसिष्ठेव नृदं गात्रविशोधिनीम् । कात्यायनः—‘योऽनर्हिं चि
 जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च
 स जायते । तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोम्य-
 मिच्छतामायुः श्रियमात्यन्तिकीं तथा । जुह्वंश्च हुते दैव पाणि-
 सूर्पस्फुरदाग्निः । न कुट्यादग्निधमनं न कुट्याद्वज्रनादिना ।
 मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्देवोऽध्यजायत । नाग्निं मुखेनेति च यत्
 लौकिके योजयन्ति तत् । हि यस्मात् मुखात् मुखपठितमन्त्रात् एव
 संक्रतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् । एतेन लौकिक
 इति त्रैताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् । जह्वंश्च हुते चैवेत्यने-
 नोपक्रमवचनेन संक्रियमाणसंस्कृतान्धोरेव पाणिसूर्पादिनिषेधमुखेन,
 मुखधमनस्य विहितत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधान-
 विधेरीचित्यात् आहितत्वस्यानुपस्थितेश्च । एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु
 ‘अग्निं नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके’ इति छन्दोगपरिशिष्टवचने
 नामकरणाद्यर्थमग्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तच्च । स्वेऽग्नावग्न्यहोमः स्वादिति
 तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्त्रीयाग्नौ तत्करणनिषेधात्
 लौकिकान्यन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं नतु तदग्नेः संस्कारा-
 न्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति । गोभिलः—‘अग्निमुपसमाधाय
 परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं ‘अदितेऽनुमन्यस्वे’ति
 उदकाक्षलिं सिञ्चेत् (१. ३. १) । ‘अनुमते अनुमन्यस्वेति
 पश्चात्’ (१. ३. २) ‘सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः’ (१. ३. ३)
 देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पठ्युं चेत्, सक्तान्निर्वा (१. ३. ४)
 ‘पठ्युं क्षणान्तान् व्यतिहरन्मभिपठ्युं च नृहोमौयमिति’ (१. ३. ५)
 अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान्
 एकौकृत्य दक्षिणजान्वक्तोभूमिगतदक्षिणजानुः । दक्षिणेनाग्निं अग्ने-
 र्दक्षिणे अदितेऽनुमन्यस्वेति मन्त्रेण उदकाक्षलिं प्राग्गतं सिञ्चेत् ।
 अनुमत इत्यादिना अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिञ्चेत् । सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्या

दिना अग्नेरुत्तरतः प्राग्गतं सिञ्चेत् । देव सवितः प्रसुवयश्चमितरादिना प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्वात्तया सदकाञ्जलिना सिञ्चेत् वेष्टयेत् त्रिवेति फलभूमायम् । तत्र मन्त्रस्त्रिषोच्चाट्यः मुख्यावृत्तौ गुणावृत्तौ युक्तत्वात् पर्युञ्ज्यान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदुदकधारादिष्वादिरप्यन्तो भवतीति अतियुवन् अन्तर्दयं मित्रौकुर्वन् होमी' होतव्यं अभि पर्युञ्जन् तज्जलेन स्पर्शयन् इति वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थप्रपाठकीयप्रथमकाण्डिकायां गोभिलः—'वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानामिति' । विरूपाक्षशब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः सोमभूर्भुवःस्त्रोमित्यादिको मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तमित्यनैमित्तिकानां पुरस्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पर्युदासमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—'न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनं । न जपेत् विरूपाक्षश्च प्रपदश्च विवर्जयेत्' । क्षिप्रहोमेषु अन्नद्वयेषु मायं प्रातः सोमन्तौहोमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोममर्हति इत्यादि मन्त्रकरणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदौ च त्यजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः—'काम्येषु च प्रपदः तपश्च तेजश्चेत्यादिकः । च एवार्थे । तत्र विरूपाक्षजपात् पूर्वं तत्पाठमाह स एव । तपश्च तेजश्चेत्यादि जपित्वा प्राणानायम्य तन्मना वैरूपाक्षमावृत्तोच्छ्रसेत्, तपश्च तेजश्चेत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कश्चिदर्थं साधयितुकामस्तन्मनास्तद्व्रणायन् विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत् । अथ यदि काम्यकर्मार्थं कुशष्टिका तदा प्रपदजपानन्तरं इति भवदेव-भट्टः । नित्यनैमित्तिकयोर्नास्त्र पाठः । ततः सर्वकर्मसाधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वज्रैर्नामानि वृहदासंघे ।—'लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निसु माहृतो नाम गर्भाधाने विधीयते । पुंसवने चन्द्रमाश्च ऋक्कार्कर्मणि शोभनः । सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि । नाग्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राग्गने च

वृक्षिस्तथा । सत्यनामा च वृद्धायां व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने
सूर्यनामा च केशान्तेष्ट्याम्निरुच्यते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे
योजकः स्मृतः । 'गोदाने' गोदानाख्यसंस्कारे । चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम
धृतिरग्निस्तथापरि । अपरि धृतिहोमादौ । 'प्रायश्चित्ते विधुरधैव
पाकयज्ञे तु साहसः । लक्षहोमे तु दक्षिः स्यात् कीटिहोमे
हुताशनः । पूर्णाहुत्यां नृहो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके
बलदक्षैव क्रोधोऽग्नि-वाभिचारिके । कीठे तु जठरो नाम क्रव्यादोऽ-
मृतभक्षणे । आह्वयधैव होतव्यं यो यत्र विहितो नलः' । प्रायश्चित्ते
प्रायश्चित्तात्मकमहाध्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे पाकाङ्कहोमे
वृणोत्मर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ ; पौष्टिके दुर्गोत्सवाङ्कहोमादौ ; ततश्चा-
मुककर्म्मणि अग्ने त्वममुकनामासि इति नाम कृत्वा 'पिङ्गभूश्मश्रु-
केशाक्षरपीनाङ्गजठरोरुणः । कागस्यः साक्षसूत्रोग्निः सप्तार्चिः शक्ति-
धारकः' ॥ इत्यादित्यपुराणीयं ध्यानं कृत्वा अमुकाम्ने इहागच्छेत्त्वा-
वाह्यामुकाम्नये नम इति पूजयेत् । 'संपूजयेत्ततो वज्रि' दद्याच्चैवाहुतौः
क्रमात् इति मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशेषमाह गोभिलः ।
'पर्युग्रश्च स्थालीपाके आण्यमानीयमेक्षणेनोपघातं होतुमिवोपक्रमते'
इति आदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युग्रश्च । स्थालीपाके चरौ । आज्यं
प्रक्षिप्यमेक्षणेनोपघातं उपहृत्वावदाय । होतुमिवोपक्रमते आरभते ।
उपघातमिति हिंसायाश्चैककर्म्मकादित्यनेन तृतीयान्तोपपदेन न
मासिङ्ग' एवकारकरणमुपघातहोमे अभिचारश्चतायाङ्गप्रतिषेधार्थम् ।
होतुमिवोपक्रमते नान्यतः । उपघातहोमस्तच्चमाह गृह्यासंग्रहे—
'पाणिनामेक्षणेनाथ स्तुवेधैव तु यद्वविः । ज्ञयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः
स उच्यते । यदुपघातं शुद्धयाचरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु
होतव्यं नाण्यभागौ न स्विष्टिक्तत्' । बहुदैवत्वचरुहोमे तु उपघात-
होमएव । 'चरौ तु बहुदैवस्ये होमस्तस्योपघातवत्' इति पारशिष्ट-
प्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तुष्टीं समित्प्रक्षेपमाह

हन्दीगपरिधिष्टम्—‘समिधादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चो-
परिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत्’ । स्मृतिः । ‘मन्त्रे गोह्वारपूर्तेन
स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदैवताम्’ ।
स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहान्तरं नास्तीति सरला । भट्टभास्त्रे मन्त्रतन्त्र-
प्रकाशे च—‘नमोन्तेन नमोदद्यात् स्वाहान्तेद्धिठमेव च । पूजाया-
माहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः’ । धिठः स्वाहा इत्यागमविदः ।
गोभिलः । ‘आज्याहुतिष्वप्यमेव संस्तव्योपघातं जुहुयाच्चाज्य-
भागी न स्विष्टिक्तत् । आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महा-
व्याहृतिहोमः यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्त्तव्युपनयने गोदाने’
इति आज्यमेव यथोक्तेन विधिना संस्तव्य उपघातं सुवर्णोपहृत्य जुहुयात्
आज्यमात्रकहोमेषु आज्यभागस्विष्टिक्ततामतिदेशप्राप्तानां निषेधः, एव-
माज्यमात्रकहोमेषु धृतिहोमादिषु अनादेशे यत्र पुंस्वनशुक्लकर्म-
मीमन्तीत्यनचूडाकरणादिषु परचादम्ने उदगघ्नेषु दर्भेष्वित्यादिनाऽ-
स्मिन्नग्रहणं प्राप्तं विशिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र प्रधानकर्मणोऽंशमि-
मर्षणादेः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिस्र-
भिर्होमः कार्यः यथा पाणिग्रहण इति । यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिः
पृथक् समस्ताभिश्चतुर्वीमिति गोभिलसूत्रेण यथा पाणिग्रहणे
चतस्रस्तथा चूडादिषु संस्काररूपेषु पूर्वं परचाच्चतस्रश्चतस्रः महा-
व्याहृतिभिराज्येन जुहुयादिति सूत्राच्चहोमे परचाच्चहाव्याहृति-
होमः कर्त्तव्यो न तु पूर्वमिति । गोभिलः । ‘यद्यु वा उपस्तीर्णा-
भिचारितं जुहुये दाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात् । चतुष्ट्वीतमाज्यं
गृहीत्वा पश्चात्कर्त्तव्यं अग्नौवाग्नये स्वाहा इत्युत्तरतः सोमार्थेति
दक्षिणतः प्राक्चोपजुहुयादिति सुवेच सुचियदाज्यं प्रथमं गृह्यते
तदुपस्तीर्णं यद्विष्ट्वीत्वा अग्नौवाग्नये दीयते तदभिचारितं, यदि
तथाविधं होतुमिच्छेत्तदाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात् । सुचा होमस्तु
अग्नेन गृहीतं जुहा जुहोतीति गृह्यान्तरात् सुवेच सुचि चतुर्वी-

गृहीतमाज्यम् । अगूषां अगुगोत्राणामिति सरला । पञ्चार्थ्याणा-
मिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवराणामिति भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं
तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहित्येनाग्नौर्मध्यदेशादुत्तरे प्राक् सुधारया
लुङ्गयात् उत्तरमाग्रेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽग्न्यादुत्तरः' इति सांख्यायन-
सूत्रात् तथैव दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति लुङ्गयात् । ततः
प्रकृतदेवताचरुहोमानन्तरं खिष्टिक्कहोममाह गोभिलः । 'अथ खिष्टि-
कृतपस्तीर्यारभ्योत्तरपूर्वार्धात् सकृदेव भूयिष्ठ' हिरविधारयेत्
यदुग्रापञ्चावर्त्ती स्वात् हिरपस्तीर्यावदाय हिरवधारयेत् न प्रत्ननक्ष-
वदानस्थानं गतयामतायै अग्नये खिष्टिक्कते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्धे
लुङ्गयात् महाव्याहृतिभिराज्येनाभिलुङ्गयात् । प्राक् खिष्टिक्कत आवा-
पोगणेष्वेकं परिसमूहनं इक्षी वर्हिः पर्युक्ष्यमाण्यभागो सर्व्वेभ्यः
समवदाय सकृदेव सौविष्टिक्कतं लुङ्गोति इत्येतन्मेघचपमनुहरेदिति ।
खिष्टिक्कदर्थं सुचिष्टतस्रुवं दत्त्वा चरोत्तरपूर्वार्धादौग्राणकोषरूपान्मे-
घणेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा सुचि स्वापयित्वा वारहयं घृतेन
वेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवहयेनोपस्तरणं सकृद्विनिक्षेपः पुनर्घृति-
नाभिषेचनइयमिति । अत्र मेघणक्षतस्थानं घृतेन ज्ञावयेत् पुनर्यागा-
र्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयामतायामपि न दोष इत्यर्थः ।
ततोऽग्नये खिष्टिक्कते स्वाहित्येन ईग्राणकोषे लुङ्गयात् । ततोभूर्भूवः
स्वरिति तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्होमः । अथ चरुहोमे पश्चादु-
द्देशाच्च प्राक्कारणमिति । आ उप्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु
खिष्टिक्कहोमात् प्राक् न तु पश्चादित्यर्थः । एवञ्च सुख्यहोमे त्वक्कते यदि
चरुर्गण्टो दुष्टो वा तदाऽग्न्यः पाण्यः, सुख्ये कते यदि नाशदुष्टौ स्वात्वां
तदाजिग्रनैव खिष्टिक्कहोम इति सरला । गणेषु एकदाऽनेकवागेषु
एकमेव न प्रत्येकं परिसमूहनादि उपलक्ष्यत्वादुद्देशसमुपलक्ष्यपि एवं
खिष्टिक्कहोमोपि सकृदुपलक्ष्यमेतत् महाव्याहृत्वापीति सरला ।
अनुहरेत् अग्नौ क्षिपेत् एकमुत्तप्रकारेण यथावत् समापयेत्

अथोदीच्यम् । तत्र गोभिलः—‘समिधमाधायानुपशुंश्च तथै-
वोदकाञ्चलीन् सिञ्चेत् चक्ष्मं स्था’ इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्रायश्चित्तं
गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् । तद्यथा ‘यत्र व्याहृतिभि-
र्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे
यथा । अथ वा ज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापिवाहुतिः । होतव्यात्रि-
विकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः’ । यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृति-
होमो विधीयते तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे ।
तथाच गोभिलः—‘महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति’ ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिर्व्यस्ताभिस्तिस्रभिस्तिस्र आहुतौः भूर्भुवः स्वः
स्वाहेति समस्ताभिश्चतुर्थीं जुहुयात् अपि वा । अथवा अज्ञातं
यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्रजापतये स्वाहेति वा प्रायश्चित्त-
विधिविकल्पत्रयवान् मुनिभिः स्मृतः इत्यनेन पञ्चान्तरं निरस्तम् ।
ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्तात्मकसाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्ट-
नारायणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्त-
होमार्थं सङ्कल्प्य अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य
समिधं प्रक्षिप्य ‘आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते’ इति कुन्दोग-
परिशिष्टात् । आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथाच गोभिलः । ‘आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्या-
हृतिहोम इति’ । एवञ्च तिस्रभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा व्यस्तसमस्ताभिः
प्रायश्चित्तरूपाश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा तिस्रभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा
समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः—‘समिधमाधायानुपशुंश्च
यज्ञवास्तुकरोति, तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये हविषि
वात्रिरवध्वादघाणि मध्वानि मूलानि अक्षं रिशानाव्यन्तु वय इति ।
अथैनमन्निरभुःस्थान्नावपवर्जयेत् । यः पशूनामित्वादि इत्येतदयज्ञ-

वास्तु इत्याचक्षत इति' समिधादानानुपपञ्चयः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् । यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । कथङ्करो-
तीत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव बहिर्विष्वास्तृतकुशात् कुश-
मुष्टिमादायाजोऽवदध्यात् मज्जयेत् नचेदान्धमवशिष्टं हविवि चरा-
वादध्यात् अथादिप्रदेशं अक्षमिति मन्त्रेण स्थानभेदान्मन्त्रावृत्तिः ।
अथानन्तरमेवामुच्यते एवं कुशमुष्टिमहिः प्रणीताङ्गिरभुग्दद्यान्नावप-
वर्जयेत् दाहयेत् यः पशूनामिति मन्त्रेण, तत एव बहिर्विष्वास्तु इत्यारभ्य
यदुक्तं तदयमवास्त्विति वृद्धाः कथयन्ति । एतत्प्रयोजनन्तु प्रतिपत्ति-
कर्मत्वेऽपि तदुद्भवनायै एतत्कर्माप्राप्तावपि यज्ञोयस्मिन् वसतीति
वृत्तपत्तिप्रतिपाद्यार्थसिद्धार्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्माव्यभिच्ये-
वमेव भट्टभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां मृद्धीनामेति प्रागुक्तवचनात्
मृद्धीनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य
कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्णाहुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः—'ऐशान्यामाहरेद्वस्त्रं सुपाथेण
सुवेण वा । वन्दनं कारयेत्तेन शिरःक्षणशक्रेषु च । कश्चपश्येति
मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारण-
वाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विसर्जनम् । शान्तिः
सामगानां वामदेव्यगानम् । तथाच गोभिलः—'अपहृत्ते कर्माणि
वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति' । अपहृत्ते समाप्ते । गानाशक्तौ
त्रिधापाठमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—'पर्युगच्छन् सव्यं कर्त्तव्य-
मदितेऽन्विति । अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा' । गानं
कुर्याद्वृत्तस्त्रिधा वा पाठः । अवधारणमष्टिद्रावधारणम् ।
'अष्टिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रथम्य शिरसा
आह्वयमग्निष्टोमफलैः समम्' इति श्रुतातपपराशरवचनात् । अवधारणं
तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं नतु पाठक्रमादरः । 'वृद्धा विप्रवचो

यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति
नरकं ब्रुवंमिति नारदीयात् । अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्य-
गानानन्तरं दक्षिणाभिहिता नत्वच्छिद्रावधारणात् परम् । होम-
दक्षिणा च स्वयं होतृपक्षे ब्रह्मणे देया । 'ब्रह्मणे दक्षिणा देया
यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका
भवेत्' ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्शादियागमभिधाय
पूर्णपात्रं दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
छान्दसम्, एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं नतु
परिशिष्टप्रकाशोक्तानामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम्, अतः प्रधान-
कर्मादक्षिणां कर्मोपदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमानेतरहोतृपक्षे
तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणाविशेषानुपादाने होमदक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां
ग्रहीतव्या । स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे अन्यस्मै दद्यात् 'विदध्याहोत्रमन्य
सोऽक्षिणाईहरो भवेत् । स्वयच्छेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्'
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासंघग्रन्थपात्रपरि-
शिष्टप्रकाशयोः ।—'अष्टमुष्टिर्भवेत्कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते' ॥ अत्र षट्पञ्चाशदधिकशत-
द्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टम्—'यावता
वहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णं न जायते । नावराईरं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति
स्थितिः' । अवराईरं नूनम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । ततः साकृत्तार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं करेत्
'प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रप्यवेताध्वरेषु यत् । करणादेव तद्विष्णोः
संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्स पुनः
पुनः । गायत्री वैष्णवी छेवा विष्णोः संस्मरणाय वै' इति
याज्ञवल्क्यात् । ततो 'गच्छध्वममराः सर्वे गृहीत्वार्चां स्वमालयम् ।
रन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वे दानीं सुपूजिताः' ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयेण
विसर्जयेत् । अत्र सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने ग्रहाणामित्युप-

कचचम्, ततः 'प्रीयतां पुष्करीकाचः सर्व्ययज्ञे श्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीषिते प्रीषितं जगत्' । इति मत्स्यपुराचौयं पठेत् । इति सर्व्यहोमसाधारणैतिकर्त्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वं यदि वाग्दानं क्रियते यदा अथेत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणोऽप्यङ्गस्यापतितस्याङ्गीवस्वाविवाहासुकगोत्रामसुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति पिता ब्रूयात् । अस्मिन्काशे ऽग्निसाविध्ये स्नातः स्नातेऽग्नौरोगिणि 'अप्यङ्गे' ऽपतितेऽङ्गीव पिता कन्यां प्रदास्यति' इति । पितुरसन्निधाने भ्रात्रादिभिरेवं प्रतिज्ञा कर्त्तव्या, तत्सन्निधाने तु पूर्वोक्तं वाक्यम् । पितुरभावे कर्त्तृन्तरस्यापि । जोतिषे—'गुरोर्भृगोरस्तवाग्नये वार्षके सिङ्गुगे गुरौ । वक्रिजीवे- ऽष्टविंशेऽङ्गि गुर्व्यादित्ये दशाह्निके । पूर्व्वराश्रावनायातातिचारि- गुरुवत्तमरे । प्रथाश्रिगन्तृजीवस्व चातिचारि त्रिपञ्चके । कम्बाव्यङ्गत- समाह्ने नौचस्ये ऽप्ये मलिनस्त्र चे । भागुलङ्कितके मासि चये राहुयुते गुरौ । पौषादिकचतुर्मासं चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । तृतीयेन तु सप्ताहे मङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्षवेधौ चूडोपनयनोद्बहान् तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादि- सुरेक्षणम् । परीक्षारामयन्त्रांश्च पुरश्चरणदोषणे । प्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्णारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भे देव कृपादेर्वैर्जयन्ति च' । आश्वलायनः—'उदगयने आपूर्य्यमाने पक्षे कन्याषि नक्षत्रे चूडोपनयन- गोदानविवाहाः' । विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्य्यमाणि पक्षे शुक्लपक्षे । दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजवलभौमः— 'अहश्चक्षिमब्दश्चक्षिंश्चक्षिं मासायनर्त्तुदिवसानां । अर्ध्याक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्वकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयमङ्गिरो वचनं यथा । काशाल्यये च कन्यायाः काशदोषो न विद्यते । मलमासादि- काशानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पंसः प्रतिसदा दोषात् सर्व्यदैव हि वर्ज्यता । रैवत्कुत्तररोहिणीचूडगशिरोमूकानुराधामचाङ्गस्तस्मातिष्ठ

तौलिषष्ठमिथुनेषूद्यत्सु पाणिग्रहः । सप्ताष्टान्त्यवहिः शुभैरुडु पतावेका-
दशद्वित्रिंशे क्रुरैस्त्रायषष्टगैर्नतु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे ।
पारस्कारः—‘कुमाट्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु’ ।
स्वातौ मृगशिरमि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु नवस्त्रित्यर्थः ।
एतद्वचनाच्चित्रश्रवणधनिष्ठाश्विनीनक्षत्राणि लभ्यन्ते । ‘आद्ये
मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च । रेवत्यन्ते चतुर्भागे दिवाहः
प्राणनाशकः’ । सप्तशलाकवेधमाह दीपिका—‘ऊत्तिकादिचतुःसप्त-
रेखाराशौ परिभ्रमन् । ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ।
वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे अवणादौ लिप्तिकाचतुष्टये च । अभिजित् तत्स्थे
खचरे विष्टे या रौहिणी विष्टा’ । अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह
रोहिणीति । नैतद्दर्शनादुत्थितिवेधो निषिद्धः । चन्द्रातिरिक्त-
खचरैर्यद्यत्र वेधसम्भवः । चिताभूमिं तदा नारी भर्ता सह विशेदभ्रुव-
मिति माण्डव्यविरोधात् । दीपिकायां—‘कर्णवेधे विवाहे च व्रते
पुंमवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विहमृचं विवर्जयेत्’ ।
तद्रूपं दशयोगभङ्गमाह—‘तिथ्यङ्गवेदैकदशोऽप्यंशमैकादशाष्टादशविंश-
संख्याः । इष्टोऽङ्गना सूर्ययुतोऽङ्गना च योगादमूखे दशयोगभङ्गः’ ।
राजमार्तण्डः—‘दम्पत्योर्जिनवाष्टराशिरहिते दारागुक्ले रवौ चन्द्रे
चार्कजुजार्कशुक्रवियुते मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपात-
वैधृतिदिनं विष्टिञ्च रिक्तां तिथिं, क्रुराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके
मानुषे । पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा ।
यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो
गृहे सुतवधः क्षीरे च रोगोद्भवो वैधव्यं विवाहे व्रते च मरणं शूलञ्च
पुंस्कर्णणि’ । अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह—‘मूल-त्रिकोण-
निजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्चसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा । यामित्र-
वेधविहितानपहाय दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते’ ।
व्यासः—‘रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्नाहिवाहिता । शनैश्चरद्दिने

चैव यदि रिक्ता तिष्ठिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
वर्हिनी । स्त्रोदये—“त्रिनाडीवेधनक्षत्रमग्निगार्द्राद्युगोत्तराहस्तो-
मलवाक्यः पूर्वभाद्रपदा स्तथा । याम्यसौम्यी गुरुर्वीनिचित्रा-
मित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडी व्यवस्थिता ।
कृत्तिका रोहिणी सर्पौ मघास्वातीविशाखके । उत्तराश्रवणा पौष्ण
पृष्ठनाडी व्यवस्थिता । प्राश्नाङ्गा बिभ्यते भर्ता मध्यनाङ्गोभयं
तथा । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । प्रणष्टं जन्मभयम्
यस्य तस्य नामर्चतो वदेत् । हयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कटाचन ।
एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते । तदयथा । ‘एकराश्री
च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे
तथा’ । अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्र च ‘स्वपितृभ्यः पिता
दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । पिण्डानोदङ्गनास्तेषां तदभावेऽपि
तत्कृमात्’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे
नववेश्मनः । नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ।
सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्
प्रयतो गृही’ इति विष्णुपुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दीमुखं
कुर्यात् । पितु ईशान्तरस्थत्वादित्वे अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दीमुख-
आहं कर्त्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाम्ने पातित्वादिना आह्वानधिकारित्वे
वा तत्कृमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात्, तेन स्वयं तदन्वो वा
तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च आहं कुर्यात् । एतत् प्रपञ्चितं आह-
तत्त्वोदाहृतस्त्वयोः । विष्णुः—‘व्रतयज्ञविवाहेषु आहं होमेऽर्चने
जपे । आरब्धे सुतकं न स्वादनारब्धे तु सूतकं । आरब्धो वरचं
यज्ञे संहज्यो व्रतजापयोः । नान्दीआहं विवाहादौ आहं पाक-
परिष्कार्या’ । व्रतममावास्यादि, आदिपदात् सायंप्रातर्होम-परिचयः ।
‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि
तत् समाप्यं न संशयः’ इति काठकगृह्यपरिशिष्टम् । आरब्ध-

विवाहादिकं मन्त्रमात्रेऽपि कार्यं अनारब्धं न कार्यम् । 'अधिमासके विवाहं यात्रां चूर्णां तद्योपनयनादि । न कुर्व्याच्च सावकाशमङ्गल्यं नतु विशेषे ष्यामिति' भीमपराक्रमात् । अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थमन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धे वैयर्थ्यात् सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्त्तुं ततो निरवकाशस्याप्यनवगतिकस्य प्रतिप्रवोऽर्थात् सूचितः । जातकर्त्तादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः—'आहो जातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मलिन्युचेऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्' इति संस्काराश्च प्राशननिष्क्रमणादय इति माधवाचार्यः । यत् 'नामाश्रयणं षोडशं विवाहं मौञ्जवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्त्ताणि काम्यं हविवर्जनम् । अस्तंगते शूरी शुक्रे बाले हव मलिन्युचे । उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्' इति गार्ग्यवचनं नामकरणादीनां वर्जनमुक्तां तन्नामकरणाश्रयणजातकर्त्तृणामेकादशहादश-प्रधानकालाक्तानां 'यहा-गामिक्रियासुख्ये'त्यादिवचनात् । अन्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकार्त्ता वेदितव्यम् । तदाह स एव—'नामकर्त्तुं च जातश्च यथाकालं समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्ड्रदे' । तथा गर्भाधान-पुंसवनसीमन्तोन्नयनानि कार्य्याणि 'गर्भे बार्धुपि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः' इति मनुवचनात् । मत्स्वसूत्रे—'भूकम्पादेन दोषोऽत्र उद्धिन्नाहो कृते सति' । एतदनन्तरं 'शौर' कर्त्तव्यम् । 'आश्रया नरपतेर्हिजन्मनां दारकर्त्तु-स्तत्सूक्तेषु च । बन्धमोक्षमय दीक्षश्चैवपि शौरमिष्ठमखिलेषु षोडशु' इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तदनन्तरं कृतोद्दत्तजानि जामातरि षट्प्रपञ्चनमागते तस्य गन्धपुष्पादिवरणम् । 'दानवाचनाकारण-वरणप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्' इति हरिश्चर्माधृतवचने वरणप्रदान-परिषयनश्च परिक्लृप्तामिवेककर्त्ताश्च शुभदे तिस्रो विलगने न भवन्ति किञ्चास्यपुष्पानामिति दीपिकायाश्च वरणश्रुतिः । एतदनन्तरं

वरकन्ययोः पुष्पमालादुत्सवेन सांस्तुस्याचरणरूपमुक्तचन्द्रिकामाह
हरिवंशे—‘आशोर्भिर्वर्धयित्वा तु देवर्षिः कृच्छ्रमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य
वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो । अम्बुलमालिकां द्रष्टुं यथा
हि मम जायते’ । तामाह हारावली—‘अम्बुलमालिका कन्या-
वरयोश्चुचन्द्रिका’ । दाक्षिणात्यास्तु ‘आसने शयने दाने भोजने
वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे च ह्युतं समस्तु शोभनम्’ ।
मतस्सुक्तम्—‘बलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महीत्सवे
च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभो ध्वनिः’ । स्त्रीणां ध्वनिः उत्तुलुध्वनिः
गीतं वा । मतस्सपुराणम्—‘मङ्गल्यानिच वाद्यानि ब्रह्मघोषश्च गीतकम् ।
ऋतुार्थं कारयेद्दिवानमङ्गलविनाशनम् ।’

अथार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः—‘आच्छाद्य
चाञ्चयित्वा च न्युतशूलवते स्त्रियम् । आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो
धर्मः प्रकीर्त्तितः’ । आच्छाद्य रक्तवासोभ्यां कन्यां शुक्लवासोभ्यां
वरं परिधाप्य, तच्च वरवदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्कर्ममिति न पुनर्दीयते ।
अर्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरश्च गोभिलोक्तप्रकारादिना ।
तथाच चतुर्थप्रपाठके दशमकाण्डिकायां गोभिलः—उत्तरतो गां
बध्ना भवतिष्ठेत् अर्हणा पुत्रवाससा इति (४,१०,१) । अर्हणीय-
देशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवीम् । पुत्रवाससेति मातादृष्ट्यामिति
मन्त्रलिङ्गात् बध्ना उपस्थानं कुर्यात् । तस्या एव गोरन्यस्या अश्रुषणात्
अर्हणा पुत्रवाससा मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव—
‘इदमहमिमां पक्षां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
जपेद्यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः’ (४,१०,२-३) । इदमहमिति प्रतिष्ठमान
जह्वंस्तिष्ठन् जपेत् । आमाता यत्र देशे । एवं आमात्रादिकं
अर्हयन्तः पूजयन्तः सम्प्रदात्रादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्रं
तिष्ठन् पठित्वा आमाता आसने उपविशति । अर्हणप्रकारमाह स एव—
‘विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कान् एकैकशस्त्रिस्त्रिनिर्विद्वेरजिति’

(४,१०,५)। विष्टरसु सार्द्धद्वितयवामावर्तवलिताधोमुखाया असंख्यात-
दर्भाः। तथाच गृह्यासंग्रहः—‘जहुं केशो भवेद्ब्रह्मा सख्यकेशसु
विष्टरः। दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः’ इति।
छन्दोगपरिशिष्टम्—‘दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि’।
एवञ्च ‘पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः’। इति यदि
समूलं तदा शाखान्तरीयम्। एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या
भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता। एवं विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं
तदपि निरस्तम्। ‘यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः’ इति छन्दोगपरिशिष्टात्।
पाद्यं पादचालनार्थमुदकम्। तथाचामरः।—‘पाद्यं पादाय वारिणि’।
अर्घ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं जलम्। साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधि-
मिश्रितम्। अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कोऽभिधीयते’। इति भट्टभाष-
्यतवचनात् (कः प्रः, ३,१०,१८)। आचमनीयमाचमनार्थमुदकम्। दधि
मधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम्। तत्सम्भवे गोभिलः—‘मधु-
पर्कं दधिमधुघृतं पिहितं कांस्यस्थं कांस्येनेति पूर्ववचने पात्रानुपदेशात्
कांस्यपात्रं विनापि मधुपर्कोदीयते। तान् पञ्च विष्टरादीन् द्रव्य-
विशेषान् एकैकशः प्रत्ये’ त्रिस्त्रिःप्रतिपादनकालेऽर्हणकर्त्तारो
निवेदयेरन् प्रापयेयुः। विष्टरादीनि निवेदनौघानि। त्रिरुक्ता प्रति-
गृह्यतामिति सकृत् सर्वत्र वाक्यशेषं कुर्यात्। पाद्या इति
अप्सम्बन्धात् स्त्रीवद्बुवचनमिति सरला, तच्च। वीक्ष्यविधौ तन्मन्त्रे
च अप इति श्रुत्या अक्षणे तथा कल्पनानुपपत्तेः। ‘पादार्थमुदकं
पाद्यं केवलं तोयमेव तत्। तत्तज्जलेन पात्रेण शङ्केनापि
निवेदयेत्’ इति कालिकापुराणात् ‘पाद्यं पादाय वारिणि’ इत्युक्ते च।
अतएव भट्टभाष्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विवाहानन्तरमर्हण-
सुक्ता गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽप्यागममन्त्रा-
एव वरार्हणसुक्तवान्। तत्रैक इत्यनेन बहुवादिसम्मतत्वात् तत्काले

वरार्हणं व्यवक्रियते तत्प्रकारमाह—‘या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टर-
मास्तार्य्यीध्युपविशेत्’ (४,१०,६) । या ओषधीरित्यनया ऋचा । उदञ्च-
मुदगञ्चं विष्टरमास्तार्य्य उपविशति । पादयोरन्धमध आस्तार्य्य
उपरिपादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरला । भट्टभाष्ये—ततः पादोप-
वेशने भवदेवमन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यम् । तत पादजलप्रेक्षणमाह स
एव । ‘यतोदेवो’रित्यपः प्रेक्षेत (४,१०,८) । यतोदेवोरिति मन्त्रेणापः
पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः—‘सव्यं पादमवनेनिज’ इति
सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । ‘दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं प्रक्षाल-
येत्’ (४,१०,१०) । तत्र जलाञ्जलिनिक्षेपं कुर्यात्, एवं दक्षिणेऽपि ।
गोभिलः—‘पूर्वमन्धमपरमन्धमित्युभौ शेषेण’ (४,१०,११) । पूर्व-
मन्धमपरमन्धमुभाविति मन्त्रेण पूर्वप्रक्षालनावशिष्टजलाञ्जलिघातेन
उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् । गोभिलः—‘भवस्य राष्ट्रिरसीत्यर्ध-
प्रतिगृह्णीयात्’ (४,१०,१२) । कांस्यपात्रेण दध्मजतादियुक्तं जल-
रूपमर्घ्यं अन्नस्य राष्ट्रिरसीति (मः ब्राह्मणम् २, ८, ८, खादि : २२
४,४,१८) मन्त्रेणाञ्जलौ गृहीत्वा शिरसि दद्यात् । तथाच
भट्टभाष्ये शूलपाणिहृतवचनात् । ‘कांस्थेन वार्हणीयस्य निनयेद्वर्ग-
मञ्जलौ’ । (कर्मप्रदीप : ३।१०।१८) । गोभिलः—‘यशोसीत्याचमणीय-
माचामेत्’ (४,१०,१३ मन्त्र ब्राह्मणम् २, ८, १०, खाः गृः : ४,४,१६) ।
यशोसीति मन्त्रमुच्चार्याचमणीयं जलमाचामेत् । तच्च सकृन्मन्त्रेण
ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रियाण्युपसृशेत् ।
गोभिलः—‘यशसो यशोसीति मधुपर्कं गृह्णीयात्’ (४,१०,१४ मः
ब्राः २, ८, ११) । यशसो यशोसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा
‘यशसो भक्षोसि मजसो भक्षोसि श्रीर्भक्षोसि त्रियं मयि धेहीति’
त्रिः पिबेत् (४,१०,१५ मः ब्राः २, ८, १२ ; खाः गृः ४,४,१८) । ‘तूष्णीं
चतुर्थमिति’ (४,१०,१६) मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिबेत्
चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत

आचम्य गोमोक्षं कारयेत् । तथाच गोभिलः—‘आचान्तोद-
काय गौरिति नापितस्त्रिभूयात्’ (४,१०,१८; मः ब्रा: २,८,१२, छा: ४:
४,४,२१) । ‘सुच गां वक्षपायाद्दिवन्तं मेऽभिधेहि इति तं जह्यसुच
चोभयोस्तुज गामस्तु तृणानि पिवतूदकं भूयात्’ (४,१०,१८) ।
‘माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति’ (४,१०,२०)—माता (मन्त्रसु) रुद्राणां
दुहिता वसूनां, सादित्यानामानृतस्व नाभिः । प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय
मागामनागामदिति वधिष्ट । (मः ब्रा: २,८,१५, आश्व ४: १,२४,२५,
पा ४,३,२७) । आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाद्वाय ।
सप्तम्यर्थे चतुर्थी । तेन वरे आचान्ते नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽ-
वस्थितो गौरिति भूयात् । एवं नापितेनोक्ते तं आवयति वरो
सुच गामित्यादि । अत्र मेऽभि धेहीति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीति
इत्येव प्रयोगः नतु निराकाङ्क्षकरणाय मोचये बभूवुरिति । अमुष्य
इत्यनेन कन्यादातुर्नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन
यदभिधेहीति अत्रेति पदं न लिखितं अमुष्येत्यनूज्ञेन लिखितं
कन्यादानानन्तरश्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्तं लिखितं तद्धेतुः,
भट्टभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्वेन कन्यादानात्
पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हणा-
नन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः ।—‘पुष्ये नक्षत्रे दारान्
कुर्वीत’ (२.१.१.) । पुष्ये दोषरहिते । नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्त-
प्रशस्ते रोहिण्यादौ । सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारिष्य दारान्
पत्नीं कुर्वीतेति । एवं ‘उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुष्येऽहनि प्रागा-
वर्तनादङ्गः कालं विधादिति’ (१.१.२.) तस्मैव सूत्रान्तरेण पुष्येऽहनीत्य-
नेनैव वारतिक्षिप्तनक्षत्रयोगानां शुभसूचकत्वप्राप्तौ विधाहि पुष्ये नक्षत्रे
इति पुनर्विधानमितरापेक्षया नक्षत्रस्य प्राधान्यस्योक्तार्थम् । अत्र च
विवाहात् पुष्यं व्रातिकृतं कसमन्त्रककन्याभिषेककपक्षं व्रातिकर्मयो

भट्टभाष्येण काव्यत्वाभिधानेन ददानौ' तद्वानाचरणात् तत्प्रमाणं न लिखितम् । कल्पतरुभाष्यकारयोर्दृष्टपरिशिष्टम्—'कन्यां वरयमानानामेव धर्मो विधीयते । प्रत्यक्षुःखाः वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राप्नुुखाः । वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अतएव 'सर्वत्र प्राप्नुुखोदाता यज्ञीता च उदक्षुःखः । एव एव विधिर्दानि विवाहे च व्यतिक्रमः' इति प्रत्यक्षुःखः सम्प्रदाता प्रतिग्रहीता प्राप्नुुखः । तथाच 'प्राप्नुुखायामिरूपाय वराय शुचिसन्निधौ । दद्यात् प्रत्यक्षुःखः कन्यां क्षणे लक्षणसंयुते' इति वचनाच्च । भवदेवीयसम्बन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम्—'तुलापुरुषदाने च तथैव ज्ञातकाचले । कन्यादाने तद्योत्तमं कीर्तयेत् प्रवराट्कम्' । हरिश्चर्मधृतम् आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—'शिवदत्तप्रपौत्रो विष्णुदत्तपुत्रौ यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्तप्रपौत्राय राममित्तपौत्राय विष्णुमित्तपुत्राय रुद्रमित्तत्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति' । सम्प्रदत्ता इत्यत्र दृष्टार्थत्वात् पुं वचसां तत्प्रत्ययार्थाविवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव प्रयोगः । तथाच व्यासः—'नामगोत्रे समुच्चार्य्यं प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति' स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति, परगामिफले तु 'अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते' इति हन्दीगपरिशिष्टदर्शनात् ददानीति वाच्यम् उभयपदिदाधातोः फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवत्कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः । अतएव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरात्मने परस्मै इति समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता । अतएव सङ्गदाह ददानीति मनुनापुराणं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थप्रार्थनार्थत्वे तु सङ्गत्वाभिधानमप्रयोजकमिति । आह्लादी फलभागिनां गोत्रादुराहोददर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः । हन्दीगपरिशिष्टे ऽहंपददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आह 'अनुकानुकगोत्रं तत्तुभ्यमस्मै' स्वधानमः' इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । देयविशेषश्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र काव्याचरकुल्लोः पाठकृतात् आच-

शुद्धीकृतशब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः । तथाच हेमाद्रिद्वृतं ऋष्यशृङ्गवचनम्—‘वरगोत्रं समुत्थार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्दिहान् कन्यायाश्चैवमेव हि’ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टीयम् । ‘नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यसमुच्चारयेद्दिहानन्धत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव त्रिरुत्थार्य कन्यां दद्यादयथाविधि’ । नान्दी-समृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात् नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु विवाहादेव पुत्रादिसाभविशेषज्ञापनाय । चक्षुर्थः । अन्यत्र प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय । नान्दीमुखपदस्य आक्षेपरूपे अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलाषबाधापत्तेर्य । उच्यतिः—‘नारसमुत्तये—‘विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानलदग्धा सा नियतं स्नामिघातिनौ’ । अतएव महाभारते—‘रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजत्रेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्’ । अभयदक्षिणां अभयदानम् । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । विवाहे रात्रौ दानान्तरमप्याह देवलः—‘राष्ट्रदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्त्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतशुचं’ । अहादिदोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्तव्यम् । भगवत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथाच भारते—‘चक्रुः सामर्थ्यं जुर्मन्त्रैर्वंधा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वविहै जुहाव यज्ञशान्तये । हिरण्यरुप्यवासांसि तिलांश्च गुह्यमिन्निताम् । प्रादाद्देवैश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदाम्बरः’ । ततोयोत्कादिदोषे, तत्तत्सूचनीयपापक्षयकाम इति वक्तव्यम् । अतएव दौपिकायां ये यहारिष्टसूचका इत्युक्तम् । सम्बन्धः—‘तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः । पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यसुखवृत्तिषु’ । विष्णुपुराणश्च—‘विशिष्टफलदा कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा’ । निष्कामाणां मुक्तिप्रतिफलकामेन रहितानां । तेन विष्णुप्रीतिकामनया

दाने न दोषः । 'देयानि विप्रमुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये' इति वामन-
पुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पित्रुद्देशेऽपि दानम् । तथाच
विष्णुपुराणीयपितृगाथा—'रत्नवस्त्रमहीयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे
सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति' । याज्ञवल्क्यः—'ब्राह्मो
विवाह आङ्ग्य दीयते शतशलं कृता । तज्जः पुनात्युभयतः
पुरुषानेकविंशतिम् । इत्युक्त्वा चरतां धर्मं मङ्ग या दीयतेऽर्घ्येन ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यां सहात्मना' । पुनाति पित्रादीन्
पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादीन् निष्पापान् जनयति आत्मानमपि
निष्पार्पं करोति । सह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते
स कायः । कः प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । 'आच्छाद्य
चाचर्चयित्वा च श्रुतशौलवते स्वयं । आङ्ग्य दानं कन्याया ब्राह्मो
धर्मः प्रकीर्तितः' । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति
वृत्तपत्त्या कृत्यलुपटो बहुलमिति स्युटा मिहमिति ग्रहणपरं नतु
भावसाधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
ग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्वागिन सहैककर्तृत्वमाह्वानस्य स्थितादि-
पदाध्याहारेण वा । व्यक्तं हरिवंशीयत्रिशङ्खूपाख्यानं । 'पाणिग्रहण-
मन्त्राणां विघ्नं चक्रे स दुर्मतिः । येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा-
परस्य वै' ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहणात् पूर्वं कृतत्वर्थः । एवं
'पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणं । तेषां निष्ठा तु विघ्नेया
विद्वद्भिः सप्तमे पदे' ॥ इति मनुवचनं विवाहगतसंस्कारविशेषार्थमतएव
निष्ठेत्युक्तम् । तथाच रत्नाकरः—'पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाह-
कर्माङ्गभूता' इति । मनुः—'प्रातिभ्यो द्रविषं दत्त्वा कन्यायै चैव
शक्तिः । कन्याप्रदानं स्वाच्छुन्यादासुरो धर्मं लभ्यते' ॥ इति । कन्या-
प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुङ्कुमभट्टः । स्वाच्छुन्यात् स्वेच्छया ।
दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः—'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो
जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाम्ने प्रकृतिस्त्रः परः परः ॥ अग्रयच्छन्

समाप्नोति भूषणत्वाद्युताहतौ । कामन्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्
 स्वयम्बरम् ॥ तथेत्यनेन नारदोक्तमातामहाद्याः सूचिताः । तथाच
 नारदः—‘पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वागुमतः पितुः । माता-
 मही मातुलञ्च सकुण्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्तते । तस्वामप्रकृतिस्थायां कन्यां ददुः सनाभयः’ । बान्धवः
 पितामहः याज्ञवल्क्यै कवाक्यत्वात् । अत्र सकुण्यमातामहयोर्नारदोक्त-
 क्रमो न बाधः पाठक्रमाच्छब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् । तस्वामित्वनेन
 मातुरपस्थितत्वात् । सनाभय इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुण्य
 उच्यते । प्रकृतिस्थः पातित्यादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेषण-
 स्मर्यने बाध इतीतः—‘तस्मादद्विरवोच्छ दद्यादालभ्य चेति’ । कालिका-
 पुराणम्—‘यस्य यहीयते वस्त्र मलह्वारादि किञ्चन । तेषां दैवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रोक्ष्यपूजने’ ॥ सम्प्रदानार्चनमाह मनुः—‘योऽर्चितं प्रति-
 गृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकान्तु
 विपर्यये’ । योऽर्चापूर्वकमेव ददाति यश्च प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव
 दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः । अनर्चितदानप्रतिग्रहे
 तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः । ततश्चार्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात्
 पुरुषार्थापि प्रतीयते । अतएव देयब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति
 मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदानकरे जलपूर्वकं दानमाहापस्तम्बः—‘सर्वाण्यु-
 दकपूर्व्याणि दानानीति’ । गोतमः—‘अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुण्यन्तु
 तिलोदकम् । फलांशमभिमन्त्राय प्रदद्यात् अहयान्वितः’ । कन्याया
 दैवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम्—‘कन्या दासस्तथा दासी
 प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः’ । प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताकाः । तथा
 ‘भूमिः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमिः कृत्वा प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा
 कन्यां दासीदासी द्विजोत्तमाः ॥’ करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदा-
 हादित्यपुराणम्—‘ओङ्कारमुच्चरन् प्राप्नोति द्विविधं यत्तुमोदनम् । गृही-
 याद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्मरति कीर्त्तयेत् ॥ ओङ्कारस्य स्त्रीकारार्थ-

स्वात् तेनैवात्र ब्रह्मसुक्तम् । तथाच चोमित्यनुपगमे इति
शाब्दिकाः स्वस्तीति दात्रभिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथाचामरः
'स्वस्वाशौः क्षेमपुष्पादा' इति । मार्कण्डेयपुराणम्—'दातुरिष्टमभि-
धायन् प्रतिगृह्यादलोलुपः' । विश्वधर्मोत्तरे—'द्रव्यस्य नाम गृह्णी-
याद्दानौति ततो वदेत् । तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरथं स्मृतः ।
प्रतिग्रहोता सावित्रीं सर्वत्रैव च कीर्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येच
तस्य द्रव्यस्य दैवतं । समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम्' ।
व्यासः—'अन्नायुक्तः शुचिर्दानो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । सदक्षिणस्तु
यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरूपितं हि कर्म सिध्यति
मानवे । सुवर्णमेव सर्व्यासु दक्षिणासु विधीयते' ॥ सुवर्णं काश्चनमात्रं
न पुंमकनिर्हृयात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः—पाणिग्रहणे पूरस्ताच्छालाया
उपलिप्तेऽग्निरूपममाहितो भवति (२-१-११) । पाणिग्रहणे कर्त्तव्ये
गृहममीपदेश उपममाहितः स्थण्डिले रेखादिविरुपाक्षजपान्तं
कथं कृत्वा प्रकृतकथार्थं योजकनान्नावाहनेन समाहितोऽग्निर्भवति ।
गोभिलः—'अथ जन्धानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोद-
कुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रे षाम्नि' परिक्रम्य दक्षिणत उदंमुखोऽवतिष्ठते'
(२-१-१२) । अग्निस्थापनानन्तरं वरस्य महायानां मध्ये एकोऽगाध-
जलेन घटं पूरयित्वा गृहीतकुम्भो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणैर्नाम्नि'
वेष्टयित्वाऽग्नित्रय्योर्दक्षिणस्यान्दिशि उदंमुखोऽवतिष्ठते' । अथपूर्व-
स्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः—'प्राजनेनान्यः' (२-१-१३)
इति । प्रतोदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः प्रागन्योऽवतिष्ठते ।
गोभिलः—'शमीपलाशमित्रान् लाजांश्चतुरश्रलिमात्रान् सूर्येषोप-
सादयन्ति पश्चादग्ने' (२-१-१४) इति । शमीवृक्षपत्रमिश्रितान् चतु-
रश्रलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः पश्चात् सूर्यस्थान् स्थापयन्ति,
बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः । 'अक्षतास्तु यथाः प्रोक्ता धाना भृष्टा

भवन्ति ते । भृष्टास्तु व्रीहयो स्नाया घटी खण्डिक उच्यते ॥ गोभिलः—तथा दृश्यत्पुत्रश्च (२-१-१५) । दृश्यत् शिला पेयणाधाररूपा पुत्रः पेयणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्व्ववदुपसादयन्तीत्यर्थः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का साङ्गुता भवति (२-१-१६) । यस्याः कन्धायाः जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति पाणि-ग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारभ्यदिने चारोदत्तनानन्तरं अविधवा-हृतमङ्गलोदकैः सा स्नाता भवति । तथा आहतेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अकृन्तन्नित्येतयर्चा (२-१-१७) (मन्त्र ब्राह्मणम् १-१-५, स्त्राः षट्ः १-३-६) । आहृतस्वरूपमाह—‘ईषद्वीतं नवं शुभ्रं मह्यं यन् धारितम् । आहृतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम्’ ॥ ईषत् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिहितं एवं भूतेन वस्त्रेण या अकृन्तन्नदिति मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतणिजर्थः । तेन परिधापये-दित्यर्थः । एवञ्च परिधापनानुरोधेन वध्वा उत्थितत्वं प्रतीयते । अतएव कटवर्हिषोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वरदक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरीयवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र प्रावृतमित्यनेनोत्तरीयस्नाभात् स्त्री-परिधाने शुक्लमित्यविवक्षितम् । ‘धारयेदथ रत्नानि नारी चेत् पति-संयुता । विधवा च न रत्नानि कुमारी शुक्लवाससी’ ॥ इति मत्स्व-पुराणात् । परिधानप्रकारमाह तुः शङ्खलिखितौ—‘न नामिं दर्शयेत् कुलवधूराशुल्फाभ्यां वासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्’ इति । वासोविन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः । रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः—‘परिधत्त धत्त वामसेति प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददन्नभ्यर्वायेति’ (२-१-१८, मः ब्राः १-१-६) । प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयपरिधानाम् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिधृतवचनेन यथा स्मृतिः—‘यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः । तथा सम्धार्य्यते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम्’ ॥ न तु यज्ञोपवीतिनी-

मित्यनेन स्त्रीषामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञोपवीतधारणमिति हरि-
 शम्भोक्तं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोपवीतधारणानुपपत्तेः, सरलाभङ्गभाष-
 योरप्येवम् । ततोवधूर्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् । 'क्षुते निष्ठौविते वान्ते
 परिधानेऽन्युस्मेचने । कर्णस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्' ।
 इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिसुखीमानयन् जपेत् । सोमोऽ-
 दददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिलः (२-१-१८)—'पश्चादग्नेः
 संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वान्यत् पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत्—'प्र मे
 पतिः या नः पत्न्याः कल्पतामिति' (मः ब्राः १-१-८) । अग्नेः पश्चा-
 दौरणरचितं कटं तज्जातीयमन्यग्रथितं वा वज्राच्छादितं पादेन
 प्रेरयन्तीं वधूं प्र मे पतिर्या न इति वाचयेत् पतिः । 'स्वयं जपेदजपन्त्यां
 प्रास्या' इति (२-१-२०) । वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् (२-१-२१) ।
 पूर्वं कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति (२-१-२२) । प्र मे
 इति मन्त्रं वाच्यात् लज्जया वाऽजपन्त्यां वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव
 मन्त्रं प्र मे इति स्थाने प्रास्या इत्युद्धं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः
 समीपवचनः । तेन कटवर्हिषोः समीपदेशं अन्तरालरूपं प्रापयेत् ।
 पतुर्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । 'दक्षिणेन
 पाणिना दक्षिणमंसमन्वारध्यायाः षड्गान्धाहुतीर्जु' इति अग्निरेतु
 प्रथम इत्येतत्प्रभृतिभिरिति (२-१-२३) । अन्वारध्याया इति कर्त्तरि
 क्तः । समन्त्यर्थे षष्ठो । तेन पतुर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तोन्वारध्यायां
 संलग्नायां सत्यां अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः षड्गान्धाहु-
 तीर्जु' इति, वरः । 'महाव्याहृतिभिः पृथक् (२-१-२४) । समस्ता-
 भिसुतुर्थी' (२-१-२५) । महाव्याहृतिभिर्भूषुर्वरः स्वरिति तिसृभिः
 प्रत्येकमाग्न्याहुतीर्जु' इत्यात् । 'हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत' (२-२-१) इति
 हवमानन्तरं उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधूवरासुपतिष्ठतः । अंशस्पर्शनात्
 कन्यायाः होमानुकूलचेष्टावत्त्वात् समानकर्त्तृकत्वेन ज्ञा । 'अनुपठ'
 न्यतिः परिक्रम्य दक्षिणदेशं गत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं

गृहीत्वा' (२-२-२) । अनुष्ठानं पृष्ठं लक्ष्मीकृत्य परिक्रम्य गत्वा
तेन कन्यायाः पञ्चाङ्गना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिणहस्तेन
गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत् । एषोऽञ्जलिः पाणिग्रहणपर्यन्तं
स्थास्यति । एतेन कन्यायाः प्राङ्मुखत्वमायाति । ततश्चाञ्जल्यालभ-
नान्तरं पाणिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् । तद्याच भट्ट-
भाष्येष्टं गृह्यान्तरम्—'इत्वाण्यमथ जायायामन्वारभ्याञ्जलिस्थितिः ।
न विमुञ्चेदनापत्सु यावत् पाणिग्रहो जपः' इति । 'पूर्वां माता
लाजानादाय भ्राता वा वधूमाक्रामयेत् अश्रमानं दक्षिणेन प्रपदेन'
(२-२-३) । पाणिग्रहो जपति इममश्रमानमारोहेति (२-२-४) ।
पूर्वदेशस्थाया वध्वा एव माता तथैव भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणः
प्रागासादितान् लाजान् सूर्यस्थान् गृहीत्वा वधून् दृश्यत्पुत्रं दक्षिण-
पदाग्र्येण क्रामयेत् । तदाक्रामणकाले इममश्रमानमारोह इति वरो
जपेत् । 'मकृतसंगृहीतं लाजाञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावाधपति
(२-२-५) । तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं
इयं नार्युपव्रते इति (२-२-६) । एकवारं ऋक्षिपेण सम्यग्गृहीतं
लाजाञ्जलिं वध्वञ्जलौ उपस्तीर्णाभिघारितमिति मिष्टये उपस्तरणाय
वरो घृतस्रुवं वध्वञ्जलौ ददातीति । ततो वध्वा माता भ्राताऽन्यो वा
ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपर्यभिघारणाय घृतस्रुवद्वयं ददाति वरः
इति । चतुरावर्त्तपक्षे ऋगु गोत्रो भार्गवप्रवरश्चेत्तदा पञ्चावर्त्ताय
उपस्तरणे घृतस्रुवद्वयमिति विशेषः । एवमुपस्तीर्णाभिघारितं
लाजाञ्जलिमिदमकुर्वती वरेण इयमिति मन्त्रलिङ्गादियं नार्युपव्रते
इति पठति वधूः सुनमिहेऽग्नौ जुहुयात् । 'अर्थ्यमणं नु देवं पूषण-
मित्युत्तरयोः' (२-२-७) । उत्तरयोस्तथाविधयोर्लाजहोमयोः ।
'अर्थ्यमणं' नु देवं पूषणं नु देवमित्येतौ मन्त्रौ यथासंख्यं नियोज्यौ
'हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य प्रदक्षिणमग्निं' परिणयति मन्त्रवान् वा
ब्राह्मणः कन्यला पिबन् इति' (२-२-८) । हुते लाजाञ्जलौ

मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथापूर्वं इतं गतं तथैव परिक्रम्य बध्नाः पश्चिमेन प्रत्यावृत्त्य प्रदक्षिणं यथा स्वास्तथा यातीति । मन्त्रलिङ्गाय कन्यला पितृभ्य इति मन्त्रं पठन् वधूमग्निं परिणयति परि सर्वतोभावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरलायां पतुरग्रगौ अधीतवेदोऽन्यो वा परिणयतीतुरात्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरोधाद्व्यवहारापरिगृहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे लाजादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यधृता स्मृतिः—‘लाजानां च सुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुर्यातां दम्पती नविनाम्निकम्’ । ‘परिणीता तथैवावतिष्ठते यथाक्रामति तथा जपति तथा वपति तथा जुहोति एवं त्रिः’ (२-२-८) । परिणीता वधूस्तथैवानुपुष्टगमनेन भर्ता गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी भवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मानं दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा वपति वध्वञ्जलौ सक्तदृष्टहीतलाजानामञ्जलिं तथा जुहोति उपस्तीर्णाभिघारितं अविच्छिन्दत्यञ्जलिं एवमनेन प्रकारेण त्रिकृत्वः प्रथमेन सह त्रित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरिव मन्त्रोपदेशात् । सूर्येण शेषमग्नावावाप्य प्रागुदीचीमन्युत्क्रामन्त्वे कमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामन्ती ताश्चाक्रममाणां पतिर्मा सव्येन दक्षिणमाक्रमेति ब्रूयात् । एवं समपदाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्यस्वीत्तराहो हृतसुवं दत्त्वा तदुपरि लाजशेषं निधाय तदुपरि हृतसुवद्वयमिति चतुरावर्त्तयेत् । पश्चावर्त्तयेत् तु सुवद्वयोपरिलाजशेषदानमिति शेषः । ततश्च अम्बये स्त्रिष्टिक्रते स्वाहेति सूर्येण जुहुयात् । एतदनन्तरं सरलोक्तं वामदेव्यगानं न युक्तं प्रमाणानुपदेशात् । लाजक्षेपानन्तरं प्रागुदीचीदिशमाभिमुख्येन दक्षिणपादपुरःसरं गच्छ मा वामपुरःसरं गच्छेतु गच्छा एकमिष इत्यादिममभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं समसु स्वर्गिषु वधूर्दक्षिणपादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं षट्सु स्थानेषु नयेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा समपदीत्यनेन प्रार्थनं भव-

देवभट्टोक्तम् । शुभविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च । 'ईश्वरान् प्रति मन्त्रयते 'सुमङ्गलौ (२-२-१३) रियं वधू'रिति । विवाहं द्रष्टु-
मागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । 'अपरिणाग्नि-
मौदकोऽनुसंव्रज्य (२-२-१४) पाणिषाहं मूर्धदेवेऽवसिञ्चति तथेतरां
समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । मौदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः
सोऽग्नेः प्रादक्षिण्येन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा मन्त्रलिङ्गा-
हरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्तर-
मभिविष्टेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपादानेन इतरां वरेतरां वधूं
पृथग्भिविष्टेत् इतरयासमस्याभिधानं स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् ।
भेदे मन्त्रावृत्तिसरसन्निपातत्वात् । एवमेव भट्टभाष्यम् । एतेन करण-
मन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पात्रः न सिध्यमानस्य नाविति तु युवयो-
रित्यर्थे छान्दमो व्यत्ययः इति सरलोक्तमन्त्रलिङ्गाहर एवाभि-
निष्टतीति वीरेश्वरोक्तञ्च नोपादेयं व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः
सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोदगृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं
पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा एताः षट् पाणिप्रहणीया जपति
'गृह्णामि ते इति' (२-२-१५) । कन्यावसेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वे नाव-
सिक्ताया इति पुनरुपादानं अवसेचनस्थानस्थायाएव हस्तप्रहणार्थम् ।
उप उदगृह्य उपसामीप्ये, तेन मणिबन्धसमीपे ग्रहणमर्यादामेन
उत्तरतः साङ्गुष्ठदक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उदगृह्याञ्जलि-
सकाशादक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृह्णामि ते इत्यादि षड्, चः पतिर्जपति ।
साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणमुत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठ-
ग्रहणं प्रतीयते । 'समाप्तसूहृन्ति प्रागुदीक्षां दिशि ब्राह्मणकुलमभि-
रूपम्' । समस्तासु पाणिप्रहणक्रियासु सतीषु ऐशान्यां दिश्ववस्थितं
विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं वधूसुत्याप्य नयेयुः । तदभावे स्थानान्तर-
स्थितं तदभावे वैद्यवस्थितम् । तथाच गृह्यान्तरम्—'अथोत्तरविवाहः

प्रागुदीच्यामन्वत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवति वेद्यां वेति । भट्टभाष्येऽ-
प्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्तब्राह्मणवृहगमनाभावात् भवदेवेन तथा
न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणसमीपस्थापि शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च
तत्कर्तुं युज्यते । 'तत्राग्निरुपसमाहितो भवति ।' सञ्चयं कृत्वा
तत्र ब्राह्मणवृद्धे अग्न्यन्तरः स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म
कुर्यात् । इदानीन्तु तथाविधानाचरणात् वेद्यामिव पूर्वस्थापिताग्नेः
पश्चात् कर्म कर्तव्यं नत्वग्न्यन्तरस्थापनम् । तथाच भट्टभाष्ये ।
वेद्यामिव चेत्तन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेश्वेकं परिसमूहनमिति वचनात्
प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । 'अपरिणाग्निमानहुहं रोहितं चर्म
प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्णं' भवति (२-३-३) । अग्नेः पश्चाद्दिशि रक्तं
प्राग्ग्रीवं पूर्वशिरस्कं अपरि लोमवृषचर्म अपवेशनार्थमास्तृतं भवति
लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्ट-
भाष्यम् । इदानीन्तु 'यत्राधर्मश्चतुष्यादः स्वाहर्मः पादविषहः ।
कामिनस्तमसाच्छ्रया जायन्ते यत्र मानवाः । अहङ्कारवृद्धीताश्च
प्रचीणश्चेहवान्धवाः । विप्राः शुद्रसमाचाराः मन्ति सर्व्वं कलौ युगे' ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तकलियुगस्वभावेन सम्यग्धर्माचरणरहितेनापि
चर्मोपवेशनाद्यङ्गभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाज्यहोमादिकं क्रियते ।
गोभिलः—'तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति (२-३-४) । सा खल्वसु
एवमानक्षत्रदर्शनात्' (२-३-५) । प्रोक्ते नक्षत्रे षड्वाज्याहुतीर्णुं होति
लेखासन्धिष्वेतत् प्रभृतिभिः (२-३-६) । आहुते राहुतेसु सम्पातं
मूर्ध्नि वध्वा अवनयेत् (२-३-७) । आहुतेराहुतेर्हुतायाः सुवात्
संलम्बः पततीति । सम्पातोऽत्र हृतविन्दुः तं प्रतिवारं वध्वा शिरसि
निदध्यात् । 'हुत्वोत्थाय उपनिष्क्राम्य भ्रुवं दर्शयति' (२-३-८) ।
'भ्रुवमसि भ्रुवाहं पतिकुले भ्रूयासं अमुन्वासाविति पतिनाम वृद्धीयादा-
मनश्च (२-३-९) ।' प्रकृतहोमान्तरं परितृताहर्द्धिवधूं नीत्वा भ्रुवमसीति
मन्त्रं पाठयन् भ्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुन्वासाविति

अत्र बह्वन्त प्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् । अहन्वतीच्च
 (२-३-१०) ; इवाहमस्मीति । एवञ्च सप्तर्षिनिःकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां
 बन्धाहमस्मीतिमात्रमन्त्रेण पश्येत् । नतु प्रागुक्तवदूहितेन । अथैनानाम-
 नुमन्त्रयते भ्रुवा व्यौ रित्येतयर्चा । अहन्वतीदर्शनानन्तरं भ्रुवाव्यौरिति
 पत्नीं बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयेत् । सोऽस्त्वा
 वाग्विदग्धः । गुरुं पतिं, 'पतिरेकी गुरुः स्त्रीणां'मिति वचनात् ।
 गोत्रेण पतिगोत्रेण, 'स्वगोत्राद्भ्यस्ते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिच्छोदकाक्रिया' ॥ इति वचनात् । एतेन
 पितृगोत्रेण भर्तुरभिवादनं सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । अभि-
 वादयेत् मन्त्रप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादने प्रत्यभिवाद-
 नस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते । तथाच मनुः—
 'अभिवादात् परं विप्रो ण्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति
 स्त्रनाम परिकीर्त्तयेत् । भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादनं ।
 नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभावः ऋषिभिः स्मृतः । आद्युत्तान् भव
 मीदृयेति वाच्यो विप्रोऽभिवादनं । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः
 पूर्वोच्चारः स्मृतः । अभिवादात् परं भोः अभिवादये इत्युच्चारणा-
 न्तरमनुकोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परि सर्वतोभावेन देवशर्म-
 युक्तेन कीर्त्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गौतमवचनात् ।
 यथा स्वं नाम प्रयोज्याह स्वयमभिवादय इति । अत्रायमित्यभिधानात्
 मनुवचनेऽयमित्यर्थोऽस्मीत्यव्ययं, तेनाहमस्मीत्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः ।
 एवञ्चाभिवादात् परमित्यनेनाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्त्तनस्य
 मन्त्रस्य विरोधान्नोक्तमोक्ताभिवादयइत्यन्तपाठो न ग्राह्यः । 'वेदाद्यौ-
 पनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतं । मन्वर्थविपरीता या सा
 स्मृतिर्न प्रशस्यते' ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । ततश्च कुल्लूकभट्टशूलपाण्डु-
 पाध्यायप्रभृतिभिः स्त्रनामादावभिवादय इति लिखितं युक्तम् । सरला-
 वदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं हेयम् । अभिवादने क्रियमाप्ति

स्त्रीयनान्नोऽस्त्रीत्वस्थान्ते समीपेऽभिवाद्य सम्बोधनाय भोः शब्दं
 कौत्सयेदयतः सम्बोधनान्नां स्वरूपभावः प्रवृत्तिनिमित्तं आत्ममात्र-
 निष्ठो यो धर्मः स एव भोभावः भोः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मो
 मुनिभिर्हृतः, तेन सम्बोधनामस्थानीयं भोरिति । ततश्चाभिवादये
 त्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् । आयुष्मानित्यभिवादाने
 कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः । अस्य
 सम्बोध्यमानस्य नाम्नः शर्मणादियुक्तस्थान्ते यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न
 विच्छिन्नो वर्णागमः स एव प्रुतो वाच्यः त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः ।
 'एकमात्रो भवेदङ्गस्य द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो
 ज्ञेयो व्यञ्जनश्चार्द्धमात्रक'मितुरक्तेः । तेनायुष्मान् भव सौम्यामुकदेव-
 शर्मन् एवमेव कुल्लूकभट्टः । एवञ्चाभिवादानेऽस्त्रीत्वस्य प्रत्यभिवादाने
 च सौम्येत्वस्य नाम्नश्च यदनभिधानं भवदेवभट्टग्रन्थे तच्च युक्तं मनु-
 विरोधात् । अभिवाटने यः पादग्रहणविन्यामविशेषो मनुना विहितः
 स इह वध्वास्तथानाचरणान्नाभिहितः । सोऽस्या वाग्विसर्गः, स एवाभि-
 वाद एवास्या वध्वाः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं, तस्मात् पूर्वं मौनं इदानीं
 मौनत्याग इति । तावुभौ ततः प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाग्निौ ब्रह्म-
 चारिणौ भूमौ मह शयीयाताम् । विवाहात् प्रभृति दम्पती दिनत्रयं
 क्षारलवणवर्जितं भुञ्जानौ भैक्ष्यमनुवर्षाणौ महैव शयीयातां, भूमाविति
 सह्यादेः प्रतिषेधार्थं, नतु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति । अथार्हणमित्याहुः ।
 अस्मिन्नवसरे कन्या-पित्रा विष्टरादिदानेनार्हणं कर्त्तव्यं स्नागतेष्वित्येके
 विवाहार्हमागतमात्रेणैवार्हणमित्येके । इदानीं वधुवादिरुम्मतमेव
 व्यवह्रियते । हविष्वाचं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत । तत्र क्षररुण्डे
 यदन्यं प्रथमं भुञ्जीत तस्मात्पकोद्रवादिरहितं वक्ष्यमाणान्नपात्रेनेति
 मन्त्रेणाभिमन्त्रितम् । श्लोभूते वा समशनीयस्वासीपाकं कुर्वीत ।
 यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तत्परदिने सम्यगशनाधं
 क्लियते इति समशनीयं स्वासीपाकं कुर्वीत । तस्य देवताग्निः प्रजा-

पतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति । तस्य समशनीयस्यान्वाद्या देवताः ।
 असमासकरणं पृथङ्निर्व्यापहोमार्थं, मिक्षणेन चायं होमः बहुदेवतत्वात्
 देवदत्तविशेषस्त्वैव भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् त्रिःप्रक्षालनम् ।
 उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाभिसृशेदन्नपाशेन मणिनेति ।
 उद्धृत्य पात्रान्तरं कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्यूह्यान्वपात्रे निधाय एकदेशं
 न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपाशेन मणिनेति मन्त्रत्रयेण । अत्रा-
 सावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्यानाम प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् ।
 ततश्च यदसावित्येव भवदेवभट्टेनानूह्येन मन्त्रेषोक्तं गुणविष्णुनाऽ-
 सावित्यूहमिति व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् । त्वेति युष्मत्-
 पदप्रयोगात् सम्बोधनार्थं वधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं
 समशनीयचरुहोमाकरणाद्भवदेवभट्टेन न समशनीयचरुहोमादिकं
 लिखितं मयापि प्रयोगे न लिखनीयमिति । भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय
 यथार्थं गौर्दक्षिणा इति । पतिः परिजपितमन्नं स्वयं किञ्चिद्भुक्त्वा उच्छिष्ट-
 मुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा तृप्तार्थमन्यदपि भुक्त्वाचम्य यथार्थं
 वामदेव्यगानान्तं कृत्वा गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा
 तद्दिन एव धृतिहोमादितुर्थोहोमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं
 कदलादिकं स्वमात्राय वधूमात्रापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः—‘यानमारोहन्त्यां शास्त्रलि-
 मित्येतामृचं जपेत् । प्रकृतत्वात् पाणिषाहको जपेत् ; एतामित्य-
 वाच्यमिति चेन्न यद्याप्राप्तावश्चादियानेऽप्येतामेवम्भूतामेव जपेत् ।
 नाममवेतार्हपदस्य लोपमूहणं वा कुर्यादिति’ । ‘अध्वनि चतुष्वयान्
 प्रतिमन्त्रयेत् नदोश्च विषमाणि च महावृक्षान् श्मशानञ्च माविदन्
 परिपन्थिनः’ इति ; मार्गं गच्छंश्चतुष्वयानुद्दिश्य भाषेत विषमाण्युत्त-
 नीचरत्नेन चौरव्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि अक्षभङ्गेऽननुद्दिमोक्षे
 यानविपर्य्यासे यत्रागतं पूर्वं तत् त्यक्त्वाऽन्यत्र याने वा अन्यथा चौर-
 व्याघ्रोपद्रवकृतापत्सु यमेवान्नि नयन्ति तमिन्वनादिना संभुक्ष्य

भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदक्षादिकं योजयित्वा 'यच्छतेचिदतिश्रिष
इत्यृचा आज्येनाभुरक्षयेत् । वामदेव्यं गीत्वारोहेत् । पाणिषाहको
वामदेव्यं गीत्वा यानं वधूमारोपयेदिति । अचभङ्गादिनिमित्तहोमस्य
इदानीं तथाचाराभावात् भवदेवमष्टेन लिखितं मयापि प्रयोगेन
लेख्यम् । प्राप्तेषु वामदेव्यम्, वरः वध्वाः पतिः गृहं प्रथमप्राप्तौ
वामदेव्यं गीत्वा प्रवेशयेत् । गृहंगतां पतिपुत्रश्रीलसम्पत्ता ब्राह्मण्योऽ-
वरोऽप्यानङ्गहे चर्मणि उपवेशयन्तीह गावः प्रजायध्वमिति ।
श्रीलमाचारः सम्पत्ता युक्ता यानादवतार्य्य वृषचर्मादौ इह गाव
इति मन्त्रेण भर्त्रा जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति । तस्याः
कुमारमुपस्थ आदधुरः । तस्या वध्वाः कुमारं अकृतचौहं बालकं
उपस्थे क्रोहे उपवेशयेयुः । ब्राह्मण्यस्तम्भं शकलोटान् अञ्जलौ
आवपेयुः फलानि वा । कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
वा ब्राह्मण्योऽञ्जलौ ददुरः । शके कर्हमे लुटन्तीति शकलोटाः
कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आग्याहुतीर्लुहोति । अष्टाविह
धृतिध्रुवा आवश्यकाः । कथञ्चिद्गृहगमनाभावेऽपि खशुरगृह-
निवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति । अत्र इह धृति स्वाहा इति
इत्यादि प्रयोगः । नतु स्वाहायोगे चतुर्थी । 'धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात्
गोनामसु तथाष्टसु । चतुर्थीमिन्नरहत्येतद्गोनामसु हि ज्ञयते' ॥ इति
हन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टकहोमे । समाप्तासु समिधमाधाय
यथावयसं गुरुन् गोत्रेणाभिवाद्य यथार्थम्, समाप्तासु धृताग्याहुतिषु
समिधमाधाय समिधं प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिककर्मण
गुरुन् वृष्टान् गोत्रेण स्वगोत्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा
वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्रायश्चित्तहोमादिकमुदीच्यं कर्म समापयेत्,
एवमुभयकर्तृकाभिवादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् । यदि त्वशक्तेः कुलाचाराह्वा
वह्निरेव चतुर्थीहोमः क्रियते तदा तत्समाप्तावेवोदीच्यं कर्म तन्त्रेण
कार्त्तव्यम् । गोभिलः—'अथातश्चतुर्थीकर्म' । विवाहतिथ्यनन्तरं चतुर्थ्यां

तिषौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिष्यत इति वाक्याद्यः । अतः शब्दो ईत्वर्थे
यत् एतदकरणे यास्याः पापी लक्ष्मीरित्वादिवदेव शरीराभापैति तत्
एतदवश्यं कर्त्तव्यम् । अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताहुतीक्षुं होति अग्नेः
प्रायश्चित्त इति चतुश्चतुः अग्निमुपसमाधाय विवाहमग्निमिन्धनेन
सन्मुख्य प्रायश्चित्तलिङ्गैर्मन्त्रैराव्याहुतीक्षुं होति अग्नेः प्रायश्चित्त
इति मन्त्रेण । चतुश्चतुरिति वीप्सा बोध्या, वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् ।
प्रथमाहुतिर्यथापठितेन मन्त्रेणैव भवति अग्न्यासु तिसृष्वग्निपदस्थानं
वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्य्याः । एतावानेव विशेषः शेषं पूर्ववत्,
एवं चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्वात् कुतः प्रथमस्यैव मन्त्रस्याभ्यासो-
पदेशात् ; तस्य चाम्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्यादित्येतावतोविशेषोक्तत्वात् ।
समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य । तथैव समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या
इत्यादि । पञ्चमीमाहुतिं शुद्ध्यादिति अत्रापि वीप्सा बोध्या ; ऊह्येति
कथनादत्रापि पापी लक्ष्मीरित्वादिवदेव द्रष्टव्यं ; द्वितीयपञ्चके पतिप्नोति
विशेषः, शेषं पूर्ववत् ; तृतीये आहुतिपञ्चके अप्रुतेति विशेषः ।
चतुर्थेऽपश्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः
—‘मन्त्रान्वायेऽम्नइत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ॥ पठते तत् प्रयोगे
स्यामन्त्राणामेव विंशतिः ॥ अग्निस्थाने वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवदूह्य च ।
समस्य पञ्चमीसूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ॥ प्रथमे पञ्चके पापी लक्ष्मीरिति
पदं भवेत् । अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः ॥ द्वितीये च
पतिप्नो स्वादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थेऽपश्येति इति आहुति-
विंशकम् ॥ गोभिलः—‘आहुतेराहुतेषु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् । जल-
पात्रे क्षिपेदित्यर्थः । तेन एनां सकेशनखामभ्यक्ष्य क्वासयित्वा प्रावयन्ति’ ।
तेनाख्यमिश्रजलेन एनां बधूं स्नक्षयित्वा सकेशनखामिति सर्वहोमा-
द्यङ्गार्थं क्रामयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गमयित्वा प्रावयन्ति आपयन्ति,
बहुवचनादनियतः कर्त्ता । ‘ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सन्ध्या इत्येके’ । प्रकृता-
क्षिरात्रादूर्ध्वं सन्ध्याः संयोगो मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्वन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः—‘यदा ऋतुमतो भवति उपरत-
 योचिता तदा सम्भवकालः’ । ऋतुः प्रजाजननयोन्मकालः तन्निमित्तेन
 नैमित्तिकं गमनं कार्यमकुर्वतः प्रत्यवायाभियमः, ‘ऋतुमतोन्तु यो
 भार्या सन्निधौ नोपसर्पति । अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूषइत्यामृता-
 वृतौ’ । इति स्मृतेः । उयोतिषे—‘उयेष्टामूलमघास्ते पारिवर्तौकस्ति-
 काश्विनी । उत्तरात्रितयं त्वज्जा पर्व्वर्जं व्रजइतौ’ । विष्णुपुराणम्
 —‘चतुर्दश्यष्टमी दैव अमावास्याय पूर्णिमा । पर्व्वषयेतानि राजेन्द्र
 रविसंक्रान्तिरेव च’ । याज्ञवल्क्यः—‘षोडशर्तुर्निशा स्त्रीषां तासु
 युग्मासु संविशेत्’ । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य सावनत्वात्
 पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त्वाच्च संस्कारमात्रे सावन-
 गणनया व्यवहारश्च । तथाच याज्ञवल्क्यः—‘गर्भाधानमृतौ पुंसः
 मवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तः प्रसवे जातकर्णं च ।
 अह्नयेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽष्टप्राशनं मासि
 चूडा कार्या यद्याकुलम् । एवमेनः शर्म याति वीजगर्भसमुद्भवम्’ ।
 चतुर्थे स्पन्दते तत इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवनकालः ।
 अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे
 तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकनूतनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमा-
 पद्येत, सावने तु नियतम् । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्वयवहार-
 सिद्धा च । अह्नयेकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति
 विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । ‘सूतकादिपरि-
 च्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता’ ॥
 इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तर-
 दिनस्यापि तथात्वमतौ दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभ-
 विवेचनन्तु सौरस्य, उयोतिषास्त्रात् । अतएव पितामहः—‘विवाहादौ
 स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः’ । अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कार-
 पृथिव्यः । ‘गर्भाधाने सदा आद्या वारा भौमरबीज्यकाः’ । गोभिलः—

दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिरुपृश्येत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयर्चा गर्भं
 धेहि सिनीवालीति च । समाप्यर्चां सम्भवतः । कुत्सितदेशस्य सन्ध्येन
 पाणिना शौचदर्शनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृश्येत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण
 च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः नतु
 भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपति । ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न
 मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारो सर्वगर्भेषु
 संस्कृता’ । तेन गर्भाधानपुंमवनसोमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि ।
 छन्दोगपरिशिष्टम्—‘विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम
 यस्य चान्ते । विवाहादाविकमेवात्र कुर्यात् आहं नादौ कर्मणः
 कर्मणः स्यात्’ । विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आहं नतु
 प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहने कृतेन सर्वाणि आहवन्तीति । अन्त-
 शब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्, समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् ।
 ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् ।
 यत्त ‘निषेककाले सोमे च मौमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव
 आहं कर्माङ्गमेव च’ ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन
 विहितं तच्छ्रुद्दीगेतरपरम् । अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् ।
 अत्र आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्यपुराणात् । ‘नित्ये नान्दी-
 सुखआहे कृते दानाद्यवर्जन’मिति वचनान्तराच्च ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः—‘तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदेशे
 पुंसवनस्य कालः’ । गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदेशे दशम-
 दिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् । प्रातः सशिर-
 स्स्नात्वा पश्चादम्बेरुदगर्गेषु कुशेषु प्राचुरपविशति ; आश्रुता स्नात्वा,
 पश्चात् पश्चिमदिशि प्राश्रुक्षी उपविशति पत्युर्हृदिष्यतः, दक्षिणतः
 पाणिपादकक्षोपविशतीत्यन्वयदर्शनात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्नि-
 स्थापनं लभ्यते । तत्सर्वकालाय ‘आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिहु

विधीयतेः मन्त्रस्य देवतत्वात् प्रजापतिरिति निश्चितः । इतिः ब्रह्मदेवो
परिरित्तोऽत्रात्मनः । सन्त्येः । शुद्धीतिषु ह्यनेषु । मन्त्रस्त्वनादेवो
प्रवेशो प्रजापतिः प्राजापत्येऽन्त्रः । स मन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । तत्तत्त्वं
विकल्पज्ञापान्तं कुशण्डिकां । समान्य समित्प्रज्ञेयादिमहाव्याहृति-
मिहोमं कृत्वाः प्रजापतिदेवताकसमस्त्वमहाव्याहृतिमिहोमं कुर्वन्तः । ततः
प्रकृतं कर्म । तत्र गोमिलः १—‘पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन
पाणिना दक्षिणमंशमवमृशानाहितं माभिदेशमभिस्पृशेत् पुमांसौ मित्रा-
वकवचित्वेयवर्षा उपविष्टावा वध्याः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पति-
र्दक्षिणहस्तेन तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृष्य वस्त्राक्षयवहितं नाभिं
पुमांसापिति मन्त्रेषु स्पृशेत् । अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्यगानान्तं
समापयेत् यदि त्वशक्येऽंशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने
द्वितीयपुंसवनमपि कियते तदा गणेष्वेकं परिसमूहन्म् । इध्मी वहिः
पर्यङ्कनमाज्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टिकृतं शुद्धीतीति
गोमिलद्वयान्तरात् । उभयकर्मन्ते वामदेव्यगानादुद्दीप्यं कर्म
कराभ्यम् । अतएव सरलायां विनद्वये मष्टमाभ्यमवदेवपरेकदिने उभयकरणं
लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्तिकालानन्तरं तदानीम-
परमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोचशुक्लाभयतः
फलमग्न्यानामकुञ्चिमपरिमृष्टां त्रिस्तमितिर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीय
उत्थापयेत् । यद्यसि सोमी सोमाय त्वा वह्ने परिक्रीणामि यद्यसि
वाक्वी वाक्वाय त्वा वह्ने परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वा
परिक्रीणामि यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि आदित्येभ्यः
आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि
यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि ओषधयः
सुम्नसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समापत्त इवं कर्म करिष्यतीत्युत्थाप्य
तृणैः परिषाकाहूय वैहायसीं निवेध्यात् । वटतरोः पूर्वस्यां दिशि
शुक्लाः सुकुक्षितपल्लवः । ‘लताप्रः पल्लवो गृहः शुक्लेति परिकीर्तयते ।’

पतिव्रता पतिव्रती ब्रह्मबन्धुस्तथा भुतः' इत्युक्तेः । अभुतो वेदहीनः तां फलपुगलपुतामस्तानां कृमिभिरभ्याप्तां त्रिरावृत्तैः सप्तभिर्यवेर्माषैर्वा त्रिरावृत्तैः क्रीत्वा गृहीयात् । ऋयश्च वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यथसीत्यादिसप्तभिर्मन्त्रैः । प्रति-
मन्त्रञ्च गुडकत्रयं दद्यात् । ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्बद्धयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात् । दशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि । दशदं शिलां पेषणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारी अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती तिर्य्यक् पुत्रकेन पेषणमकुर्वती किन्तुच्छ्रितपुत्रकेन पुनः पुनः पेषणं कुर्वती प्रातः सशिर-
स्काप्लुता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम् । पश्चात् पतिवस्थाया दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अमि-
संगृह्य दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्ये-
तयच्चा । पश्चाद्भवाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्याम् । पिष्टां शुक्लां बल्लवदां गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणनासारन्त्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण । अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणादुदीर्घ्यं कर्मं कुर्यात् । पुंसवनकर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् ।
'अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्सदन्यो वा तस्याभावेऽरि सत्क्रमात्' इति स्मृतेः । मुजबले ।—'सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिते तत्रासने तथा । गृह्णीदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् । ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातीञ्च विद्रुमम् । गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्तनतटान्तरे । ततः प्रभृति नदीतीरं देवस्तातोदकं त्यजेत् । सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्' ।

अथ सोमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सोमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथाच नारदः ।—'येषाम्नु न कृताः पूर्व्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां चेतुकादेव तद्वनात् । अविशमाने

पित्रार्थे स्वाशादुद्धृत्य वा पुनः । अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रममात् । भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्व्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः । संस्कारा अतिपत्वेरन् स्वकालाच्च कथञ्चन । हुत्वेतदेव कुर्व्वीत ये तृपनयनावधः’ । एतदित्यनेन सर्व्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम् । सम्भकरणे तन्त्रेणैव मातृका-पूजादि । ‘गणशः क्रियमाणे द्वा मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् भ्राद्रमादौ न पृथगादिषु’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्देनान्न चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्व्वपूर्व्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् । ततो नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वेव कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भं इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः इति शङ्कालिखितोक्तकालो ग्राह्यः । बृहद्राजमार्तण्डे ।—‘या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति । षष्ठे मासेऽष्टमेऽष्टम्यङ्गुलदिनकृतां नन्दे समद्रे तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्मे । पुष्यारवादित्यरौद्रे युवतिहरिम्बावे वृश्चिके वापि लम्बे चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म । मृगाजरहिते लम्बे नवांशे पुंघ्नस्य च । केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ’ । गोभिलः ।—‘प्रातः सशिरस्काप्तुतोत्तग्रेषु दम्भेषु प्रान्द्युर्पावशति उक्ताधमेतत् । पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्त्रमौहुम्बरं शलादुघ्नमावघ्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष इति’ । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फलानि यस्मिन् शलादुघ्न्ये नीलस्तवके सयुगमान् मदुबन्तम् । तथाच भट्टनारायणभूतं

छन्दोगपरिशिष्टम् । 'शलाटु नीलमित्युक्तं पद्मस्तम्बकं कृत्वा ।
 कपुष्पिकाभिः केशा मूढानि पश्चात् कपुष्पिकः' इति । एतद्भुजं
 नारायणोपाध्यायेन भूतम् । उद्गुम्बरमवमोद्गुम्बरम् । अयमूर्जावृत्तो ब्रह्म
 इति मन्त्रेण भाष्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सीमन्तमूढं नयति
 भूरिति दम्भपिङ्गलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अधानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्तं शलाटोढं नयति भूरिति
 मन्त्रेण दम्भपिङ्गलीभिस्तिष्ठतिः एकवारकरणाद् यावन्मग्नयनानि
 तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि तु व्याहृतीनां
 पिङ्गलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् । पिङ्गली पवित्रम् । तथाच
 छन्दोगपरिशिष्टम् ।— 'अनन्तर्गमिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव
 च । प्रादेशमार्त्रं विधेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिङ्गल्या
 लक्षणं समुदाहृतम्' । गोभिलः ।— 'अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्था' ।
 वीरस्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।—
 'शवाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः । तिलतण्डुलसम्पाकः कुषरः
 सोऽभिधीयते' । सतः शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूढं नयति
 इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अथ पूर्णेन सूत्रात्रेण राकाहमित्येतयर्था ।
 चात्र टक्कुः । तेन सूत्रपूर्णेन राकाहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूढं नयतीति
 शेषः त्रिः श्वेतया शलल्या यास्ते राके भुमतय इति स्थानत्रितये शुक्लेन
 शेजाजन्तुकण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूढं नयतीति शेषः ।
 कुपरस्थालीपाक उत्तरघृतस्तम्बेक्षयेत् । कुपर उक्तः स्थालीपाकश्च स
 उपरि दत्तघृतस्तं बध्वाः प्रदर्शयेत् स्थालीपाकपदं चक्षुःस्थाल्यां कुपरस्य
 अपथार्थं मनुष्यार्थत्वात् द्विप्रक्षालनम् । ततश्च यः कश्चिन्महानसे
 अपथित्वा स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् । किं
 पश्यसीति पतिवत्त्वा प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणी वाचयेत् । तमवे-
 क्षितकुषरम् । वीरसूर्जोवसूर्जोवपत्नीति आह्वयो मङ्गल्यादिभिर्ध्वान्-
 भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूस्त्रं भवेति ।

वाचस्पत्यः प्रतिपदं स्वात् जीवतो दीपयुषः पुराणम् सत इति जीवसु-
जीवतः पक्षी जीवपक्षी अविषयेत्यर्थः । एष प्रकारामिष्यामिरनु-
नैष्युः । ततश्च महाभ्याहृतिभिर्हुत्वा ओङ्कारफलस्तवकं कण्ठे बध्वा
प्रणामिति वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमावितन्त्रं
समापयेत् । ततो ब्राह्मण्य सपासीरन् ।

अथ शोष्यन्तीहोमः । अथानन्तरं शोष्यन्ती शृङ्गापन्नम् आसन्न-
प्रसवां कृत्वा होमः शोष्यन्तीहोमः कर्त्तव्य इति शेषः । सुप्रसवे
प्रतिष्ठते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतीर्बुहोति या तिरश्चीत्येतयर्था ।
विपश्चित् पुच्छमभवत् इति वस्तिर्य्योनिद्वारं वस्तौ स्थिते गम्भे
प्रतीत्युपसर्गः । परिस्तीर्याग्निमिति समिद्धे पुनर्बर्चनं परिसंख्यानाथं
परिस्तरणमात्रमेव ननु ब्रह्मोपवेशनाद्यपीति । ततश्च क्षिप्रहोमः परि-
स्तरणायसंस्कारावेकत्राधिकौ अल्पत्वात् काजस्व । या तिरश्चीत्याभ्यां
बुहोति । पुमानजं जनयिष्यते असौ नामेत्येतस्मिन् सर्व्वनाग्नि
देवदत्तशर्म्मानामस्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः ।—‘यदास्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्
अथ ब्रूयात् काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति’ । अस्मै पित्रे
पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः । नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन काङ्क्षत
इति पिता ब्रूयात् । नाभिच्छेदनमकृत्वा स्तनपानप्रतिषेधेन च बालकं
प्रतिपालयत । ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात् । ‘जाते पुत्रे
पितुः स्नानं सचेलन्दु विधीयते’ इति सम्प्रतीतिः । ततः पुत्रजन्मनिमित्तं
वृद्धिभाद्रं तन्त्रेण कुर्यात् । ‘नैमित्तिकमर्थो बह्व्ये भाद्रमस्युदयार्थकम् ।
पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसम नरैः’ इति मार्कण्डेयपुराणात् ।
‘सामन्तोन्नयने चैव पुत्रादिभिरुदयने । नान्वीमुखं पितृगणं पूजयेत्
प्रयतो रूढी’ इति विष्णुपुराणवचनात् । साङ्गभाद्रकरायां अत्रात्-
सर्गमात्रं कर्त्तव्यम् । मिताक्षरायां पितामहः ।—‘अशेषं तु समुत्पन्न
पुत्रजन्म यदा भवेत् । कतुस्तात्कालिकी शुद्धिरुद्धः पुनरेव सः

तात्कालिकी पुत्रजन्मनिमित्तकालिकी । दानदर्पणे वराहपुराणम्—
 यावत्कालं सुते जाते न नाडी चिद्यते पुनः । चन्द्रसूयौपरागेण तमाहुः
 समयं समम् । कृत्यचिन्तामणौ देवलः ।—‘जाते पुत्रे पिता भुत्वा
 सचेलं स्नानमाचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्’ ।
 गर्गः ।—‘भुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः । अच्छिन्न-
 नालं पश्येत् दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्’ । पुनः स्नानमाहादिपुराणम् ।
 —‘सुते तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्दु
 शुद्धो भवति तत्क्षणात्’ । गोभिलः ।—‘ग्रीह्यवौ पेषयेत्तयैवावृता
 यथा शुक्लम् । ग्रीहिः शरत्पक्षधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालाभे
 गोधूमाः’ । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ पाह्यं
 तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामपि शालयः’ ।
 उभयालाभे प्रत्येकम् । ‘यथालाभोपपन्नं वा रौप्येण तु विशेषतः’ । इति
 याश्वल्क्यवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्यशक्त्या तथा कल्प्यते बट-
 शुक्लापेषणे या परिपाटी तयात्रापि पेषयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठे नोप-
 कनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभिसंयज्य कुमारस्य जिह्वा निर्मार्ष्टिं इयमाशेति ।
 पिष्टौ ग्रीह्यवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा कुमारस्य रसनायां
 निदधाति इयमाशेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेज्जातरूपेण
 चादाय कुमारमुखे हुहोति मेधान्ते मित्रावरुणाधित्वेतयर्क्षा सदसस्पति-
 मिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण काञ्चनेन
 धृतं गृहीत्वा मेधाजननं धृतं शिरोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृगभ्यां
 हुहोतीत्यनेन मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राशयेदित्यनेन मुखाधिकरणत्वं कृन्तत
 नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिपद्येति उक्तनिषेधविधिरयं नाभिशब्दो
 नाभिनिकटनाडीपरः स्तनपदं तत्क्षीरपरम् अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमा दश-
 रात्रात् जातकर्म्मण उपरि असंस्पृशः । दशमदिनं व्याप्य अभिवि-
 धावाद् जातकर्म्म कृत्वा न स्नानार्हता सद्यो जाते एनो नास्तीति
 वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलाः ।—‘जननादशरात्रं बृहते शतरात्रे वा सप्तसरे वा नामधेयकरणम्’ । बृहते गते । तथाच भुतिः । ‘एकादशे द्वादशे बाहनि पिता नाम कुप्यात्’ एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य क्षेपायोगात् इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये भुतिः । ‘न श्वः समुपासीत कोसमर्थस्य श्वोवेदेति’ । एतच्च प्रशस्त-
तरतमपरपरकालकर्मोत्तरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्ने-
रुदगग्रेषु दग्धेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृहाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्बहिर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितुरभावेऽन्यो-
ऽप्यधिकारी । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत
उदक्षं कर्मकत्रे प्रयच्छति उदक्षिशिरसमनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरत उपविशति
उदगग्रेषु कुशेषु आन्ध्राय आकीषदथे तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः
पत्युर्दक्षिणतः स्थित्वा । उदक्षमुत्तानम् । अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं
परिक्रम्य गत्वा । ‘अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायै’
इति । तिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै तिथिनक्षत्रयो-
रित्यर्थः । तथाच बह्वृचग्रहम् ।—‘तन्मध्ये जुहुयाद् यस्मिन् जातः
स्यात् इति’ । तिथयः प्रतिपदाद्याः तद्देवताः ब्रह्मलघु विष्णुयमसौम-
कुमारमुनिवसुपिशाचधर्मरुद्रवायुमन्मथयक्षपितरः । पौर्णमास्यां विश्वे-
देवाः । एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘नामधेये मुनि-
वसुपिशाचा बहुवत् सदा । यज्ञाश्च पितरो देवा यष्टव्या तिथिदेवताः’ ।
तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या इति शेषः एकवचनान्ता
होतव्याः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । देवता ज्योतिषे अश्वि-
यमेत्यादौ । अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टाविंशतिहोमे ए नाभिजितो
ग्रहणम् उत्तराषाढात्वेन च तदभिधानात् । तेन विरिञ्चिग्रहणम् ।
नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम् । ‘आग्नेया द्वेऽथ सर्पा द्वे विशाखा द्वे
ज्यैष्ठ्ये च । आषाढा द्वे बनिष्ठा द्वे अश्विन्या द्वे तथैव च । इन्द्रान्ये-
तानि बहुवचक्षणां जुहुयात् सदा’ । इन्द्रद्वयं द्विवच्छेषमवशि-

इत्यन्वयेकवत् । - कृत्तिका - इहे विराजता - इहे आकाश - इहे यमिहा
 इहे इतानि द्विकानि त्रिकानि ओम् । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रीहिणीभ्यः
 स्वाहा इत्यादिबहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्राय - भाद्रपदद्वयं
 अश्लेषाद्वयं द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषाभ्येकवचनयुक्तानि तद्देवताहो-
 मेऽपि विशेषः । 'देवता अपि हूयन्ते बहुवत् - सर्पवत्स्वपः । देवाश्च
 पितरश्चैव द्विवद्वज्राश्विनौ तथा' । देवा विश्वेदेवाः । योजितः ।
 — 'तस्य च मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् कोऽसि - कतमोऽसि - इत्येतन्मन्त्रं
 जपति आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदशन्तर-
 न्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात्' । कुमारस्य मुख्यमवान्
 वायुन् प्राणनिर्गमोपायभूतान् क्षिप्रविशेषसप्तमुखमक्षिणी नासिके
 कर्णाविति आभिमुख्येन स्पृशन् कोऽसीति मन्त्रं जपेत् आहस्पत्यं मासं
 प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति च पदद्वयस्थाने सम्बो-
 धनान्तं नामोच्चारयेत् । कीदृशं कर्गादिपञ्चकतृतीयादिवर्णान्वतम-
 वर्णाक्षन्तरस्थं यरलवाण्यतमवर्णमध्यं दीर्घं द्विमात्रम् । आकारादि
 अभिनिष्ठानो विसर्गः । एतमुभयान्वतरं यस्यान्ते अर्थादसम्बुद्धि-
 प्रथमान्त्वप्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा - बलि-
 ष्वंसी विश्वम्भर इत्यादि । तथाच गर्गः । — 'आदौ घोषवदशान्
 यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दीर्घविसर्जनीयसहितं नाम प्रयत्नात्
 कृतम् । सृष्टे तिस्यकराश्विनौम्यबभूवुः चित्रानुराधोत्तरे पौष्णे चादिति-
 रीहिणीषु शुभकृत् पुंसां समरक्षरैः' । योजितः । — 'एतदतद्वितम् ।
 एतन्नाम तद्वितरहितम्, एतच्च स्वयङ्मोक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवकृत्ता-
 मिसम्बद्धं पिता-नाम कुर्वात् तदन्वो वा कुलहृदः' इति कल्पतरु-
 लिखितवचनाग्रमान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्रसम्बन्धेन नामव्यव-
 सतपञ्चकतृतीयात् स्वयङ्मोक्तत्वात् प्रशस्तपरादनुसारेण तच्च देवशब्दादुरपपदास्तत्वेन
 कर्तव्यम् । तथाच निम्नपुराणम् — 'कतद्वच नाम-कुर्वीत पितैक-दशभि-
 र्जग्निः । येनैतत्सर्वं नराख्यं हि शर्मन्ममिदित्युक्तम्' इति । अत्र नामो

‘इति नदीस्य नरनाम देवात् पूर्व्वं तच्च विंशतिं’ शर्मयुतम् । ‘शुक्ला
 देवस्य विप्रस्य बर्मा जाता च मनुजः । मृतिगुप्ताश्च वैश्यस्य दोलः
 शूद्रस्य कारयेत् । इति कमवचने संमुखोपलब्धेः ‘शम्भान्तं क्षीरमेव
 स्यात्’ इति शातातपीयेन शम्भान्तता च । गोमिलः ।—‘अयुषदाम्तं
 जीणाम् । अयुक् अयुष्माक्षरं दान्तं यथा वयोदा इत्यादि । ‘देवं
 गुहं गुहस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । तिष्ठं सिद्धाधिकाराश्च भीपूर्व्वं
 समुदीरयेत्’ । इति राक्षसमष्टपुत्रप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्गगामित्वा-
 दिना सिद्धो अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां भीशब्दा-
 दित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः । गोमिलः ।—‘मात्रे
 चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यद्यर्थम् उदीर्य्य वामदेव्यगानान्तं कुर्यात्
 गौर्द्ध क्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्म्मणः’ ।

अथ निष्क्रमणम् । गोमिलः ।—‘जननाद्यस्तृतीयो ज्योत्स्नस्तस्य
 तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते सूर्य्ये वेति लोहिते
 अञ्जलिकृतः पितोत्तिष्ठते’ । कुमारस्य जननमारभ्य यो ज्योत्स्नो
 वृद्धियुक्तः पक्षस्तस्य तृतीयातिथौ प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा
 प्रातर्न मध्याह्नादौ अस्तमिते सूर्य्ये विगते रक्तिमावस्थे काले सन्ध्यो-
 परमे अञ्जलिकृतः बहुमीहाबाहिताग्निगणपाठात् कृताञ्जलिरपतिष्ठते
 चन्द्रामिमुख ऊर्द्ध्वं तिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमा-
 वृत्वा दक्षिणे उदङ्गं पित्रे प्रपञ्चति उदक्शिरसम् उदङ्गमुत्तारामिति
 महभाष्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला । अनुपृष्ठं परिक्लम्योत्तरतो-
 ऽवतिष्ठते यत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य सा उत्तरस्थां तिष्ठेत् पश्चिमाभि-
 मुली अथ जपति यत्ते सुसीमे हृदयमिति यथायं न प्रसीयते पुत्रो जनित्रा
 अधीति उदङ्गं मात्रे प्रदाय यथार्थं मातव्युदङ्गतायां पिता यत्ते
 ब्रह्मादि पुत्रो जनित्रा अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानेमुत्तरां गर्भं गन्त-
 उदक्शिरसं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् । कृत्स्न-
 ण्किताभिः ।—‘स्वस्वंपिधान्तोऽक्षरं शिरोरर्ध्वं दापयेत्’ अर्धोर्ध्वस्तु

छन्दोगेतरपरः । चन्द्रार्घ्यंस्तु क्षीरोदार्षवसंभूतेत्यादि । तत्र बुद्धि-
 भादमाह गोमिलः ।—‘सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति’ । एतदप्युक्ते-
 कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति । अन्वाहार्यं नान्दोमुलभादं
 दक्षिणा च तदुभययुक्तानि तथा च गृह्यान्तरम् ।—‘यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ
 या चान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्यं
 विदुर्बुधाः’ । मातृपूजानन्तरमाह्वयमाणत्वात् श्राद्धस्य प्रधानकर्मण-
 न्तरमाह्वयमाणत्वादक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाह्वयमाणत्वाद-
 मावास्याश्राद्धस्यान्वाहार्यत्वम् । न च बृहत्पत्रधृद्रपशुस्वस्त्यर्थम्
 परिविश्रयतोः । ‘सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते’ । इति
 छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्मत्वेन श्राद्धपर्युदासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो
 युक्त इति वाच्यं पूर्वार्द्धानिवलोकनात् । अतएव वृक्षशरेति पञ्चर्चा इति
 प्रकृते द्वितीयया श्रुत्या आदित्ये परिविश्रयमाने अक्षततण्डुलान् जुहुयात्
 पत्रस्वस्त्ययनकामः तृतीयया चन्द्रमसीति तिलतण्डुलान् धृद्रपशुस्वस्त-
 यनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्रयति सूर्ये हस्त्यश्वदिबृहद्वाहनस्व-
 स्थायनार्थं चन्द्रे च परिविश्रयति अजमेवादिधृद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं होम-
 कर्मद्वयमुक्तं तयोः श्राद्धं नास्तीति परिशिष्टप्रकाशः । श्राद्धविवेकोऽ-
 पेक्षम् । गोमिलः ।— ‘अथ ये अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव
 तेषु पितृपतिष्ठते अपामञ्जलीं पूरयित्वाभिमूष्यश्चन्द्रमसं यददश्चन्द्रम-
 सीति स श्रुशु जुहुयात्’ । द्विस्तृष्णीम् उत्सृज्य यथार्थं कियदधि
 अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नास्वेतत् कर्मासम्बत्सरम् । तृतीयशुक्लपक्षाद्दृ-
 शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां तिथौ वत्सरपर्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता
 सङ्गच्छन्द्रायाञ्जलिम् । ॐ यददश्चन्द्रमसीति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित
 एवेति मङ्गभाष्ये पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि
 द्वितीयायां वेति व्याख्यातञ्च । ततो वामदेव्यगानमन्त्रिद्वारावधारणं
 कुर्यात् ।

अथान्नप्राशनम् । यद्यपि गोमिलपक्षेऽन्नप्राशनसंस्कारो नाभिहितः-

तथापि 'अन्नस्य प्राशनं कार्यं' मासि षष्ठाहमे बुधैः । स्त्रीषान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः' । इति कृत्यचिन्तामणिभृतवचनेन सर्व-
शाखिकचतुर्कत्वेनाकाङ्क्षितः । 'यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्षमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' इति छन्दोगपरिशिष्टा-
दन्यशाखोक्तप्रकारेण छन्दोगेन कर्त्तव्यः । पूर्वोपरितेकर्त्तव्यता-
कलापस्तु स्वशाखानुसारेण कार्यः । इति भट्टनारायणप्रभृतयः ।
भुजबलभीमे ।—'षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे । प्राजेशादितिपौष्णवैष्णव-
जुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैराग्नेयापपतिपित्रमेषु नितरामन्नादि भक्ष्यं शुभम्' ।
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । कृत्यचिन्तामणौ ।—'द्वादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्वंशो हन्याच्छिशुनामन्न-
भक्षणम्' । भुजबलभीमे ।—'वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिकोणाष्टयुगास्तेषु ग्रहा यद्वत्तथा फलम् । बुधः शशधरो लग्नात् षष्ठाहस्थोऽन्नभक्षणे' । मत्स्यपुराणम्—'अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निषेके च प्रवेशे नववेश्मनः । देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः । तीर्थयात्रावृथोत्सर्गे वृद्धिभादं प्रकीर्त्तितम् । मार्कण्डेयः ।—'देवतापुरतस्तस्य पिदुरङ्गतस्य च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने । मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशनं शंसते ततः । कृतप्राशनमुत्सर्गे मातुर्ध्वालन्दु तं त्यजेत् । देवायतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डादि सर्वशः । शस्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् । प्रथमं यत् स्पृशेद्भासाः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति' ।

अथ चूडाकरणम् । अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् । जननानन्तरं वर्षात्मान्तृतीये वर्षे चूडाकरणमुदगयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम् । कपुष्पिका कपुष्पुलास्यः केशचूडा तासां बह्व्यमापविधिना संस्कारकरणम् । चूडाकरणं कर्म्मणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः शखोक्तत्वात् ।

सौभाग्यमर्थेऽप्योऽपि 'कालः । यथा 'मनुः ।—'ब्रह्मकर्म विधीतानां सर्वेष्वामेषु' धर्मतः । प्रथमेऽब्दे 'सुतीये वा कर्त्तव्यं भुतिदर्शनात्' इति । 'शृङ्खलित्विती । 'तृतीये वर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वेति' । ज्योतिषे ।—'अयुष्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे । अर्केन्दु-कालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाहते । रिक्तादर्शाष्टमी षष्ठी प्रतिपद्वर्जिते सिते' । सिते शुक्लपक्षे । दक्षः ।—'षष्ठ्यष्टमीपञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मासे भगे धुरे । भवणादित्रय-स्वातीचित्रापुष्याश्विनचन्द्रमे । आदित्यरेवतीहस्तज्येष्ठामूले च चौडकम् । हलामेषसिंहककिंशुकैतरलग्नके' । अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वर्षं विवर्जयेत् । 'सूर्ये दक्षिणमार्गंगामिनि हरो सुप्ते निरंशे रवौ क्षीणे शीतरवौ महीज्यमवोष्वरि निशासन्ययोः । शुक्लेऽभ्यक्ततनौ निषुद्धसंमयेऽल-ङ्कारयुक्ते शिशो क्षौराद्रोगमयं वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः' । भोजराजः ।—'उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः । चैत्रे मासि दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च' । रविवारेतरत्र गर्गः ।—'जन्मक्षे जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे । न कुर्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्च त्रयोपयोः' । ज्योतिषे ।—'कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत्' । गोभिलः ।—'पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निभक्षमाहितो भवतीति' । व्यक्तार्थमेतत् । गोभिलः ।—'तत्रैव तान्युपकल्पितानि भवन्ति' । अत्र उपलिप्ते देशे उपकल्पितानि अग्निसमीपे आसादितानि । तान्याह । एकविंशतिद्वर्ष्पिञ्जल्यः उष्णीवककंस औदुम्बरः क्षुरः । आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिञ्जल्यः पवित्राणि तानि सप्त सप्त कृत्वा स्थानत्रये स्थाप्यानि । उष्णीवककंसंस्मिन् उष्णीवक-कंसः औदुम्बरस्यायमौदुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः तदभावे आदर्शो दर्पणम् । दक्षिणतोऽस्मिरिति शेषः । आसादनञ्च पूर्वस्मिन् । गोभिलः ।—'अग्निहो गौमयः क्षुरस्थालीपाको वृषापाकि इत्युत्तरतः' । अग्निहो

संस्कृतशब्दोऽस्मादुपपद्यतेत्याह संस्कृतशब्दः । एतदुक्तं प्राक्
संस्कृतपुरतः... किञ्चित् भवतीति । श्रीहिमवैस्तिष्ठमाधैरिति । पृथक् पात्राणि
पूरयित्वा पुरस्तादुपनिक्ष्युः । इन्द्रद्वयमलात् श्रीहिमवैस्तिष्ठोः पात्रद्वयं
पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् । एवं तिलमाधैरिति करणात्
एवासलामेऽन्वेनापि पूरयामिति महभाष्यम् । इत्यादि बहुवचनान्ता
गणस्य संसृचका इति अत्र वीजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् ।
गोमिलाः ।—‘कृषरो नापिताय सर्व्वबीजानि चेति’ । निवृत्ते कर्मणि
कृषरो श्रीह्लादिपात्राणि च नापिताय देवानि प्रतिपत्तिस्तुसादनप्रसङ्गा-
दत्रोक्ता । ‘अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरद-
ग्रेषु दग्धेषु प्राच्युपविशति’ ।

अथाज्यसंस्कारानन्तरम् । प्राची प्राङ्मुखी । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठते । अथशब्दः किञ्चित्
कर्म स्मारयति । तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणीति
वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्तादुपरिशिष्टावतसो महाव्याहृतयो भवन्तीति
महानारायणः । पाणिग्रहणे तु महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभि-
श्चसुधीमिति गोमिलदर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः ।
तेन यश्चूडां करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृहीतकुमा-
रायाः पश्चात् प्राङ्मुख ऊर्ध्वं तिष्ठति । अथ जपति वायमगात्
सुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः । अथ ऊर्ध्व-
वस्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं सवितारं ध्यायन् । पितरव्या-
वलोकयन् जपति । उष्णेन वायुदकेनैषीति वायुं मनसा ध्यायन्
उष्णोदकं संप्रेक्षमाणः । वायुं ध्यायन् उष्णोदकपूर्णं कंसपात्रा-
वलोकयन् उष्णेन वाय इति मन्त्रं जपेत् । गोमिलाः ।—‘दक्षिणेन
पाणिना अप आदाय दक्षिणां कपुष्पिकाम् उन्मयति आप उन्मन्तु
जीवते इति’ । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य
दक्षिणकपुष्पिकामुन्मयति क्लेदयति । कं शिरः शीततपादि-

रक्षणेन पुष्पाति इति कपुष्पिका शिरसउभयपार्श्वस्वकेशजटिका
 उच्यते । उक्तञ्च । ‘कपुष्पिकाऽभितः केशान् मूर्ध्नि पश्चात् कपुष्पल-
 मिति’ । गोभिलः ।—‘विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति औद्गुम्बरं धुरं प्रेक्षेत आदर्शं
 वा’ । औद्गुम्बरं ताम्रं तदलामे दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति
 मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां कपुष्पि-
 कायामभिशिरोऽग्रा निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्त-
 पिञ्जलीयं हीत्वा दक्षिणायां कपुष्पिकायाम् ओषधे त्रायस्वैनमिति
 मन्त्रेण स्थापयति । अभिशिरोघ्राः शिरसोऽभिमुखग्रा उद्गु-
 म्लाघोग्रा इत्यर्थः । गोभिलः ।—‘ता वामेनाभिगृह्य दक्षिण-
 पाणिना औद्गुम्बरं धुरं गृहीत्वा दर्शं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
 येन पूषा बृहस्पतिरिति प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् सकृत् यजुषा
 द्विस्तूष्णीम्’ । येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं प्राञ्चं प्रागतं धुरं
 कपुष्पिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदमकुर्वन्
 एकवारं मन्त्रेण वारद्वयं तूष्णीम् अप्रच्छिन्दन्निति धुरपक्षे । गोभिलः
 —‘अथावसेन प्रच्छिद्यानहुहे गोमये निदधाति’ । अनन्तरं लौह-
 क्षुरेण कपुष्पिकाकेशान् दर्भपिञ्जलीसहितान् क्षित्वा ताभिः सह
 वृषगोमये निदध्यात् । गोभिलः ।—‘एतयैवावृता कपुच्छलम् अनये-
 वावृता परीपाठ्या कपुच्छलं संस्कुर्यात् अषट्स्योपरि उन्नतशिरो-
 ऽवयवः कपुच्छलम् । गोभिलः ।—‘एतयोत्तरां कपुष्पिकाम्’ । एतया
 प्रक्रियया बालां कपुष्पिकां क्षिन्धात् । गोभिलः ।—‘उन्दनप्रभृति-
 ध्वेनामिनिवर्त्तयेत् । क्लेदनादिकर्म पुनः कुर्यात्’ । उन्दी क्लेदने ।
 उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्ध्नि परिगृह्य जपेत् श्यायुषं यमदग्नेरिति
 मूर्ध्नि कुमारस्य एतयैवावृता स्त्रियास्तूष्णीम् । मन्त्रेण ए होमः ।
 आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः सव्ये संस्कारा मन्त्रवर्जं भवन्ति ।
 ‘अमन्त्रिका ए कार्थ्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः’ इति मनुवचनात् ।
 तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः’ इति याज्ञवल्क्य-

वचनाम् । होमस्तु मन्त्रेण तुशब्दश्चार्थे तेन वृद्धिभादश्च मन्त्रवदेव भवतीत्यर्थः । गोभिलः ।—‘उदगन्नेवत्सुप्य कुशलीकारयन्ति यथा गोत्रकुलकल्पं’ उदक् उत्तरतः उत्सुप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुलाचारस्तथा । राजमार्चण्डः ।—‘प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुप्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः’ । बृद्धगर्गः ।—‘केशवमानर्त्तापुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् । दिति-मदितिश्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्’ । गोभिलः ।—‘आनङ्गुहे गोमये केशान् कृत्वा अरण्ये गत्वा निखनन्ति’ । वृष-गोमये सर्वान् केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहु-वचनादनियतकर्त्तृकत्वं स्तम्भे हैके निदधाति । ह इति निपातः । एके आचार्याः ब्रीहियवादिस्तम्भे निदधाति तान् केशान् प्रक्षि-पन्तीत्यर्थः । यथार्थं गौर्दक्षिणा । यथार्थमुदीच्यं व्यस्तसमस्तमहा-व्याहृतिहोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा देया प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः ।—‘गर्भार्ष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भैकादशेषु क्षत्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आ षोडशाद् ब्राह्मण-स्यानतीतः कालो भवति आ द्वाविंशत् क्षत्रियस्य आ चतुर्विंश-द्वैश्यस्य, अत ऊर्द्धं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्ना-ध्यापयेयुर्न एमिच्छिवाहयेयुः’ । गर्भवर्षमष्टमं येषां वर्षाणां तानि वर्षाणि गर्भार्ष्टमानि तेषु गर्भार्ष्टमेषु वर्त्तमानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणो नामधेयं तेन कर्मणा योजयेत् । ‘दक्षोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तदयोगात् बालत्वोपनयं विदुः’ इति-स्मृतेः । आ षोडशादित्यभिधावाक् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । ‘षोडशाब्दो हि विदस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते’ ।

अङ्कः षोडशकर्मणां पुनश्च वृत्ता-प्रतीकम् । 'पतितः- यस्व सवित्रीः
 दशकर्मणि-पञ्च च । ब्राह्मणस्य : विशेषेण तथा राजन्यकर्मणोः-
 प्राप्तिपूजितं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरु' इति यमकचनेन तदनङ्कः
 प्रतीयते । अनयोर्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथाच माण्डव्यः-
 'व्रतान्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
 प्रसूतिपूर्वं सदान्ये व' । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसि-
 वचनम् । 'द्वादश षोडशविंशतिश्चेदतीता । अवसृजकाला भव-
 न्तीति' । तद्द्वादशवर्षाद्वरपरिग्राहणादीनां महाध्याहृतिहोमरूपप्राय-
 श्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरिगुरुप्रायश्चित्तमिति । तथाच शङ्खलिखितौ ।
 —'ब्राह्मणश्चान्द्रायणश्चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् चान्द्रायणाशक्तौ
 चेन्द्रकं तन्मूल्यं वा सार्द्धं द्वाविंशतिकाषांपणा गोमूल्यं काषांपण
 एकः, मिलित्वा सार्द्धं, त्रयोविंशतिकाषांपणा देयाः' । पितृमातृ-
 रद्वितस्य निःस्वस्य देशोपपन्नादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये
 व मनुविष्णू । 'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
 तंश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' । कृच्छ्रं
 प्राजापत्यम् । तत्राशक्तौ चेन्द्रत्रयं तन्मूल्यं नवकाषांपणा वा देयाः ।
 अकृतप्रायश्चित्तान् प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृ-
 संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनार्थम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् । 'ब्राह्म-
 चादयस्व भुक्तान् कृच्छ्रपादेन शुध्यति । यश्चोपनयते ब्राह्म्यान्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति' भूजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः । 'स्वाती-
 शकधनाधिभिन्नकरमे पोष्णं चित्राहरिभेन्दौ तोयपतौ भगे दिति-
 सुते भाद्रद्वये सागरे । केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशिशुमे चन्द्रे च
 तारे शुमे कर्त्तव्यं व्रतकर्मं मङ्गलतिथौ वाराः सिताकैव्यकाः' ।
 अदितिसुत उत्तरफल्गुनी सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकावाम् ।—
 'जीवाकैन्द्विशुद्धौ हरिशयनवह्निर्मास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेद-
 वर्णाधिप इह शुभदे क्षीरमे नावितौ च । शुक्राकैव्यर्क्षन्ने रविमवत-

तिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं नोम्बोवास्तातिचारेऽर्कसितपुबदिने
 कालशुद्धौ ऋतं स्यात्' । रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं षष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया प्रोज्झ्य त्यक्त्वा । कृत्यचिन्तामयी—'माघे इविष-
 शीलाद्यः फाल्गुने च इदमृतः । चैत्रे भवति मेघावी वैशाखे
 कौविदी भवेत् । ज्येष्ठे गहननीतिरु आषाढे ऋतुभाजनः । शेषे-
 ष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्' । राजमासंभ्ये—
 'पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति' । आश्वलायनः—
 'उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्पाणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदान-
 विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके' । आपूर्यमाणे पक्षे
 शुक्लपक्षे । बृहद्गर्गः—'स्मृतिसूक्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीं ।
 पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्' । श्रीपतिष्वयहारसमुच्चये
 —'कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो रपि । कृष्णपक्षे द्वितीया-
 यामनध्यायं विदुर्ब्रूयाः । शुजबलः—'चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वे-
 वाष्टकानि च । मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयो
 माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालकृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्ध-
 शुभक्रियाम् । उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्तिकादौ
 कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनः संस्कारमर्हतीत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोप-
 नयनपरः । वैश्योपनयनपरश्च । तथाच गर्गः—'विप्रस्य क्षत्रियस्यापि
 मौड्डी स्वाहुत्तरायणे । दक्षिणे च विरां काव्यं नानध्याये न संक्रमे ।
 अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत्' । अपिना दक्षिणायन-
 कृष्णपक्षयोः समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लतृतीया
 आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा । वैशाखशुक्लतृतीया
 युगादित्वेन निषिद्धा । 'षष्ठ्यामशुचिरुगमाम्यौ रिक्तानु बहुदोषभाक्' ।
 सामगानां कुजवारेऽपुनयनं शास्त्राधिपत्वात् । तथाच—'शास्त्राधिपे
 वलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
 नीचस्थितेऽरिषद्गतेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः' ।

व्यस्य शास्त्राधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ—‘जन्मोदये जन्मसु तदरकासु
 चण्डोऽथवा जन्मनि जन्ममे वा । ज्ञेतेन विप्रो न बहुभुक्षोऽपि विद्या-
 निश्चेषैः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते वैत्थशुरो गुरो वा ऋद्धोऽपि
 वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो द्विस्तैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि
 रक्षितो यः’ । उदये लग्ने व्रतेन उपनयनेन । गोभिलः—‘यदहर्बैष्णवन्
 मानवको भवति प्रागेयैनं तदहर्मोजयन्ति कुशलीकारयन्स्त्राभाषयन्त्यलं
 कुर्वन्त्याह तेन वाससा समान्छादयन्ति’ । यदहर्बैष्णवनि उपभ्यन्
 उपनयनं कारयिष्यन् मानवक उच्यते भवति । मानवकोऽजंभीतवेदः ।
 ‘अनुचो मानवको ज्ञेय एनः कृष्णमृगः स्मृतः । रुग्णोरमृगः प्रोक्तः
 सुमरः शल उच्यते’ । प्राक् प्रातः । तच्च ‘चतस्रो घटिकाः प्रातरुणो-
 दय उच्यते’ इति ब्रह्मवैवर्तौक्तम् । अत्र घटिका दण्डः । ‘त्रियामां
 रजनीं प्राहुस्त्यक्तायन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये द्विसाद्यन्त-
 संशिते’ इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः । अथाच
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुवृत्तशङ्खलिखितौ—‘पयोयवागुमिश्राहाराः
 क्रमशो द्विजातीनाम्’ । कुशलीकारयन्ति मुण्डयन्ति व्याप्लावयन्ति
 स्नययन्ति आहस्तेनासूदितेन वाससा वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिचा-
 पयन्ति । अत्रैकवचनादधरीयमेतत् । उत्तरीयन्तु उषरिष्टादजिनं
 वक्ष्यते । क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य’ ।
 क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि । शाणं शणतन्मुम्वं तदुम्वं
 ब्राह्मणस्य । गोभिलः—‘ऐणेषुरौरावाजानि अजिनानि’ । एनः
 कृष्णमृगः रुग्णोरमृगः अजश्चागः यथाक्रमः द्विजानामेतान्यजिनानि ।
 गोभिलः—‘मुञ्जकाशतासून्पौरसनाः’ । मुञ्जः शरः तासूनाः शम्भस्तद्भवा
 रसना मेखला तासूनी । तथाच अनुः—‘मोज्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा
 कार्पा विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वी ष्वा वैश्यस्य शणतान्तवी ।
 मुञ्जालामे व कर्त्तव्या कुशमान्तकवल्जैः । त्रिवृताग्रन्थिजैकेन त्रिभिः
 पञ्चभिरेव वा’ । गोभिलः—‘पार्णेवैल्वाश्चतयदण्डाः’ । पार्णः

प्राज्ञाशः । मनुः—‘ब्राह्मणो वैश्वपात्नीश्वी क्षत्रियो वतद्योषितो ।
 वैश्वोदुम्बरो वैश्यो दण्डानर्हन्ति कर्माः’ । एते वर्णमात्रस्य ब्राह्मणे
 विश्वामात् प्रतिष्ठेयस्त्विदं दण्डमिति मनु वचनात्तरे एकवचनभूतेरत्रैक-
 दण्डधारणं ननु द्वन्द्वनिर्देशदण्डव्यधारणम् । मनुः—‘केशामित्तो
 ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्
 नासान्तिको विशः ।’ अणवस्तै ए सर्वे स्युरग्राः सौम्यदर्शनाः ।
 अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः । अज्ञाने वा सर्वाणि
 वृषाम् । स्वस्य स्वस्थालामे तर्वाणि क्षौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् ।
 गोभिलः—पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निवत्तमाहितो भवति ।
 स्पष्टार्थमेतत् । गोभिलः—‘अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्ने-
 रुदगग्नेषु दर्भेषु प्राणाचार्योऽवतिष्ठते । अथाहुतिभिराहुतिचण्डये
 हुते अग्ने व्रतपते’ इति पश्चाद्बुद्धी हुत्वा आचार्यः, पश्चाद्बुद्धेषु कुरे, पु
 प्राङ्मुख ऊर्ध्वस्तिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य इत्येककस्य क्त्वादेश एव हुत्वा
 तिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्यस्य मन्त्रपाठो न
 माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणाहुत्वारणं तत्र ब्रह्मचर्यमागामिति
 कचयतीति वचनादग्रे व्रतपते व्रतं चारिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्-
 न्धानीयत्वान्माणवकस्य मन्त्रैरग्रादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य ।
 तथाच । ‘यां वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव’
 इति सरला । तत्र ऋत्विक्यजमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे प्रमाणा-
 भावात् । अतएव भट्टमायम् । होमेन तहाचार्यसम्बन्धः कुतो
 हुत्वाचार्योहवतिष्ठते इति क्त्वा प्रत्यययोगात् मन्त्रान् माणवको जपेत्
 कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतचरिष्यामीत्याहुत्तमहुत्तप्रयोगोऽन्यधानुपपद्यते ।
 गोभिलः । —‘अन्तरेणाग्राचार्योर्माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख
 आचार्य उदगग्नेषु दर्भेषु अग्राचार्ययोर्मध्ये आचार्योभिमुखः
 अणवतिष्ठते इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽ-
 धामञ्जलिं पुरयति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य दक्षिणस्यां

दिश्यवस्थितौ ब्राह्मणोऽधीतवेदः सलिलाञ्जलिं माणवकस्य पूरयित्वा
 खण्डितात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् । गोमिलः—‘प्रेक्ष्यमाणो जप-
 त्वागन्त्रा समगन्महीति’ । कं प्रेक्ष्यमाणः को जपति । माणवकं
 प्रेक्ष्यमाण आचार्य आगन्त्रा समगन्महीति मन्त्रं जपति, स्वस्ति
 सञ्चरतादयमिति मन्त्रलिङ्गात् । गोमिलः—‘आचार्यो ब्रह्मचर्यं
 मागामिति वाचयति’ । आचार्यो माणवकं पाठयतीत्यर्थः । को
 नामासीति नामधेयं पृच्छति, तस्याचार्यो ऽभिवादनीयः । नामधेयं
 कल्पयित्वा देवताभयं नक्षत्राभयं गोत्राभयं वा इत्येके । अभिवादनीयं
 अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानीमेवाचार्यः को नामासीति
 पृच्छेत् । तत्र देवताभयं कृष्णादिनक्षत्राभयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालीन-
 नक्षत्रपादात् ज्ञेयम् । गोत्राभयं शान्तिहत्यादि । गोमिलः—‘उत्-
 सुज्यापामञ्जलिराचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति ।
 देवस्य ते सविदुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसौ
 इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुर्दक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिणपाणिमङ्गुष्ठेन सह
 गृह्णाति देवस्य त्वेति मन्त्रेण । असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य
 नाम गृह्णीयात् । इदानीं गृहीतमाणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तम-
 ग्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोमिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोमिलः-
 —‘अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमश्वावृतम्भासाविति ।
 तद्देशस्थमेवैनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति सूर्यस्येति
 मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः । दक्षिणेन पाणिना
 दक्षिणमंशमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नामिदेशमभिस्पृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति
 प्रदक्षिणावर्त्ते माणवके प्राङ्मुखोऽवस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंशं स्पृष्ट्वा
 अव्यवहितं नामि प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत् । अत्राप्यमुमिति
 पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रबोध्यम् । गोमिलः—‘उत्सृज्य नामि-
 देशममुष’ इति । जपेदिति वाक्यशेषः । उत्सृज्य करं सर्पते
 गर्तयर्षवात् ऊर्ध्वं करमुत्सृज्य ऊर्ध्वं नीत्वा नामिदेशं समीपार्थाः

द्वितीया, नामिदेशसमीप एव उदरे करमवस्थाप्याभ्युव इति जपेत् ।
 कुतो मन्त्रलिङ्गात्, अभ्युवशब्देन जठरोऽग्निरुच्यते । तस्मात्त्रामेस्तत्पुण्य
 करं नामिदेशसमीप एव उदरं जठरामिस्थानमालभ्याभ्युव इति जपेत् ।
 इति भट्टभाष्यदर्शनात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णूक्तं निरस्तम्
 अहवविभक्तिव्युत्पत्त्या अभ्युव इति समाख्या । अत्राप्यमुमिति
 पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यं तत्पुण्य हृदयदेशं कुरान् इति ।
 जठरावृतपुण्य ऊर्ध्वं नीत्वा करं हृदयमालभ्य कुरान् इति जपेत् ।
 कुरान् शब्देन हृदय एव पुङ्खो यत उच्यते अतो हृदयदेशमालभ्य
 जपतीति तदधिष्ठातृत्वात् पुङ्खस्य । तथाच भुतिः । 'स एवैव
 आम्बाहृदीति' । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् ।
 दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमालभ्य प्रजापतये त्वा परिदाम्यसाविति ।
 अंशं माणवकस्येति शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापतये त्वेति जपेत् ।
 असाविति स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः—'सव्येन सव्यं
 देवाय त्वा सवित्रे परिदाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्मचारिणः
 सव्यमंशं स्पृष्ट्वा देवाय त्वेति जपेत् । अत्रासाविति स्थाने सम्बोधनान्तं
 नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः—'अयेनं संप्रेषयति ब्रह्मचार्यमाविति' ।
 समिधमाधेहि आपोशानं कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीरित्यपि सर्वत्र
 ओम् वादमिति च श्रूयात् । 'यदुच्यते अस्तमिते समिधमादधाति
 तदिदमादिश्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि इति श्रुताश्रुतं तस्मान्नात्र
 तदवशिष्यते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चान्निः परिदधाति इति तदिदमादिश्यते
 सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पृथक्मन्त्राध्यासापोशानं
 हे ब्रह्मचारिणिति । मन्यौ च शाखान्तरावुपादेवौ । अमृतो-
 पस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात् अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात्
 इति यद्यद्विहितं कर्म तत्तत् कुरु मा दिवा स्वाप्सीः दिवा
 स्वप्नमाकाशीरित्यर्थः । माणवकः सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु वादमोमिति
 वा प्रतिषेधनं दधात् । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—'ब्रह्मचारिसमाधिष्ठे'

युक्तां व्रतकर्मणि । 'वादमौमिति' वा भूयात् तत्तत्त्वैवानुपालयन् ॥
 गोमिलः—'उदगग्नेस्तुष्य प्रागाचार्या उपविशति उदगग्नेषु
 दग्नेषु' । स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यङ्मानवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख-
 माचार्यस्युदगग्नेषु दग्नेषु प्रत्यङ्मुखो मानवको दक्षिणजानु अर्क-
 गतं भूमौ यस्य स आचार्यगभिमुखं यथा स्वात्तथा उपविशति
 इति पूर्वोणान्वयः । उत्तरत एवाग्नेः ज्येष्ठेन त्रिः प्रदक्षिणं मुखमेखलां
 परिहरन् वाचयति । इयं वृक्तं परिवाधमाना ऋतस्य गोपत्रीति
 च । अथ तथैवोपविष्टं मानवकं इयं वृक्तं परिवाधमाना इति
 ऋतस्य गोपत्रीति च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौल्यमेखलां वारत्रयं
 परिधापयन् वाचयति । अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव
 मन्त्रपाठः । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कृत्वेति
 वचनात् । मुञ्जालामे कुशेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि । यशोपवीत-
 मस्मिन्नेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं 'कार्पासमुत्तरीयं स्यात्
 त्रिप्रसोर्द्धवृत्तं त्रिद्विदि' मनुक्तेः । पवित्रं चास्मै प्रयच्छतीति
 जातुकर्णात् । यशोपवीतिनं कुर्यादिति सांख्यायनाच्च । 'मेखलामजिनं
 दण्डमुपवीतम् कमण्डलु' । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि
 मन्त्रवत् ॥ इति मनुवचनेनोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणादि
 गृह्ये तदनुदेशात् शाखान्तरादुपादधात् । यशोपवीतमसि यस्तस्य
 त्वोपवीतेनोपनेष्यामिति भट्टभाष्यम् । अस्मिन्नेवावसरे अजिनमुत्तरीय-
 मित्यापस्तम्बः । अजिनञ्च कृष्णतारचर्मं प्रागुक्तत्वात् । अजिन-
 प्राहणमन्त्रस्य उम् मित्रस्य चक्षुर्वक्ष्यं वलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं
 समुद्रमनाहतस्य वसनं जरिष्णूपवीतं वाह्यजिनं दधेयमिति
 तैत्तिरीयशाखापठितो ब्रह्मव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डजिनो-
 पवीतानि मेखलाञ्चैव धारयत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारण-
 विधायकम् । एतद्वन्तरमाचमनं कुर्यात् । यशोपवीतिना वाधा-
 न्त्येवकीलः कृत्स्नमिति गोमिकाद्वत्तत् । आचामेदित्यनुवृत्तौ 'शिल्पः

वद्धा कवित्वा हे निर्णिके वाससी शुभे । तूष्णींभूत्वा समस्तस्य
नो मन्त्रं विज्ञोकयन् ॥ इति देवस्तवचनाम् । हरिशर्माप्येवम् ।
गोमिलाः ।—अथोपसोदत्तधीहि भोः सावित्री मे भवाननुत्तरीस्विति ।
अनन्तरं तथैकोपदिष्टो माणवक उपसीदति कृताञ्जलिपुट आचम्य-
गतचक्षुःसज्जो भवति । अधीहि भोरित्यादि मन्त्रेण अधीहि
अध्यापय सावित्री सवितुदेवताकां गावत्रीम् । भोरित्वाचम्य-
सम्बोजनम् । महभाष्येऽप्येवम् । तस्मा अन्वाह पञ्चः अर्द्धचंशः
श्लोकः इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुश्रूयात् पूर्वं
तावत् पञ्चः पादशः ततोऽर्द्धचंशः ततः श्लोकः । श्लोक इत्यत्र
मर्वामिति पाठः सरलायम् । महाभ्याहुतीथ विकृताः उद्धारान्ताः
विकृताः पृथक्कृताः । उद्धारान्ता इत्यत्र स्युरेमिति महभाष्यम् ।
सुरिति भवदेवभट्टः । उभयमतग्राही वीरेश्वरस्तु उम् स्युरेमिति
अन्ता अवसानभूताः । वार्धमस्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति सुभवसु-
भवसं माकुर्विति वार्धं पलाशादिभवं दण्डं माणवकाय दत्तं
सुभवंति पाठयति । अथ भैक्ष्यञ्चरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्यो-
पस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति । ‘प्रतिगृह्ये पित्तं दण्डमुपस्थाप्य
च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि’ ॥ इति
मनुवचनात् । भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति आचरति इत्यर्थः ।
मातरमेवात्र ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः ।
याचते इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वच्छात्रे । तथाच मनुः—
‘मातरं वा स्वमारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षीत भिक्षां
प्रश्नमां वा चैनं नावमानयेत्’ ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः, नतु प्रतिगृहं
गत्वा । भवति भिक्षां वेहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः । तस्याच
मनुः ।—‘भवत् पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु
राजन्मो वैश्यस्तु भवदुत्तमः । अदिसध्यावसानेऽनु भवच्छन्दोप-
लक्षितः । ब्राह्मणहस्तिविरां भैक्ष्यवन्तं यथाक्रमम्’ । इति

याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्य्याय भैक्ष्यं प्रतिवेदयतो वेदवति
 समर्पयति भोरिति । आचार्य्याय निवेद्य प्रतिगृहीयादिति श्रृष्टान्तर-
 वचनात् । भैक्ष्यं भोरिति निवेदनमन्त्रः । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात्
 आचार्य्याय निवेद्य स्वयं तदेव भुञ्जीत । तथाच मनुः—
 'समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया । निवेद्य गुरवेऽश्नीयात्
 आचार्य्यः प्राकृष्टस्तः शुचिः' ॥ आचार्य्यश्च माणवकाय भैक्ष्यं
 प्रदाय कर्मशेषं समापयेत् इति, तच्च सावित्रचक्रहोमादिवक्ष्यमाण-
 तत्तदपन्थात् । तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः । माणवकोऽहःशेषं संयत-
 बागास्ते । अस्तमिते समिधमादधाति अग्नये समिधमहार्धमिति ।
 अस्तंगते सूर्ये समिधं प्रादेशमात्रमग्नये समिधमहार्धमित्यनेनादधाति
 इत्येवातः प्रधानाहुतिः । ततश्चास्याः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च समिद्धवतीति ।
 उक्तञ्च—'समिधाविषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरि-
 ष्ठाच्च इन्वनार्थं समिद्धवेत्' ॥ समिद्धोमश्च सायं प्रातः कर्तव्यः ।
 तथाच मनुः—'दूरादाहृत्य समिधः सन्निध्याद्विहायसे । सायं
 प्रातश्च शुद्धयादाहिताग्निरतन्निः ।' समिदाधानानन्तरञ्चाग्नि-
 मभिवादयेत् । तथाच श्रृष्टान्तरम् । उभयत्राग्निं समिध्य गोत्रनामनी
 प्रोच्यामिवाद्याचार्य्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं प्रातः । अग्निवाद्याग्नि-
 मित्यन्वयः । त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते
 सावित्रचक्रः । तस्य उपनयनरूपव्रतस्य नष्ट सन्निधानात्त्रिरात्रस्य
 अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त
 इत्यवचनीयं स्यात् । अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । भट्टभाष्येऽ
 प्येवम् । ततश्चक्षुषेऽह्नि सावित्रचक्ररिति भवदेवमष्टौकं चक्षुषेऽह्नि
 सावित्रचक्रः कार्य्य इति सरलौक्तञ्च हेवम् । सवितास्य देवता इति
 सावित्रः । यथार्थं गोर्दक्षिणा । यथार्थं सवीन्धं महाव्याहृत्यादि
 कर्म । इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः नष्ट सावित्रचक्रोः प्रधानस्य
 उपनयनकर्मणोर्दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनयनानन्तर-

आचार्याय बरो दक्षिणा इति गृहान्तरमिति सरला । बरो गौः । तथाचोक्तम् । 'गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगम्यते । न ततोऽप्यद्वरो यस्मात्तस्माद्गौर्वर उच्यते' । इदानीमुपनयनातिरिक्तप्रताचरणादन्यद्गृहादि न लिखितम् । भववेबभट्टेनापि न लिखितम् । गोमिलः—'सर्वत्राचार्य्यं' तदशकं तेनारात् सत्यमुपागामिति विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां व्रतानामन्ते अर्चं मन्त्रे विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य्यमिति । यत्र तच्छक्यमित्यत्र तदशकमिति । यत्र तेनद्वरा समिधमिति तत्र तेनारात् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र उपागामिति । कर्मक्रमस्तु उपनयनव्रतान्ते सावित्रचक्रहोमः । ततः स्विष्टिकृद्धोमः । प्राक्स्विष्टिकृदावाप इति ख्यात् । ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचार्य्यं तत्ते प्रवर्षीमि तदशकं तेनारात् समिधमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्त्वा होमकर्मसमाप्तौ दक्षिणा गोदानमिति भट्टमाच्यम् । एतेन ब्रह्मचारिणां जपमात्रं न होमो वचनाभावात् । स्वाहान्तानामपि होमवैवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलार्थं हेयम् । अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादुदगमेषु वभेषु प्रागाचार्य्योऽवतिष्ठते इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादिपदस्थाने अचार्य्यमित्यादि पदोहमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः । तन्मतेऽप्यचार्य्यमित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गसायकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चान्ते व्रतपते व्रतमचार्य्यमित्यादिहोमः समावर्तनमध्ये भववेबभट्टोक्तो न युक्तः । व्रतचरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमचार्य्यमित्यस्यापि व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्तनम् । ज्योतिषे—'भौमभानुजयोर्वरि नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्तनमिष्यते' ॥ गोमिलः—'अथाज्ञानं । अथ व्रतानन्तरमाज्ञानं स्नानं कुम्पादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्य्यकुलस्य परिश्रमं भवति । आचार्य्यगृहादुत्तरस्थां

पृथक्कया वा स्नामार्यमाकृतं स्नानं कुर्वीत । अत्र प्राच्यांशु-
 दर्भेण चक्षुषाचार्यं उपविशति तत्राहुते चक्षुः उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्म-
 चाख्युदयधेनुं दर्भेण । प्राक्प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वौषधि-
 विफाण्डाभिरङ्गिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् ।
 सर्वौषधवत्त्वं 'ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोपूनाः सूर्यपास्तिताः ।
 यवाश्चौषधयः सप्त विपदो ब्रन्ति वारिताः' ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टोक्तास्ताभिः सह या आपो विफाण्डा विपक्वा उष्णीकृतास्ता-
 सर्वौषधिविफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिश्चन्दनाविगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
 ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टमाध्यम् । स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो
 भवति । इव शब्दएवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चेत्
 आचार्यकत्वं कामिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णो भवन्ति ।
 मन्त्रवर्णोऽभिषेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाहममभिषिञ्चामि इति तेन
 मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधिमाह येऽप्सुन्तरम्यः प्रक्षिप्त्वा
 इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति । ये ऽप्सुन्तरम्य इति मन्त्रेण कासाम-
 पामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवसिञ्चति । क भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् ।
 तन्मन्त्रस्थाभितान् सृजामीति यदपामीति मन्त्रस्याभितान् सृजामीति
 मन्त्रलिङ्गद्रव्याच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्ताया भूमौ त्यजति । यदपां धोरं
 यदपां कूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्तते
 चकारात् । यो रीचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानाम-
 पामञ्जलिना । यो रीचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानम-
 भिषिञ्चति । उम् यशसे तेजसे इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति
 वर्तते । येन स्त्रियमकृण्वतमिति च । तूष्णीं चतुर्थम् । आत्मान-
 मभिषिञ्चतीति वर्तते । अभिषेकः शिरसि कर्तव्यः शिरः प्रधानमङ्गाना-
 मिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुपतिष्ठेत चक्षुः भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्
 प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्यसमीपादुत्थाय उर्ध्वसित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण
 मा हिंसीरत्यन्तमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत । उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेषम् ॥

मेखलमवसुज्ज्वले उदुत्तमं वक्षमिति अवसुज्ज्वले अवस्तादवसुज्ज्वले ।
 अवसुज्ज्वलोऽवस्तादवसुज्ज्वले । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशरम्भु-
 रोमनेखानि वापयति शिखावर्जम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा नापितेन मुण्डयाति । अत्र शिखावर्जमिति वचनात् प्राक्
 सशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । 'सशिखं वपनं कार्यमा-
 स्नानात् ब्रह्मचारिणा' मिति । स्नात्वा लङ्गुत्याहते वाससी परिधाय
 स्रजमावध्नीत भीरसि मयि रमस्वेति । अलङ्गुत्य कुण्डलार्दना-
 त्मानं योजयित्वा आहते, 'ईषदौतं नवं शुभ्रं मदरां यन्न
 धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनं' मिति वशिष्ठोक्त-
 लक्षणे ईषत् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं
 ग्रथितपुष्पं अवध्नीत शिरसीति शेषः । भीरसीति मन्त्रेण नेत्रो
 स्थो नयतं मामित्युपानहौ । अवध्नीतेत्यनुवर्तते । वपानहौ
 चर्मपादुके योग्यत्वात् पादयोः । गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण वैजवं
 दण्डं गृह्णाति, वैजवं वंशप्रभवं, गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्य्य
 सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षतो यक्षनिव चक्षुषः प्रियो वो
 भूयासमिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसमासहितं अभ्येत्याभिमृश्येन
 गत्वाचार्य्यं परिषदञ्जेक्षते यक्षमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य मुख्यान्
 प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधानानकुलीति उपाचार्य्यसमीपे मुख्यान्
 प्राणान् मुखप्रभवान् वायुन् संस्पृशन् स्नातकः ओष्ठापिधानमिति
 मन्त्रं जपेत् । अयेनमाचार्य्योऽर्हयेत् । अत्रावसरे एवं स्नातकं
 विवाहोक्तवराहं विधिनाऽर्हयेत् । तदशक्तं गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक्तं
 रथमुपसंक्तम् पक्षसीकूवरवाहूराभिमृषेत् । वनस्पति बिहदोहि भूया
 इति । पक्षसी चक्र । कूवरं रथिकस्यानं वा कूरं रथरेखेत्यर्थः ।
 वनस्पतीति मन्त्रेणाभिमृषेत् स्पृशेत् । आस्थात ते जगद् अेतानी
 त्वातिष्ठति । रथमावस आस्था ते जपद् जेतवामीति वनस्पते
 इत्यादि मन्त्रस्व चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति प्राच्या उक्त्वाभिप्रप्राप-

प्रदक्षिणमाकृत्वा उपयाति । तेन रथेन प्राञ्चुर्वा वा प्रवाय प्रक्षेपेण गत्वा उपयाति आचार्य्यसमीपमागच्छति । उपयाताचार्य्यमिति कोहनीयाः । उपयाताचार्य्यसमीपमागताचार्य्यं देयमिति कोहनीया आचार्य्या आहुः । रथामावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चक्रकरणे तण्डुला-
दाववपातादिवत् । अस्य कर्मणः समावर्त्तनसंज्ञापि । 'गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तौ यथाविधि । उद्वहेत द्विजौ भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विता' मिति मनूकेः । स्पष्टं शौनकाकारिकायाम् । 'कुण्वीत द्रव्यमेवैतत् समावर्त्तनसंज्ञकम् ।

अथ नवग्रहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे—'ज्येष्ठापुनर्वसुयुतं गृहारम्भो-
दितञ्च यत् । तत् त्वं योजयेद्देशमप्रवेशे देवचिन्तकः' । गृहारम्भे
मतस्यपुराणम्—'चन्द्रावित्यवलं लब्धा लभं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोष्णप्रायादिकर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् । अश्विनीरोहिणी-
मूलमुत्तरात्रयमेन्दवम् । स्वातीहस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्णुभगण्डपरिघवर्जं
योगेषु कारयेत् । आदित्यभौमवर्जन्दु सव्वे वाराः शुभावहाः' ।
राजमार्त्तण्डः—'आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्रा धनिष्ठोत्तरा, पोष्णं
विष्णुगतानुराधपवनेः शुद्धैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिक्सेऽथ
पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ, विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो
वेशमादिकार्यं शुभम्' । ज्योतिषे—'उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं
मुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् । ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्यान्निष्ठ-
मैर्युक्तनिरीक्षितेषु । 'कृत्वापतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्ष-
ताम्रफलपुष्पदलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्योमङ्गल्य-
शान्तिनिलायं निलायं विशेष' । विष्णुधर्मोत्तरे—'गोपुच्छविन्यस्त-
करः प्रविशेत् गृहं गृही । अनुलिप्तः सुखी सखी सपत्नीकस्तथैव
च' । गोमिलाः—'मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णेन गवा यजेताज्येन
वा श्वेतेन सपायसाभ्यां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य उपसमाधाय

कुराण्डकोक्षविधिनामिं स्थापयित्वा । पायसेन वा केवलमेव रसमाख्यं
मांसं पायसमिति संयूयाच्छुद्धीतं गृह्यत्वा शुद्धयात् । वास्तोस्पते इति
प्रथमा वामदेव्यर्चा महाव्याहृतवः प्रजापतये इत्युत्तरीया । रसं
घृतं मांसं संयूय मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहीतं केवलमेकमे-
नाष्टवारान् गृहीत्वा वास्तोस्पते प्रतिजानीति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः ।
वामदेव्यर्चा लिखित्वाभिस्तिष्ठः महाव्याहृतिभिस्तिष्ठस्ताभिस्तिष्ठः
महाव्याहृतिभिस्तिष्ठः प्रजापतये इत्येका प्रथमोत्तरीया इति
आहुतिमेदार्यम् । तत्र शब्दोऽप्यत्र देवताहोममन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः ।
वायव्यस्तास्तावतीरदृश्य निर्वापः ताव आश्वस्य वास्तोस्पतिः ।
वामदेव्यर्चामिन्द्रः महाव्याहृतीनामग्निवायुसूर्या व्याहृतीनाञ्च
सर्वेषामार्षथैव प्रजापतिः । 'अग्निर्वायुस्तथासूर्योबृहस्पतिरपां पतिः ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः' इति सम्बन्धवचनात् ।
एते न महाव्याहृतीनां पृथिव्यादिवाचकत्वात् । पृथिव्याया देवता इति
भृस्त्वा भुवस्त्वा स्वस्त्वा इति च सरलादर्शनात् । भवदेवमष्टेनापि यत्
भृस्त्वायुष्टमित्यादिलिखितं तद्वेद्यम् । तस्यैव स्थानान्तरे महाव्याहृति-
होमलिखने अग्न्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात् प्रजापतिरुक्त एव । सूत्रे
केवलपायसपक्षे च ओम् वास्तोस्पतये त्वा युष्टं निर्वापामीति त्रीणादिक-
मादाय एवमिन्द्राय इति त्रिभिः । अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये
इत्यष्टौ निर्वापाः । ततः सिद्धचरो घृतसुबो दत्ता मेक्षणेनाष्टौ प्रधान-
होमाः । शेषं स्थालीपाकावृताहुत्वा बलीन् हरेत् । प्रदक्षिणं प्रति-
दिशमवान्तरदेशेष्वानुपूर्वेण व्यतिहरन् । हुत्वैति क्रमप्राप्तेऽप्यानन्त-
र्यार्थम् । तेन प्रधानाहुतीहुत्वा स्थष्टिकुटुत्त्वैव बलीन् हरेत् हुतशेषेष्वेव
तदभावे पायसेन प्रतिदिशं सर्वांस्तु दिक्षु क्रमेणाव्यवधानं कुर्वन् ।
यदि मुख्यचतुर्विधं दत्ता विदिष्ट दीयते तदा व्यवधानता स्यात् ।
इन्द्रावेति पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
इत्यवान्तरदेशे वरुणावेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्यु-

सर्वतः अग्नेध्यायेत्यथान्तरदेशे वायुकये इत्यथस्तात् कर्द्धं नमोऽग्नये
इति दिवि बलीन् हरेदिति पूर्वोद्धरणान्वयः । अग्न्यत् सुगमम् ।
नमस्कारेण बलीन् दद्यात् सस्य मन्त्रान्ते प्रयोक्तव्यः पितृभ्य इत्यत्र चण्वा
कुर्वीत 'अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते । बलिदानप्रदानार्थं
नमस्कारः कृतो यतः । स्वधाकारः पितृवान्तु हन्तकारो नृणां यतः ।
स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा' इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टात् ।
अथस्तात्रीचप्रदेशे दिवि आकाशे । 'विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश
उत्क्षिपेत्' । क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधानहोमाम्तं कृत्वा बलीन् हरेत् ।
ततः स्विष्टिकृदादिवामदेव्यगानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ ग्रहयज्ञः । दीपिकायाम्—'शुभप्रहार्कवारेषु मृद्वक्षिप्रभुकेषु
च । शुभराशिबिलम्नेषु शुभंशान्तिकपौष्टिकम् । मृगगणः—चित्रा-
नुराधामृगशिरोरेवत्यः । क्षिप्रगणो लघुगणः—पुष्याश्विहस्ता । ब्रुवगणो
रोहिण्युत्तराश्रयम् । 'गोचरे वा बिलम्ने वा ये ग्रहास्त्रिष्टयः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः सुगः शुभावहाः' । गोचरे स्तराश्रयपेक्षया
यदा कदापि । बिलम्ने जन्मलग्ने सूचका ननु रिष्टकारकाः । तेन
दुष्टग्रहसूचनीयदोषपशमनं फलम् । मत्स्वपुराणे—'उत्सवानन्द-
सन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च' । नान्दीमुखे वारादिदोषो
नास्ति । 'नान्दीमुखे पितृभ्रातृ संक्रान्तां ग्रहणद्वये । युगाद्यादि-
निमित्तेषु न वारतिषिद्धयः' इति सत्यव्रतवचनात् । अत्र शद्रस्याप्य-
धिकारः । स्मार्त्तं शद्रः समाचरेदिति वचनात् । अस्य स्मार्त्तत्वेन
प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः । 'औतं कर्म स्वयं कुर्यादन्तोऽपि
स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ औतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्त्रतः' । इति
शाखावर्षीयात् । अन्तत उपक्रम्यात् परतः । याज्ञवल्क्यः—'अकामः
शस्त्रिकाणो वा ग्रहं यज्ञं समाचरेत् । वृष्ट्यायुष्टिकामो वा तथैवभि-
क्ष्वन्नपि । सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो

शेखरः केदारश्चेति ब्रह्मः स्मृताः । ताम्रकात् स्फाटिकाद्रक्तमन्त्रात्
 शैलकाद्रुमौ । रजसावचसः सीसत् कांस्थात् कार्म्या ब्रह्मः कम्पात् ।
 श्वैर्बर्धेना पठे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा । यथावत् ब्रह्मेषानि
 बालांसि कुसुमानि च । गन्धार्च वलयश्चैव धूपो देवः सकृद्विशुद्धः ।
 कर्त्रध्या मन्त्रवन्तरश्च चरवः प्रतिदेवतम् । आकृष्णेन द्रुमं देवा
 अग्निमूर्द्धादिवः ककुत् । उद्धुध्यस्वेति च श्रुचौ यथासंख्यं प्रकीर्षिताः ।
 वृहस्पतेऽस्तिषदर्व्यस्तथैवास्मात् परिभुतः । शमीदेवी तथा काण्डात्
 केदुं कुण्डलिति क्रमात् । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वयामाख्यौऽथ पिप्पलाः ।
 उद्धुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् । एकैकस्वाष्टशतमहा-
 बिंशतिरेव वा । होतव्या दक्षिणर्षिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा कुठाः ।
 गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् । दध्मोदनं हविश्शुक्लं मांसं
 चित्रान्नमेव च । दद्याद्यहक्रमन्त्रेषु द्विजेभ्यो मोक्षनं बुधः ।
 शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथान्द्वान्
 हेमवासो हयस्तथा । कृष्णा गो रायसं छाग एता वै दक्षिणा
 क्रमात् । यश्च यस्य सदा दुस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मणेषां
 वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ब्रह्माधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतनानि च । भावामावौ च जगत्स्तस्मात् पूज्यतमा ब्रह्मः ।
 शान्तिं धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः । शान्त्यर्थवागो अलिप्तु-
 चादिष्वपि कार्यः । 'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
 तथा तथैव काम्यानि न कालस्तु विधीयते' इति दक्षवचनात् । नैमित्ति-
 कानि काम्यानीति समानाधिकरणमिदम् । ग्रहदौष्ट्याभ्याधिहुस्त्वन्नादि-
 निमित्तानैमित्तिकानि तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । भीष्मवृद्धार्थ-
 चागस्तु न कार्यः पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्वपुराणम्-
 'वैशम्पायनमासीनमष्टषष्ठ्यङ्गोनकः पुनः । सर्वकायाप्तये नित्यं कथं
 शान्तिकथौष्टिकम्' । वैशम्पायन उवाच । 'भीकामः शान्तिकारणो
 वा तवाचास्मिन्नरं पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन तन्मे निगदस्व ऋषि' ।

इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् । वृद्धिकामहोमस्तवग्रहनाशार्थत्वे
 शान्तिकः । केवलसृष्ट्यर्थत्वे पौष्टिकः । अयमपि सङ्ख्यात् परमशौचे-
 ऽपि कार्यः । 'व्रतयस्तुविवाहेषु भादे होमेऽर्चने जपे । आरण्ये
 सूतकं न स्यादनारण्ये तु सूतक' मिति विष्णुवचने व्रतशब्दस्य सङ्ख्याक-
 कर्मपरत्वात् । 'विवाहादौ च संस्कारे वृद्धिभादे कृते सति ।
 सङ्ख्यात्वे ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः' इति निर्णयामृतधृतवच-
 नान्च । अत्र नान्दीभादं विवाहादावित्यनेन भादस्यारब्धार्थकत्वात्
 वृद्धिभादे कृते इति भवणाच्च विवाहोपनयनादावन्नोत्सर्गात् परमशौच
 एव दोषाभावः । न वृद्धिभादारम्भभादपीति । अत्राग्निनामान्याह
 गृह्यासंग्रहे ।—'पूर्णाहुत्यां मृदो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके
 बलवश्चैव क्रोधामिश्चामिचारके' । ग्रहणाह सूर्य्यइत्यादि यद्यपि
 सर्व्वजनसिद्धत्वात् ग्रहणां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दोपहितश्चा-
 योऽथोपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दानियमादविनिगमना
 त्वात् । तथापि सूर्य्यसोममङ्गलबुधवृहस्पतिशुक्रशनेश्चरराहुकेतुपदे-
 पूजनं सर्व्वजनसिद्धत्वात् । उभौ बुधवृहस्पती । स्वैर्व्वैस्ताम्राद्यभावे
 यस्य ग्रहस्य योवर्णो रक्तादिस्तैर्व्वर्णैर्व्वर्णमाह मत्स्यपुराणम्—'संस्मरेद्रक्त-
 मादिस्मङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
 मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः' । पिङ्गलो पीतौ । धूम्रं
 चन्द्रं नानावर्णं 'सोमपुत्रो गुहश्चैव तदुभौ पीतकौ स्मृतौ' इति ।
 चित्राश्च केतव इति वशिष्ठसंहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् ।
 तथाचामरसिंहः—'धूम्रधूमलो कृष्णलोहिते' । गन्धेश्च रक्तचन्दना
 दिभिः । कृतेषु मण्डलकेषु वर्त्तुलादिग्रहरूपेषु पूज्या इति शेषः । तथाच
 शान्तिदीपिकायाम्—'वर्त्तुलोभास्करः काव्यो हर्षचन्द्रो निशाकरः
 अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा । पद्माकृतिर्यः काव्यश्च-
 त्रिकोणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः काव्यो राहुस्तु मकराकृतिः ।
 खड्गाकृतिस्तथा केतुः काव्यो मण्डलपूजने' । मण्डलकराणामर्थ्ये

‘वेदिकोवाह-मत्स्वपुराण’ ।—‘गर्भस्त्वोत्तदूर्ध्वस्थां त्रितिलिङ्गव-
 विस्तृतां । अप्रापयतां वेदीं विस्तृतां च प्रापयतां । संस्थापनाय
 देवानां चतुरसां सुदक्षिणां । अग्निप्रणयनं कृत्वा तत्त्वामावाहयेत्
 मुरान्’ । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्वपुराण ।—‘मध्ये तु
 मयस्करं विधात् सोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्यां गुरुं विधाद्गुरुं
 पूर्वोत्तरेण तु । पूर्वैव मार्गवं विधात् सोमं दक्षिणदूर्ध्वके ।
 पश्चिमेन शनिं विधाद्वाहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं
 स्थापयेत् शुक्लतण्डुलैः । अत्रैव आवाहयेद्वाहुतिमिरिति दर्शना-
 दवाहनं व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्म्यं । स्कन्दपुराणे ।—
 ‘जन्मभूगोत्रमेतेषां वर्णस्याननुष्ठानं च । योऽष्टात्वा कुस्ते शान्ति
 महास्तेनावमानिताः । कृत्पञ्चोऽर्कः कतिङ्केषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः ।
 अक्षरकस्त्वबन्तगान्धु मगबाण्ये हिमाशुजः । सैन्येषु गुरुपाति
 शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्भैराटिकापुरे ।
 अन्तर्ध्वेषां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः । आदित्यः काश्यपो गोत्र
 आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् । मरद्वाजो भकेन्द्रोमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।
 गुरुः पूज्येऽङ्गिरीगोत्रः शुक्रो वै मार्गवस्तथा । शनिः काश्यपश्चात्र
 राहुः यैडीनसिस्तथा । केतवो जैमिनेयाश्च ग्रहसोकहिते रताः’ ।
 मत्स्वपुराण ।—‘आदित्यामिसुखाः सन्धे सौमित्रत्वविदेवताः ।
 स्वापनीया मुनिभेदं नान्तरा न पराङ्मुखाः’ । आदित्यान्वाग्न्यस्य
 च स्वापितग्रहस्यान्तरालेऽन्योऽग्रहो न स्वापनीयः नाप्यादित्य-
 पराङ्मुखाः कार्म्याः । अविदेवतपूजा अयुत होमास्तौ कार्म्या ।
 कात्यायनः ।—‘तद्गोत्रजगतीरकात्वा होमं यः कृस्ते नरः । न तस्य
 फलमाप्नोति न च दुष्यन्ति देवताः । न हुतं न च संस्कारो
 न च यजकृतं समेत्’ । वशिष्ठगोमिस्रकात्वायनाः—‘ब्राह्मणो
 मार्गवश्चापौ क्षत्रियावर्कलोहितौ । वैश्यौ सोमपुत्रौ चैव शेषान्
 शूद्रान् विनिर्दिशेत्’ । यत्नवस्तु मत्स्वपुराणे ।—‘गृहीतं

रवेर्बाह्वत् । सोमाय वृतायसं । संयाकं कुजे दधात् क्षीरान्नं
 सोमहृत्तये । दध्नीदनञ्च जीवाय शुक्राय च भृतेरनं । शनैश्चक्राय
 कृष्णं भाजं मांसञ्च राहवे । चित्रोदनञ्च केतुभ्यः सर्वमश्वैः
 समर्चयेत् । सर्वमश्वैस्तु तत्तद्व्यालाभे यथात्ताभोषयन् ।
 मन्त्रमन्तः ओम् सूर्यायत्वायुष्टं निर्व्वपामीति मन्त्रयुक्ताः । यद्युपां
 पह्ननिर्व्वपप्रोक्षणमन्त्रयुक्ताः । शृगेदिनान्तु निर्व्वपप्रोक्षण मन्त्रयुक्ताः ।
 चन्द्रव्यमाह गोमिलः ।—‘अथ हविर्निर्व्वपति ग्रीहीन् यवान् वेति’
 तदत्ताभे शालिगोधूमावपि ग्राह्यौ । यधोकस्तत्सम्पत्तौ ग्राह्यं
 तदनुकारि क्त । यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामिव शालयः’ इति
 कन्दोगपरिशिष्टात् । समित् प्रभावन्यु मत्स्वपुराणे ।—‘प्रावेरा
 मात्राः सशिक्षाः सवल्काः सनलाशिनीः । समिधः कल्पयेत् ग्राहः
 सर्वकर्मस्तु सर्वदा’ । तत्सत्समिदत्ताभे पैठीनसिः । काण्डमूल-
 फलपुष्पप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्व्वीत् सर्व्वालाभे
 यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः । यव इति
 कल्पतव पाठः । अथयव इति नारायणोपाध्यायाः । जाकुब्जे-
 नेत्वादयः क्रमेण सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति स्वस्वमनुसारेण ।
 चक्षुर्मूत्रेनाङ्गुलभागं कृत्वा चक्षुषां प्रत्येकमेकैकाहुतिमर्कादिक्रमेणार्कादि-
 मन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्वस्वमन्त्रैरेव यधोकसंख्या होतव्या इति
 शृङ्गपाणिमहामहोपाध्यायाः । दूर्वाहोमे दूर्वात्रयं ग्राह्यं ।
 सारदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे दूर्वात्रयसङ्ख्यैश्चमिति दक्षनात् ।
 चूर्णं पक्वं तिलतण्डुलचूर्णं कृष्णरूपं शनैश्चराय कृष्णमिति
 मत्स्वपुराणात् । मांसमाजं ‘आजं मांसञ्च राहवे’ इति मत्स्वपुराणात् ।
 चित्राक्षं अजाक्षीरेण संस्विन्ना यवाश्च तिलतण्डुलाः । अजाकर्मस्य
 रक्षेन रक्षाधिनामर्चयिताः’ । इति दीपिकोक्तं । यथात्ताभ-
 मित्यनेन तत्तद्व्यालाभे भक्षयान्तरं देयं । सर्व्वमश्वैः समर्चयेदिति
 मत्स्वपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजयित्वा केन्वादिदक्षिणा

देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणं ।—‘सुवर्णमयया दद्यात् गुरुर्वा
 येन वृष्यति’ । तथाच मत्स्यपुराणं ।—‘यजमानः सपत्नीक श्रुतिव
 स्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः’
 इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन वृष्यतीत्युपसंहारात् । तत्रैव लक्ष्यहोमे ;—
 ‘दातव्या यजमानेन पूर्व्वेवदक्षिणा पृथक् । त्वराः क्रौञ्चनिहीनेन
 श्रुतिगन्धः शान्तचेतसा इत्युक्तत्वात् श्रुतिगन्ध एव दक्षिणा ।
 ‘सूर्याय कपिलां धेनुं दद्याच्छङ्खं तथैवदे’ । इत्यादिषु तादर्थ्ये
 चतुर्थी । तेन सूर्य्यागप्रतिष्ठायं कपिलां धेनुं श्रुतिजे दद्यात् ।
 गङ्गादनादिभोजनमपि तस्यैव उपस्थितत्वात् । एता दक्षिणा भोजित-
 ब्राह्मणानामिति शूलपाणिव्याख्यानाच्च । ‘समन्त्रेण प्रदातव्याः
 सर्व्वाः सर्व्वत्र दक्षिणा’ इति मत्स्यपुराणात् । धेन्मादिदाने कपिले
 सर्व्वदेवानामित्यादि तत्तन्मन्त्राः पाठ्याः । ते च प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 श्रुतिगन्ध इत्युक्तादिहोमविधयः । अल्पहोमेऽशक्तामेकोऽपि श्रुतिक् ।
 अतएव गुरुर्वा येन वृष्यतीत्युक्तं यश्चेति पूर्व्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण ।
 अतएव दीपिकायां ।—‘एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या
 मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा युतं’ । पूजयिष्यथ त्वमीष्टवरदानेन अतो
 दुस्थः ग्रहो यज्ञतः पूजनीयः । यथा मत्स्यपुराणे ।—‘दुस्थः
 स्वर्लोपचारेण दुस्थः शक्रायपेक्षया । यज्ञतः पूजनीयास्ते पूजिताश्चेत्
 शुभावहाः’ । तथा ‘यस्तु पीडाकरो नित्य मल्पवित्तस्य वा ग्रहः ।
 स तं यत्नेन संपूज्य शोधनप्यर्चन् येन्नरः । तस्मात् पीडाकरो
 नित्यं य एव भवति ग्रहः । तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा त्रीन् वा
 यथाविधि । एकमप्यर्चन् येद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगं’ । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन न बहून्मल्पवित्तवान् । इति बन्द्यष्टोयहरिहरमहाचाम्ब्यात्मज
 श्रीरघुनन्दनमहाचार्यविरचितं संस्कारतत्त्व समाप्तं ।

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं० 24 SAS
लेखक Smt. Heramba Chatterjee
शीर्षक Studies in Some Aspects of
Hindu Samasaras . . .
खण्ड क्रम संख्या 4732